

Bibliotheca Comeniana
XIV.

Comenius és Kazinczy
szellemében

Bibliotheca Comeniana
XIV.

Johann Amos Comenius

Bibliotheca Comeniana

XIV.

Comenius és Kazinczy
szellemében

Sárospatak

2009

Szerkesztőbizottság:

FÖLDY FERENC
KISS FERENC
KOVÁTS DÁNIEL

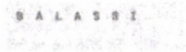

Megjelent
a magyar nyelv évében
Kazinczy Ferenc 250. születésnapja tiszteletére

Kötetünk megjelenését támogatja
az OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM,
A BALASSI INTÉZET
és a MAGYAR KULTÚRA ALAPÍTVÁNY

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Kiadta
a MAGYAR COMENIUS TÁRSASÁG

Felelős kiadó:
DR. FÖLDY FERENC
elnök

Tipográfiai terv és szövegszerkesztés: *Felicitér Kiadó Kft.*, Nyíregyháza
Nyomás és kötés: *Sárospataki Nyomda Kft.*

ISSN 0237-6024

Előszó

Tizennegyedik kötetét bocsátja útjára a Magyar Comenius Társaság 2009-ben, működésének huszonharmadik esztendejében. Tartalmát tevékenységünk fő irányjaival összhangban alakítottuk ki: helyet adunk benne felolvasóüléseink előadásainak, tagtársaink kutatási eredményeinek.

Mint mindig, ezúttal is megjelenik e lapokon Comenius és öröksége. Éles Csaba, Martinák János és Halászi Aladár tanulmányai a kultúrtörténet, a filozófia és az esztétika szemszögéből közelítenek névadónk életművéhez. Virágh Sándor Lorántffy Zsuzsanna bibliáján keresztül rajzol képet Comenius korának hazai kegyességéről.

Jelen kötetünkben is hangsúlyosan szerepel Sárospatak művelődésének múltja, ezúttal jeles személyiségek életútján, életművén át ismerhetjük meg elődeink szellemi világát. Szathmáry Béla a jogtudós Finkey Ferencről ír, Kornyané Szoboszlai Ágnes Kun Bertalan retorikai munkáját elemzi, Benke György a magyar vidék mindenését, a lévita tanítót mutatja be, Kiss Ferenc Várkonyi Hildebrand Dezső emlékét idézi föl.

Rendszeresen megemlékezünk a száz éve született jeles személyiségekről; ezúttal Koncz Sándor a nagy műveltségű teológiai professzor, Nagy Barna munkásságát méltatja; Kováts Dániel Szabó Lajos néprajzi szolgálatát értékeli, Halászi Aladár Bolvári Zoltán zenepedagógus emberi alakját rajzolja meg, Pocsainé Eperjesi Eszter Rácz Istvánra emlékezik, Koncz Gábor Harsányi István személyiségének varázsát, mozgósító erejét érzékelteti, Földy Lilla a pataki diákként és tanárként hozzánk különösen közel álló Képes Géza munkásságát tekinti át, Egressy Mária pedagógus édesapja pedagógusalakját idézi meg, Tamás Erzsébet pedig képzős korának tanár egyéniségeit méltatja.

A Comenius Társaságból indult a kezdeményezés az ún. Sárospataki Iskola jellegzetességeinek feltárására, s Bolvári-Takács Gábor részlete-

sen kifejti a kutatásra vonatkozó javaslatait. Ehhez szól hozzá Kováts Dániel rövid írása. Bolvári-Takács Gábor tollából olvashatunk a pataki öregdiák mozgalom történetéről.

Kötetünk másik témaköre a 250 évvel ezelőtt született Kazinczy Ferenc nevéhez kapcsolódik. E jeles évforduló okán 2009-et a magyar nyelv évének nyilvánították, Társaságunk is fontosnak tartja, hogy felmutassuk a széphalmi Mester életművének tanulságait. A magyar művelődéstörténetben vállalt tisztes szerepe mellett közel áll hozzánk azért is, mert élete szorosan kapcsolódott Sárospatak szellemi áramköréhez.

Tusnádý László esszéje az anyanyelv természetét és jelentőségét vizsgálja, hiszen az személyiségünk meghatározó eleme. Nyiri Péter a nyelvújítás küzdelmeinek tanulságait keresi, új megközelítést ajánlva a megújuláshoz. Kováts Dániel Kazinczy életútját földidézve mutatja fel az író és az ember küzdelmes sorsának üzenetét. Kiss Endre József írásában a könyvszerető, könyvgyűjtő értelmiségi alakja is megjelenik, Fehér József pedig egy látszólag apró esemény, Kazinczy és Tessedik kapcsolatán át tárja fel egy nagy személyiség emberi vonásait.

Lavotháné Jáger Katalin Benedek Elekre emlékezik születése 150. és halála 80. évfordulóján. Pap János a kiváló mezőkövesdi magyartanáról, Benkóczy Györgyről ad jellemzést.

Comenius és Kazinczy szellemében születtek e kötet írásai. Mindkettőjük küldetéses életpéldája sugalmazza a ma is időszerű üzenetet, a segíteni, használni akarás törekvését. A *Bibliotheca Comeniana* 14. kötete ennek az üzenetnek tudatos közvetítését kívánja szolgálni, ehhez kéri a kedves Olvasó figyelmét, együttérzését.

Földy Ferenc

I.

Comenius szellemében

Arcok Sárospatak művelődéstörténetéből

Comenius lesznói szobra
(részlet)

VIRÁGH SÁNDOR

Lorántffy Zsuzsanna Bibliája

A gyakran idézett mondás: „habent sua fata libelli” különösen igaz arra a szent könyvre, amelyről most szólhatok. Többszörös jogcímen is ünneplésünk középpontjába kerülhet. Először is azért, mert megérte 400. születésnapját, Másodszor azért mert Biblia, és 2008 a Biblia éve.¹ Harmadszor azért, mert Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony tulajdonában volt, akinek Sárospatakon azért szenteltünk jubileumi évet, mert 400 évvel ezelőtt lett városunk kegyura és „polgára”. Példaképertékű személyisége sokirányú munkálkodásáért hálával tartozik az utókor. Csak remélhetjük, hogy a reneszánsz felé forduló mai ember elfogadója lesz máig is ható, követhető életmódjának, melynek középpontjában a tiszta forrásból való lelki-szellemi merítés gyakorlata, a hitnek, hazának, tudománynak szolgálata, nemzedéke műveltsége teljes szellemi és anyagi odaszánással való emelésének eszményei álltak. Ráadásként pedig ünneplésre való okot jelenthet az a tény, hogy a fejedelemszony saját kezű bejegyzését tartalmazó biblia kalandos utazás után hazatérhetett Sárospatakra Oroszországbeli fogságából.

Dr. Harsányi István 1909 novemberében a Sárospataki Református Lapok hasábjain teszi közhírré azt az örvendetes bejelentést, amit Dongó Gyárfás Géza Zemplén vármegyei levéltárnok tett meg, hogy dr. Visegrádi János az újhelyi piarista könyvtárban rábukkant Lorántffy Zsuzsanna elveszettnek hitt Bibliájára. A bejegyzés jóvoltából egyértelműen beazonosítható Biblia majd három és félszázados csipkerózsika álmából felébredve 1912-ben került vissza a Református Kollégium Könyvtárába

¹ Elhangzott előadásként Sárospatakon a Comenius Társaság felolvasóülésén 2008 novemberében.

visszavásárlással, jóllehet nem pénzzel, hanem könyvekkel fizették ki az ereklyeértékű könyv árát.

Ez a Biblia, az 1590-es vizsolyi bibliánál jóval kisebb, mert a testes, egész ívrét alakú méret helyett negyed ívréttel készült. Ez a könyv minden bizonnyal kedvező kezelhetősége folytán lett Lorántffy Zsuzsanna használati példányául. A Biblia címlapján olvashatjuk: „*Ez második kinyomtatást igazgatta néhol meg is jobbitotta Szenci Molnár Albert Hanoviában. Nyomtatott Halbejus János által, Levinus Hulszius örökösinec költségével MDCVIII esztendőben... Ajánlotta Szenci Molnár Albert latinul és magyarul Móricz hesseni fejedelemnek.*” Az akkoriban nagy példányszámnak számító 1500 darabban kiadott könyvből mára 58 nyilvánított példány maradt fenn.

Szenci Molnár Albert, aki tizenéves korában a vizsolyi Biblia kiadása körül segédkezett, egy évtizeden át külföldi egyetemeken gyarapította műveltségét. 1599-ben hazatért, hogy támogatókat szerezzen könyvkiadói terveihez, de akkor ez a szándéka nem járt sikerrel, és visszatért a németek közé, hogy anyagi alapot gyűjtsön. Az első magyar–latin, latin–magyar szótárt kiadó Szenci maga is járatos volt a könyvnyomtatásban, hiszen Frankfurtban egy ideig nyomdai korrektorként is működött. Itt rendelte meg a Biblia kinyomtatásához szükséges betűkészletet is. Munkája gyümölcse nagy népszerűségnek örvendett, mert a lelkészek ezt a Bibliát a szószékre is felvitték. Addig gyakorta a kisméretű kiadásban is létező latin bibliát használták prédikáláskor. Mindemellett kézikönyv szerepet is betöltött a hanui Biblia, mert az ó- és újtestamentom mellett olvashatók voltak benne apokrif iratok is, továbbá hozzá csatolta zoltárfordításait, valamint a Heidelbergi Káté kivonatos formáját, az ún. kis katekizmust. A bibliai könyvekhez, ahol nem volt még, rövid tartalmi kivonatokat készített, és a lapok szélén feltüntette az egyező ígehelyeket. Mi sem bizonyítja a Biblia sikerét, mint az, hogy a kiadás rövid idő alatt elfogyott. Szencit barátai, tisztelői újabb kiadásra ösztönözték, amit 1612-ben Oppenheimben meg is valósított, immár nyolcad ívrét méretben, hogy kedvező ára folytán minél többen megszerezhessék és még az utazók is magukkal vihessék.

Lorántffy Zsuzsanna 1638. március 13-án kelt bejegyzéséből azt tudjuk meg, hogy ekkor már negyedszerre olvasta el a teljes szentírást, és ennek a példánynak két esztendeig tartó elolvasását követően az új testamentomot újra kezdi, s szép hitvallástétellel ajándékozza meg az utó-

kort: „egész életemet ez mellé kötelezem és kérem az én Istenem, segítse, az jót bennem vigye véghez.” Lorántffy Zsuzsanna és férje, I. Rákóczi György hite és életműve alapja volt a példás bibliaolvasás, melyről Szalárdi János ilyen képet festett: „Tiszta, istenes ember lévén, másokban is olyat szeret és kíván vala. Az isteni tiszteletre rendeltetett egyházbéli közönséges órákat is el nem mulatja, de azokon kívül is, reggel ágyából felkelvén, s ebéd előtt fél órával, és vacsora előtt is fél órával, estve hálózásában való bemenésekor magánosan is az isteni tiszteletet soha el nem mulatja vala. Az bibliából pedig rendszerint minden estve két-két caputokat akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala. És így az ótestamentum könyveit tizenháromszor, az újtestamentomot pedig harminckétszer többször olvasta vala el.” A fejedelem feljegyzéseiből kitűnik, hogy Bibliáját utazáskor és még hadakozáskor is magánál tartotta. Medgyesi Pál halotti beszédében kiemeli, hogy oly bámulatos volt a Bibliában való jártassága, hogy a fejedelem sok bibliai helyre még nálánál is hamarabb ráemlékezett, nem egyszer, hogy kinél is vagyon megírva.

Lorántffy Zsuzsanna szentírás szeretetének bizonyossága az, hogy 1641-ben „Mózes és az próféták” címmel igegyűjteményt ad közre: „másoknak jó példaadásával az szent írásnak gyakori olvasása között kiszedegettettenek és azután megbövíttetvén az idvességre ohajtozokhoz való buzgóságból közönségesé tétettenek.” Vásárhelyi Dánielnek a kolozsmonostori jezsuitának a fejedelemasszonyhoz írt levele pedig a következőket tartalmazza: „én bizony nagy álmélkodással hallom és rész szerént látom is kegyelmes asszonyom, hogy nagyságod ily fejedelmi méltóságban lévén, az Isten törvényében való elmélkedést, s az Isten könyvének tudományát minden világi mulatságnál nagyobbra láttatik becsülni. Nagy kegyelmét, atyai jóakarátát mutatta Isten nagyságodhoz, mikor nagyságod elméjét és szívet ezeknek szeretetére élesztette.

Mind a dicső tettek ihletéséhez, mind az élet tragédiái, fájdalmai elhordozásához a szentírás adott Lorántffy Zsuzsanna számára erőforrást, és ennek a 400 évvel ezelőtt sorsára elinduló könyvnek a jövődjé gazdasszonya áldott használatából az ő halálával kikerülve, egyházával és népével egyetemben hányattatás lett.

Harsányi István és Visegrádi János közt vita volt abban, hogy a Biblia mikor került a Kollégium tulajdonába. Harsányi István szerint közvetlenül a fejedelemasszony halála után ment a Biblia a könyvtárba a Rákóczi-könyvek közé, és az 1671-es elűzetéskor lett a jezsuitáké, akik-

től az 1773-as feloszlatásukat követően valószínűleg a sátoraljaújhelyi pálosokhoz kerülhetett, akik monostorát kapta meg később a Tokajból áttelepített piarista rend, és ott maradt a Biblia a könyvtárunkban. De azt a lehetőséget is felveti Harsányi, hogy nem a pálosok közvetítésével, hanem közvetlenül a jezsuitáktól került a piaristákhoz. Visegrádi János pedig arra hivatkozik, hogy a jezsuiták közvetlenül a Rákóczi családtól kapták a Bibliát, és nem a könyvtártól rekvirálták. Az 1677-es jezsuita könyvtári bejegyzés szolgál ennek igazolására: „Resid(entia) Pataki(ensis) Soci(etas) Jesu 1677.” Visegrádi a Thököly-féle 1683-as árvisszavétel alkalmával származtatja a Bibliát, amikor a jezsuita bejegyzést áthúzzák, és beírják a főiskoláét. Az 1687-es revansot követően visszakerül a Biblia a jezsuitákhoz, és az Újhelybe kerülés pontos módozata mellett állást foglalni nem tud. Harsányi viszont kitarat amellett, hogy a *Liber Illustr(is) Scholae S. Patachiens(is)* jelzet formája megegyezik az 1671 előtti bejegyzésekkel.

Ez a téma tehát nyitva áll még a kutatók előtt, ami viszont a mi szempontunkból fontos, hogy a Biblia megvan, és a csendes századok nyugvását követően túlélte a Nyizsnyij Novgorodban való tartózkodást, és társaival együtt hazatért Patakra. A barna bőrbe kötött fatáblás könyv külső szépsége már nem az eredeti, hiszen nincsenek meg a sarkakat, gerincet védő és gazdagon díszítő kapcsok, ezüst díszek és a feltételezhetően a középső mezőben helyet foglaló címer, csak ezek rögzítésének apró nyomai, de a Biblia belső szépsége ma is hirdeti az örök evangéliumot a szomjúhozó lelkek számára. Szolgáljon ez a megmaradt hanai Lorántffy-Biblia értékes tanulságul és példaként a jövőben is, mert a legértékesebb Biblia nem polcon porosodó, hanem a rongyossá olvasott könyv. Reméljük, ennyi viszontagságot kibírva nem jut sohasem olyan sorsra, mint a hitvestárs, Rákóczi György egyik, utazáskor magával hordozott Bibliája, amit ősei hitétől elszakított unokája I. Rákóczi Ferenc – talán vallási elvárásból – pusztított el, úgy, hogy tört döfött bele és elégette.

Maradjuk Bibliát megtartó olvasók és Biblia által megtartott nép!

ÉLES CSABA

Comenius és az ókor szellemi öröksége

Milyen művek és mely szerzők voltak Comenius műveltségének és világnézetének ókori forrásai? Az ókor évezredeiből üzenve, kik voltak azok, akik alakították erkölcsi felfogását és hogyan tették azt? Mennyiben formálta az antikvitás Comenius emberismeretét és pedagógiai-didaktikai elveit, szemléletmódját? Melyek voltak konkrétan is azok a gondolatok, szentenciák, amelyek mély nyomokat hagytak az emlékezetében: amelyeket kiejegyzetelt és beépített valamelyik munkájába? Röviden szólva: kik tekinthetők – kisebb-nagyobb mértékben – Comenius ókori elődeinek? Ezekre a kérdésekre keresi a válaszokat jelen tanulmányom, amely a 2008. évi vázlatos konferencia-előadásom első részének kidolgozott változata.

Comenius és a Biblia

Comenius többször és találóan hivatkozott műveiben a Bibliára, elsősorban az evangéliumokra. Ez a gyakorlat a barokk korában még teljesen természetes; lett légyen szó Európa polgári-protestáns vagy udvari-katolikus feléről: a reformáció vagy az ellenreformáció tereumairól és országairól, régióiról és városairól. Bizonyítékul gyakorlatilag elegendő bárhol belelapoznunk konkrétan Comenius bármely teoretikus jellegű munkájába.

A filozofikus és pedagógiai-didaktikai gondolkodás mellett protestáns teológusként¹ is jelentős Comenius számára a Könyvek könyve, egyszerre az örökké élő Isten és a mindenkori ember (mint nemcsak testi, hanem

¹ Comenium mint protestáns teológiai gondolkodót Magyarországon elsőként dr. Koncz Sándor teológiai tanár állította előtérbe, dokumentálhatóan 1970-től. Vö.: Comenius teológiája. = *Bibliotheca Comeniana*, III. kötet: Sárospatak, 1990. 86-102.

szellemi képmás) könyve – tehát kétszeresen is az örök élet örök könyve. Comenius sajátosságosan úgy olvasta a Bibliát, mint az emberi sorsok formálódásának és mélyebb megismerésének kimeríthetetlenül gazdag forrását. Példatárként tehát – de nemcsak a példabeszédeket. Meggyőződése szerint Isten arra rendelte az embert, hogy fölemelkedjen: jelesül munkája és szorgalma, szelleme és tehetsége, tanulása és tudása, alkotókedve és békevágya révén. Van tehát visszaút egy bibliai értelemben ugyan imaginárius, de földi dimenzióiban valóságosan kialakítható Édenkertbe, amely – más szavakkal – a szellem és a szív Paradicsoma.

Comenius koncepciójának lényegi sajátossága, hogy a teremtő Gondviselés nem csupán a fölemelkedés lehetőségét adta meg az embernek, hanem hozzá az alapvetően szükséges, célravezető eszközöket is. A Panszofikus Iskola tervezete című, 1651-ben közreadott művének 18. tézisében kifejti, hogy Isten három nagy könyvet ajándékozott legfőbb és legkedvesebb teremtményének. Nevezetesen a világot, az értelmet és a törvényt, tehát a Szentírást. Az első két „könyvet” metaforikus értelemben, a harmadikat kézzelfoghatóan – egyre több nyelven, egyre hitelesebb és szebb fordításokban: elvileg tehát minden ember számára hozzáférhetően.

„Az ilyenféle mindentudás, mely éppen az ember számára van rendelve, éppen azért lehetséges, mert hiszen akit Isten itt a földön a természet fölött való uralkodásra, másrészt odaát az örök életben való részesezésre rendelt, azt éppen ezeknek a céloknak megfelelően alkotta meg (tudniillik a saját képére). És ebből a célból feltárta szemei előtt az összes tudnivalók gyűjteményét (Pandecta), az ő három könyvét: a világot, mely körülöttünk van, s az ő műveivel van tele, az értelmet, mely bennünk lakik, s az ész sugallataival van tele, s minden dolog számát, mértékét és súlyát magában foglalja, végül az ő törvényét, melyet kezünkbe adott, hogy az itt vagy ott nem értett dolgokat megmagyarázza, és előre óvjon, nehogy az elsődleges céltől eltévelyegjünk. Ebben a három könyvben mint tükörben szemléletünk elé tárta mindazt, amit tudunkra akart adni.”²

Sorrendben a negyedik – közvetetten isteni – ajándékként fogadjuk el mindazokat a tudós, bölcs, szellemdús, illetve művészi értékű-erejű, s ezen jellemzők valamelyike okán tanulságos és hasznos köny-

² Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította: Kovács Endre. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Bp., 1970. 127. (Neveléstörténeti Könyvtár)

vek halmazát, amelyeknek szerzőit – az ókortól napjainkig – az emberi-
ség tanítóinak vagy Magister Magnusainak³ mondhatjuk.

Itt az alkalom, hogy tanulmányunknak ebben az első részében – természetesen csak Comenius szemszögéből – összekapcsoljuk az Ószövetséget, a korai görög antikvitást és a reneszánsz kori, klasszikus reformációt. Konkrétan egy alapvető jelentőségű isteni és emberi gondolat, egy ebből fakadóan még a jövő századokban is aktuális fogalomkör jegyében. Valószínűleg azért lehetséges ez, mert ez a gondolat- és fogalomkör a teológia és filozófia, az antropológia és antropagógia tudományának kivételes metszéspontja – ha úgy tetszik: az ún. „metaelmélet” – egyik sarkköve.

Szem előtt tartandó, hogy Homérosz és az Ótestamentum egykorúak (a Krisztus előtti 8. századból); s az ókori hét görög bölcs egyike, Pittakosz (latinosan: Pittacus) is lényegében majdnem egyidős velük (a Krisztus előtti 7-6. században élt). Önismeret és sorsismeret egymásba fonódása figyelhető meg ez utóbbinál – Istenismeret és önismeret egymásból következése pedig a Bibliában. Érdekes megnézni, hogyan jelenik meg ez a második fogalompár – igen demonstratívan – Kálvin fő művének, az 1559-ben véglegesített *Institutio reliogonis Christianae* első mondatában. „Egész bölcsességünk, már ti. amelyet igaz, valóságos bölcsességnek kell tartanunk, két részből áll: Isten s önmagunk ismerekéből.”⁴ Kálvin után következzen Comenius – közelebbről az először 1632-ben kiadott *Didactica Magna* szerzője –, visszakanyarodván vele Pittakoszhoz és az Ószövetséghez. Más premodern szerzők (mindenekelőtt Montaigne) mellett Kálvin és Comenius is hozzájárultak ahhoz, hogy a most fölvázolt és illusztrált fogalmi összekapcsolásoktól eljussunk a további bővítéseikig: mint az ön- és világismeret, önuralom és önmegvalósítás, önnevelés és önművelődés.⁵

„Midőn Pittacus kinyilvánította jelmondatát: Ismerd meg tenmagadat!, ez a kijelentés annyira megnyerte a bölcsék tetszését, hogy égi eredetét bizonygatták a célból, hogy az egész nép lelkébe bele tudják csepettetni, és gondoskodtak arról, hogy ezt a mondást arany betűkkel írják

³ Lásd: 1. jegyzet, 101.

⁴ *Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere.* Pápa, 1909. I. kötet, 37. (Reprint kiadás: 1995.)

⁵ Vö.: *Éles Csaba: A rejtőzködő én. Az önismeret felfedezőútjai* (Monográfia az emberről). Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 11-35. – L. még: *Uő.: Felnőttkor és önismeret. A felnőttkor főbb mentális sajátosságai és témái a bölcséleti és a szépirodalom tükrében.* = Régió és oktatás. A „Regionális Egyetem” kutatás záró konferenciájának tanulmánykötete. Debrecen, 2006. 201-206.

fel Apolló delphii templomában (ahol hatalmas embertömeg fordult meg). Bölcsen és jámborul cselekedték ezt: ez a mondás, noha önmagában véve kitalált dolog volt, mégis teljesen megfelelt a valóságnak, ahogy ez előttünk is világos, még jobban, mint öelöttük.

Mi más ugyanis a Szentírás útján hozzánk jutott égi szózat igéje, mint az, hogy: »Ha majd megismersz engem, ó ember – önmagadat fogod megismerni. Engem mint az örökkévalóság, bölcsesség és üdvösség forrását: önmagadat pedig mint teremtményt, az én képmásomat és gyönyörűségemet.«⁶

Comenius és a görög-római antikvitás általában

A fiatal Comenius harmincegy éves korában, bujdoklásra kényszerülve írta meg egyetlen szépprózai művét. A cseh irodalom több szakértő szerint „legszebb könyvét” (Világirodalmi lexikon), de legalábbis egyik (korai) gyöngyszemét. *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* 1623-ban íródott, majd először 1631-ben jelent meg nyomtatásban. A könyv a valóságos világ szatírája (gondoljunk a nevezetes előd, Rotterdami Erasmus leghíresebb művére, *A Balgaság dicsérete* címmel 1511-ben megjelent könyvére) és a keresztény szellemű utópia (lásd Morus és Campanella elgondolásait az ideális államról és társadalomról), az ön-életrajz és a regényszerűség különös, ám koherens keveréke egyszerre. A káosz, a labirintus alternatívája a rend és a harmónia.⁷

A főszereplő „vándor” a X. fejezetben a tudósok közé keveredik, a következő részben pedig eljut a filozófusokhoz is. Ilyenformán alkalma nyílik arra, hogy összesen ötven nevezetes személyiséget figyeljen meg: vitatkozása vagy szónoklása közben. Az olvasó pedig a párokba szedett nevek révén regiszterszerű képet kap az ifjú Comenius olvasottságáról, művelődéstörténeti tájékozottságáról. A félszáz intellektus közül tizenhatan 16-17. századiak; de csak kilencről mondhatjuk, hogy fönmaradt a neve. Alfabetikus sorrendben ők a következők: Arminius, Béza, Bodin, Campanella, Erasmus, Gomarus, Kopernikusz, Luther és Ramée (Ramus). Hárman-hárman középkoriak, illetőleg ókori rómaiak: Duns Scotus, Aquinói Tamás és Husz János – Cicero, Sallustius és Seneca. (Sallustius

⁶ *Comenius*: Didactica Magna. Seneca Kiadó, Pécs, 1992. 41.

⁷ Comeniusnak az ebből a korai könyvéből kiolvasható civilizáció-kritikáját és kultúra-eszményét egy később megírandó esszében szeretném részletesen bemutatni. Annyi azonban most is megjegyezhető, hogy Comenius nemcsak Morus egyik utódja, hanem Fourier egyik elődje is.

volt egyébként az az ókori római szerző, akinek magyarra fordítása és szellemisége Kazinczy Ferencet fogsága idejétől kezdve élete végéig foglalkoztatta.) A túlnyomó többséget jelentő többi huszonnyolc viszont ókori görög. Ábécénk sorrendjében: Anakharszisz, Anaxarkhosz, Arisztotelész, Arkhimédész, Biász, Démokritosz, Diogenész, Epiktétosz, Epikurosz, Epimenidész, Eukleidész, Galénosz, Hérakleitosz, Hésziodosz, Homérosz, Kleobulosz, Periandrosz, Pittakosz, Platón, Ptolemaiosz, Püthagorasz, Szolón, Szókratész, Thalész, Theophrasztosz, Timón, Xenophón és Zénón.

Comenius többé-kevésbé tisztelheti és tiszteli is; de annyira nem, hogy abban a sarkából kifordult, megbomlott világban ne állíttassanak a karikatúra görbe tükre elé.⁸ Pedagógiai szempontból a legszembetűnőbb Xenophón figurája; aki „mindenkinek azt ígérte, hogy mindenre megtanítja”.⁹ Nem telik el tíz év, amikor Comenius 1632-ben, a *Didactica Magna* első változatának elején, vállalkozása alapvető célját így jelölte meg: „hogyan kell mindenkit mindenre megtanítani.”¹⁰

Egyik nagy, amszterdami születésű összefoglaló művében pedig Comenius már úgy fogalmaz, hogy minden embert, minden tekintetben és teljesen ki kell művelni.¹¹ Igenis minden embert: tehát a nőket, a szegényeket, a nem nemeseket, az öregeket, sőt a fogyatékkal élőket is.¹² Igenis minden tekintetben: tehát a filozófiától, a bölcsességtől kezdve (vagy vele végezve) a tisztas meggazdagodás művészetéig és az egészséges életmódig.¹³

Comenius a sárospataki kollégium nagytermében 1650. november 24-én tartotta meg bemutatózó és egyszersmind programadó beszédét: A lelki tehetségek kiműveléséről címmel. Mivel vérbeli pedagógus és didakta volt, nem véletlen, hogy már négy nappal később, *A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről* címen beszélt hallgatóságának. Önmagához méltóan: a skolasztikusokkal szemben újszerűen és megalapozottan, gyakorlatiasan és körültekintően vizsgálva a könyvet, mint kincseket rejtető médiumot és a hozzá való eredményes tanulói-kutatói viszonyt.

⁸ Vö.: Comenius, Johannes Amos: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Madách-Európa, Pozsony-Bp., 1977. 63-64. és 65.

⁹ Uo., 65.

¹⁰ Lásd: 6. jegyzet, 19.

¹¹ Vö.: Comenius: Pampaedia. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 1992. 36. – L. még: Uo., 9., 12., 14. és 15-16.

¹² Vö.: Uo., 13. és 20.

¹³ Vö.: Uo., 20., 24. és 28.

Közbevetőleg: a könyv kultuszának egy szép, barokk kori bizonyítékára éppen Comenius egyik amszterdami, maradandó emlékezetű beszélgetőpartnerének – egyébiránt legegényibb és legvonzóbb, legalapvetőbb és legnagyobb hatású – írásában bukkanhatunk. A rövidebb címén az *Értekezés a módszerről* (1637) első részének elején, iskolai éveinek vallomásaként azt írja Descartes, hogy „minden jó könyv olvasása olyan, mintha elmúlt századok legderekabb embereivel, e művek szerzőivel társalognánk, – s ez válogatott társalgás, hiszen az írók csak a legjobb gondolataikat tárják fel előttünk”.¹⁴

Egyetlen kiemelésként hadd utaljunk most csak az ún. „cédulázás” comeniusi módszerére. Tesszük ezt azért, mert éppen a könyvekben rejlő „gyöngyök” gyűjtögetése, a különféle „jeles mondások” és „történeti események” stb. szorgalmas „szemelgetése” és kijegyzetelése tette lehetővé Comeniusnak, hogy gondolatmenetét antik utalásokkal színesítse, mondanivalóját megerősítse. (Ez magára a kijegyzetelésre is vonatkozik, hiszen megtudjuk, hogy az ókorban Plinius és Gellius, a 16. századi humanisták közül pedig Justus Lipsius is hasonlóan cselekedte ezt, amikor olvasott.)

„Írd ki, ami előtted új, eddig még ismeretlen; amiről úgy véled, hogy szép, vagy valamikor hasznodra lesz: akár szó, akár kifejezőmód, akár jeles mondás, akár történeti esemény, vagy bármi, amit gyöngyhöz hasonlóan fényleni látsz. Némelyek csak a saját tanulmányaikra vonatkozó dolgokkal törődnek (pl. a tudományok), és csak az ilyesmit jegyezgetik ki, a többit elhanyagolják, s a legszebb könyvet is, amelyről azt hiszik, hogy nem az ő könyvük, érintetlenül félreteszik. Mi viszont, mivel egyetlenes műveltségre törekvést ajánlunk, azt javasoljuk, hogy mindenki minden könyvből, amelyet a kezébe vesz, minden megjegyzésre méltó dolgot szemeljen és jegyezzen ki.”¹⁵

Comenius és a görög gondolkodók

Comenius az ókori görög szerzők közül örömmel emlékeztetett például Hippokratész páros metaforájára. Eszerint az ember olyannyira nyitott a tudományokra, mint a termőföld a vetőmagokra. Az Alexandriai Kelemen egyházatyja hasonlatával – az ember mint lélekkel bíró szántó-

¹⁴ Descartes, René: *Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről*. = Válogatott filozófiai művek. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 169.

¹⁵ Lásd: 2. jegyzet, 114.

föld – is élő Comenius így már kellően aládúcolta metaforikus tézisét a „lelki tehetségek kiműveléséről”. Más alkalommal pedig Diogenész dühös reakciójára utalt, aki – ha illetlenül viselkedő ifjút látott – megbotozta a fiúért felelős pedagógust.

Szókratésznek három olyan gondolatát, illetőleg vallomását is megemlítjük, amelyik elnyerte Comenius tetszését, kiváltotta elismerő helyeslését. Az egyik a bába metaforája: a tanítónak úgy kell „bábáskodnia” a gondjaira bízott gyermek tehetségével, ahogyan a bábaasszony teszi azt az újszülöttel – mindkettőt világra kell segíteni, úgymond működésbe kell hozni. A másik a bürökpoharas bölcs beismerése: Szókratész ugyanis megvallotta, hogy eredendően rossz természetét a jó nevelés változtatta meg.

Comenius harmadik (részünkről föltárt) hivatkozása Szókratészra olyan horderejű, annyira közelről érinti hősünk egyetemes teljességre törekvő világnézetét, hogy szöveghűen vesszük át tőle citátumát. „Ha szert tehetnék olyan vezetőre, aki ért a dolgok felosztásához, annak úgy követném nyomdokait, mintha Istenéi volnának.”¹⁶ Hozzátesszük, hogy „a dolgok felosztása” lényegében Descartes-ot – filozófiai szempontból Comenius legnagyobb jelentőségű kortársát – is alapvetően foglalkoztatta. (A Comenius és Descartes közötti korrespondenciára egy másik tanulmányban térünk vissza.)

Comenius – a barokk korszak szellemiségéhez és stílárú szokásaihoz szervesen illeszkedve – igen nagyon kedvelte a metaforákat. Maga is sok ilyet alkotott, és más szerzőknél is szívesen fölmutatta azokat. (Az egyikre éppen az imént hoztunk példát, de az iskolával kapcsolatos metafora-rendszerét egy külön tanulmányban kívánjuk föltárni.) Láthatuk ezt az előbb Hippokratész és Szókratész, és láthatjuk most Platón esetében. Pontosabban úgy, hogy ami Platón könyvében példa, az Comeniusnál példázattá transzformálódik.

Platón az Államban a polgároknak csak akkor szabad idegen kúthoz menniük, ha a hatóság előtt előzőleg bebizonyították, hogy a saját portájukon minden emberileg lehetségeset megtettek a víz megtalálására. Platón példáját erősíti és szélesíti ki transzponálható metaforára Salamon és Jézus Krisztus is: mindenki a saját – potenciális és valóságos – kincseivel gazdálkodjon. Innen már csak egy lépés a kút példájának és a kincs metaforájának együttes adaptálása az iskolaügyre és a művelődésre.

¹⁶ Lásd: 11. jegyzet, 54.

„Ha isteni dolgokban meg van engedve, hogy az ember a saját kincstárából merítsen – hozzáértendő: ha akar –, miért ne lehetne megengedve ez egyebekben, amelyek inkább az érzékek és az értelem forrásaiból fakadnak. Ezeket a máshonnan idézett dolgokat a jelen célra kell alkalmaznunk. Figyeljete, kérlek, népeim, és rokonaim, magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlavónok! Vajon nem követünk-e el mi is valami hasonlóan balga és nevetséges dolgot, mint azok, akik máshonnan kértek kenyeret és vizet, noha földjeik és kútjaik nem hagyták volna őket cserben, ha ásni akartak volna –, amikor annyira vágyódunk idegen könyvek, iskolák és tehetségek után, és csak onnan törekszünk éhségünket és szomjúságunkat kielégíteni.” (*A lelki tehetségek kiműveléséről*)¹⁷

A barokk kor festői áttételesen – a Bacchus- és bacchanália-képek megfestésével – ábrázolták és részben karikírozták is a korabeli orgiákat, amelyeknek színhelyei az arisztokraták vadászkastélyaitól a zsoldos katonák táborhelyeiig terjedtek. A barokk orgiák ókori analogonjai a szibariták (Sybaris dél-itáliai város lakói) tivornyái – pozitív alternatívái pedig a platóni szümposzionok. „Minden tanítónak legyen tehát gondja a mértékletességre és józanságra s így a mindig józan és élénk elmére. A platóni lakomák kedvesebbek legyenek a szibarita asztaloknál!” (*A jól rendezett iskola törvényei*, 1653)¹⁸

Comenius további három hivatkozása a *Pampaedia* című művében tanulságos példája Platón értelmezésének, továbbgondolásának és a tőle való mértéktartó, de határozott eltávolodásnak is. Kérdezni könnyebb, mint válaszolni – szögezi le az egyik platóni dialógus szereplője. Kérdezzenek tehát a tanulók mindenről, s lehetőleg minél okosabban: „Az okosan feltett kérdésekre okosan válaszoljanak, akár a tanár, akár a tanuló kapja a kérdező szerepét.”¹⁹

Comenius fölfigyelt Platónnak arra a praktikus pedagógiai javaslatára is, hogy az apák vigyék magukkal fiaikat a háborúba, hogy a jövő katonái már korán a harci cselekmények szemlélői lehessenek. A harcosok ezáltal a vitézség eleven példáját mutathatják meg utódaiknak, másrészt még fokozottabb bátorságra érezhetnek ösztönzést. Comenius ennek a nevelési-önnevelődési (sőt: felnőttnevelési!) kölcsönhatás-folyamatnak

¹⁷ Lásd: 2. jegyzet, 96-97.

¹⁸ Uo., 319.

¹⁹ Lásd: 11. jegyzet, 44.

a színterét azonban átteszi a csatamezőről a templomba, s ebből következően családi „csoportmunkává” bővíti.

A templomba ugyanis már a szülők viszik el valamennyi gyermeküket, tehát az apák és az anyák a fiaikat és leányaikat. Teszik ezt minden alkalommal azért, hogy már a legkisebbek is „tanuljanak meg nyugodtan ülni, csendben maradni, a szertartásokat türelemmel bírni, és így a kezdet kezdetén magukat Istenre és az ő tetszésére bízni.”²⁰ Platón eredeti módszere célravezető ugyan, de csak Comenius „átiratában” szolgál nemes célkitűzéseket. A harmincéves háború borzalmai (vö.: Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen: A kalandos Simplicissimus, 1668) után nem a kardok sebeit, hanem a kereszt hitét kell inkább elmélyíteni.

Comenius végül azt is olvasta Platónnál, hogy a hajdan volt bölcsek, amíg ifjúságukat élték, addig tanultak; majd férfivá érvén utazgattak a (mediterrán) világban; végül megöregedve visszavonultak nyugodt lakhelyükre. Comenius kommentárja egyszerűen tükröz finom iróniát és ajánl kreatív alternatívát. „Nem rossz program, ha a bölcselkedés semmi mást nem jelentett nekik, mint szórakozást. De mikor szentelték képességeiket a hazának? Nem megengedhető, hogy a filozófia olyan legyen, mint a terméketlen fa, hogy semmi haszna ne legyen belőle az élet más rendjeinek. Jobbra tanít tehát a pansophia: arra, hogy fiatalon foglalkozunk a szemlélődéssel, majd életünket töltsük munkálkodással és gyakorlati tevékenységgel, végül az öregkor a jól és bölcsen eltöltött élet tudatában élvezze a nyugalmat és az örömet.”²¹

Comenius és a római auktorok

A köztársasági Róma szerzői közül Marcus Tullius Cicero, „ez a nagy ember”²² gyakorolta a legjelentősebb hatást Comeniusra. Különösen az a sarktétele, amely a nevelést legfőbb államédekként állítja be. A *Didactica Magna* olvasóinak üdvözlésében maga a gondolati lényeg jelenik csak meg, idézőjelek nélkül. „Bizony, nagyon komoly ez; szükséges, hogy mindannyian kívánva kívánjuk, komoly tanácskozással fontoljuk meg, és egyesült erővel törekedjünk elérésére; minthogy az emberi nem közös boldogulását jelenti. És ugyan mivel tehetnénk nagyobb szolgálatot az államnak, mint azzal, ha tanítjuk és neveljük az ifjúságot?

²⁰ Uo., 77.

²¹ Uo., 106.

²² Lásd: 2. jegyzet, 151.

Különösen a mostani időkben és a jelenlegi erkölcsi felfogások mellett. Ezek ugyanis mostanában olyan mélyre süllyedtek, hogy mindnyájunk tanácsára szükség van ahhoz, hogy visszaterelhessük őket a helyes útra, és megfelelő korlátok közé szoríthassuk, mondja Cicero.”²³

Az 1650. november 25-én megtartott sárospataki bemutatkozó beszédében Comenius – más üdvös dolog mellett – azt is elvárta, hogy „bárcsak visszhangzana” az egyházi és világi fejedelmek és főemberek fülében Cicero – immár szó szerint is idézett – „bölcös” mondása. „Milyen nagyobb és jobb szolgálatot tehetünk a hazának, mint azt, hogy ifjúságát tanítjuk és kiképezzük?”²⁴ Az amszterdami *Pampaedia* is citálja a cicerói tézist: „Az egész állam alapja az ifjúság helyes oktatása”; de az előbbi értelemben ki is egészíti. A nevelésnek ti. nem csak az államra és a földi otthonra, hanem az egyházra és az égi hazára is tekintettel kell lennie.²⁵

Az eddigieken kívül még több ponton is fölbukkan Cicero neve, különösen a *Pampaedia* lapjain. Ezen összegző jellegű könyv elején átlagosan tíz oldalanként találkozhat a figyelmes olvasó Cicero valamelyik – érezhetően nagy kedvvel és egyetértéssel idézett – tételszerű megállapításával. A „bölcösség feladata az EMBER MŰVELÉSE” – olvashatjuk már a Bevezetés első sorában (amely mondat a Mózesre való hivatkozással folytatódik). „Az igazság kutatása az ember sajátossága” – idézi kevésbé később. „Lelkünkben megvannak az erények velünk született csirái, és ha ezek kisarjadhatnak, maga a természet vezetne el bennünket az élet boldogságához.”²⁶

Az iskolai gyakorlatoknak a felnőtt életben sikerrel elvégzendő munkát kell szolgálnia: előkészítenie és modelleznie. Amikor Comenius eljutott ehhez a fontos fölismeréséhez, akkor Cicero retorikáját vette alapul. Ezt tette két kisebb, Sárospatakon született munkájában is. „Cicero mondotta, hogy ő nem tudja szónoklásra megtanítani azt, aki nem tud beszélni. Mi pedig azt mondjuk, hogy nem tudjuk (az igazi módszerrel sem) beszédre megtanítani azt, aki nem képes megismerni a dolgot, melyekről beszélnie kell.” (*Schola Latina*, 1651)²⁷ Érdekes és egyben jellemző is Comeniusra, hogy ugyanez a cicerói követelmény A

²³ Lásd: 6. jegyzet, 20.

²⁴ Lásd: 2. jegyzet, 99.

²⁵ Lásd: 11. jegyzet, 70.

²⁶ Uo., 12., 24. és 34.

²⁷ Lásd: 2. jegyzet, 180.

szépnek szép módon való tanulmányozásáról címmel egy évvel később megtartott beszédében (1652. január 10.) Arisztotelész és Platón hasonló feltételeztámasztása közé illeszkedik.²⁸

Comenius – Erasmushoz hasonlóan – külön is kedvelte a latin szál-
lógéket, az örök érvényű szentenciákat. Gyűjtötte és használta az antik
írók és költők klasszikussá érett életbölcseseit, s ugyanezt ajánlotta
másoknak is. Comenius szellemi és erkölcsi kincseskamrájának egy-
aránt „beszállítója” Terentius (A féktelenség mindnyájunkat hitványab-
bá tesz.) és Vergilius (A bátrakat segíti, a gyávákat megveti a szeren-
cse.), Horatius és Ovidius (mindkettőjüknek meggyőződése, hogy a tü-
relmes tanulás megszelídíti az erkölcsöket), Quintilianus (Annyit tu-
dunk, amennyit az emlékezetben megtartunk) és Epiktétosz (Akikben
nincs szégyenérzet, azokat semmilyen módon nem lehet megjavítani).

Epiktétosszal eljutottunk a sztoikus filozófia (főként etika) történe-
nének második, római cézárkori részéhez, amelyet még – eme fölszaba-
dított rabszolga mellett (társadalmi értelemben: fölött) – egy bölcsele-
dő császár (Marcus Aurelius) és harmadikként (időrendben elsőként)
egy előkelő származású értelmiségi reprezentál. Ez a filozófus a Vigasz-
talások és az Erkölcsi levelek máig olvasható és tényleg tanulságos
szerzője: Seneca.

Ő az a Lucius Annaeus Seneca, akit sorsának végzete előbb a tehetsé-
ges Nero nevelőjévé, majd a megőrült császár egyik áldozatává tett. Ő az
a Seneca, akit Cs. Szabó László (1968-ban) úgy jellemezett, hogy „gyatra
jellem ez a fennen háborgó sokszoros milliomos és humánus erény-
sznob.”²⁹ Ám Comenius is tisztában volt vele (már 1623-ban), hogy mi-
lyen súlyos ambivalencia terheli Seneca személyiségét: „mázsányi arany
közepette a szegénységet dicsérte”.³⁰ (Seneca a nagy vagyonát lakások tu-
lajdonosaként, a bérlők szemérmetlen kiszípolozásával szerezte.)

Seneca személyisége azonban elmúlt, míg a szelleme halhatatlanná
lett. A gyarló test a „gyatra jellemmel” együtt örökre alámerült; de az
emberi életet mélyen megismerő és magabiztosan dialektikus okfejtéssel
magyarázni tudó – s éppen ezért maradandóan vigasztalni is képes – in-
tellectus azonban megőrződött. Évszázadokig lappangott, de előbb pró-
zai művei (1475), majd tragédiái is (1484) kinyomtatásra kerültek. A

²⁸ Uo., 230.

²⁹ Cs. Szabó László: Római muzsika. Bp., 1988. 186.

³⁰ Lásd: 8. jegyzet, 65.

Quattrocento azonban még nem elsősorban az ő százada, hanem Platóné és Plótinoszé. A 16. század második felében, s főként a 17. században jött el igazán Seneca nagy reneszánsza. A tiszteletbeli kereszténynek számító Seneca szelleme – imaginárius értelemben – ráadásul még egyesíti is a kettészakadt kereszténységet. Az alábbi szemelvény elsődlegesen arról szól, hogyan lelt otthonra Seneca a 16-17. századi Európában. De mellesleg azt is megmutatja, hogyan ágyazódik bele Comenius a manierizmus, illetőleg a barokk egy-egy fél évszázadába. Seneca és utóköra, Comenius és kortársai – két kötődés egy idődimenzióban.

„Az ellentétek és ellentmondások fölött egy új erkölcsi szolidaritást terem: a »jó európaiak« köztársaságát. Hívó és eretnek, katolikus és protestáns minden gondolkodó, aki felülemelkedik partikuláris vitákon, dogmán, elfogultságon, aki hisz az emberi értelem egyetemes vallásában, az emberrel együtt született erkölcsi normákban, az emberi lét méltóságában, az emberi természet önálló erejében, az ész szabályozó szerepében; a szabad gondolat vértanúi, a vallási türelem rajongói kivétel nélkül Seneca tanítványai. Amerre járunk, az ember- és lélekismeret, az antropológia és karakterológia, az életművészet új tudományából, az új nemzetközi jogból (Hugo Grotius), a Coornhertek, Bodinusok, Marnixok békevágyából, az arminianusok teológiájából, a Giordano Brunók heroizmusából, az államrezon olasz, francia, német apostolaiból, az Exercitia Spiritualia szigorú iskolájából, a Charronok, Montaigne-ek bölcsességéből, Descartes lélektanából, Spinoza etikájából, Comenius pedagógiai programjából kihallani a Seneca hangját. Seneca eljut mindenüvé, ahová Platón és Arisztotelész, sőt oda is, ahol Platón elől elzárkóznak, pl. a puritanizmus szépség- és antikellenes világába. Cromwell a »sztoikus virtus« megtestesítője. Miltonnak Seneca a kedves filozófusa.”³¹

Érdemes fölidézni, hogy Comenius a *Pampaedia* című munkájában hogyan jut el Minervától – Cato és Cicero érintésével – Senecához. A közös gondolati nevező a természethez való igazodás követelménye, a cselekvések és történések optimális időpontja megérlelődésének vagy eljövételének kivárása.

„Az ifjúság nevelésének alkalmas időpontjait, mint mindenét, ki kell tehát várni, nem pedig megelőzni; úgy kell időben elkezdni, hogy az ne

³¹ Turóczi-Trostler József: Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. = In: Magyar irodalom - Világirodalom. Tanulmányok. Bp., 1961. 173-174.

időnap előtti legyen, segítve, nem rombolva a természetet. Mint ahogy az anyja sem szült meg senkit időnap előtt, sőt kényszeríteni sem lehetett volna arra, hogy megszüljön, ugyanígy egyetlen lélek sem képes időnap előtt létrehozni magából az értelmet, mert különben elvetél. Mindennek megvan a maga ideje. ... Minerva akarata ellenére semmivel se próbálkozzunk: mert amit ő még nem alakított ki, azt nem tűri, hogy mi alakítsuk ki; amiről viszont azt akarja, hogy kialakuljon, azt meglehetősen biztos ismertetőjegyekkel elárulja. Ilyen értelemben igaz, amit Cato mondott: »A természet a legjobb vezető«; vagy amit Cicero: »Ha a természetet követjük vezetőnként, sohasem fogunk eltévedni«; vagy amit Seneca: »Ragaszkodnunk kell az úthoz, melyet a természet kijelöl, és nem szabad letérnünk róla.«³²

Senecának a természet irányában kinyilvánított tiszteletében Comenius már Sárospatakon argumentumot talált koncepciója alátámasztására. *Az új életre kelt Fortius* című írásának (1652) fő mondandója – 75 tézisben megfogalmazva – a munka címének folytatásával: A lustaság kiűzése az iskolákból. Innen idézzük most a 70. tételt. „Azt suttoják itt, hogy az új módszer nehéz, és nem egyezik az értelmi képességek természetével. Bárcsak meghallanák ezek Seneca szavát: »Nemes dolog nem saját erőnket, hanem a természet erejét tekintetbe vennünk.« Bárcsak ezek a kis lelkek is ne az értelmi képességek és az iskola jelen állapotát néznék, hanem az értelmi képesség és az iskola természetét!»³³ Más szavakkal: Seneca nyomán Comenius azon filozófusok közé tartozik, akik a jelenvalót és a benne rejlő lehetőségeket, a valódit és az igazat egységes világgépbe foglalták össze.

Seneca azonban nemcsak az állítólagos emberi erőtlenség mögé megbújó lustaság ellen szolgáltatott érvet Comeniusnak. Igen lényeges, hogy Seneca közvetlenül is kiált a munka kultikus tisztelete mellett. Comenius az előbb a lusta tanulókkal – most a kényelmes tanítókkal szemben érvel Senecával.

„Jó tanító az, aki azzá igyekszik lenni, ami a neve: tanító s nem annak az árnyképe. A tanítás munkáját tehát nem kerüli, hanem keresi; nem a látszat kedvéért dolgozik teljes igyekezettel, hanem komolyan; nem felületesen, hanem a tanulók biztos és folytonos előhaladásáért. Sa-

³² Lásd: 11. jegyzet, 59.

³³ Lásd: 2. jegyzet, 283.

ját magára vonatkoztatja, és saját példájával idézi tanítványai elé Seneca nevezetes intelmét: »A nemes lelkeket a munka élteti. Nem elegendő, hogy ne vonakodj a munkától. Keresd azt! A fáradalmaktól való félelem nem férfiúi tulajdonság.« A jó tanító keresi, hogy kit tanítson. (...) Keresi, hogy mit tanítson, mert mindenkit mindenre meg akar tanítani. Keresi, hogyan tanítson, hogy a tanulók verés, kiabálás, erőszak és csömör nélkül, kellemesen és jóízűen kortyolgassák a tudományokat.”³⁴

Amikor a következő évben Comenius ismét a tanulók felé fordult (Erkölcsei szabályok az ifjúság számára, 1653), egy közmondást és előtte Seneca egyik figyelmeztetését tette meg írása mottóinak. „Erkölcset tanulj először, aztán bölcsességet! Ezt erkölcs nélkül nem lehet tanulni.”³⁵ Csupán négy nap telt el és Comenius mint teoretikus 1650. november 28-án már második alkalommal lépett hallgatósága elé Sárospatakon (hogy ezúttal – mint már láttuk – konkrétan a könyvekről és praktikus használatukról fejtse ki a véleményét), s már akkor kétszeresen is párhuzamot vont önmaga szerepe és Seneca között.

„Ó, ha Isten visszaadná elmúlt éveimet! Ó, ha valaki 40 vagy 30, vagy csak 20 évvel ezelőtt is megtanított volna e mesterségre! Mit remélhettem volna magam felől mostani koromra! De nem volt, aki ilyenre tanítson. Nektek íme van. Isten másoktól elszóllított, s távolról ide küldött Hozzátok, hogy megmutassam Nektek az utat, s ha úgy akarjátok, vezéretek legyek. Valóban elmondhatom én is, amit Seneca mondott magáról: »A helyes utat, amelyet későn, s a tévelygésben kifáradva ismertem föl, másnak megmutatom.« Nos Ti, akiknek az utat nem későn, hanem elég korán megmutatom, ne mulasszátok el rálépni. Siessetek még ma, majd pedig egész életetekén át, minden jó könyvet, amely kezetekbe kerül, kihasználni. Így legyen, Kedveseim, a bölcsesség szeretetére kérlek, így legyen! Amennyi időt eddig vérszegény, üres könyvecskékre fordítottatok, amennyi időt semmittevással, értéktelen pepecseléssel vagy haszontalan szórakozással elfecséreltetek: erre fordítsátok minél gyakrabban, hogy ne csak a könyvek, hanem az idő dolgában is telhetetlenek kegyetek. »Egyedül az idővel való fősvénykedés tisztességes« – mondja ugyancsak Seneca.”³⁶

³⁴ Uo., 269-270.

³⁵ Uo., 285.

³⁶ Uo., 118.

A *Pampaedia* két leggyakoribb megidézett szerzője – az előbb is láttunk erre példát – Cicero és Seneca. Utóbbi „aranymondásai” közül feltétlenül kiemelendő fontosságú az, amelyik a filozófiát mint orvosságot láttatja. „Orvosságul szolgálnak a tisztas kedvtelések, és bármi, ami felfrissíti a lelket s a testnek is javára szolgál. Tanulmányaim állították helyre az egészségemet. A filozófiának tulajdonítom, hogy felkeltem, hogy megerősödtem, neki köszönhetem az életemet.”³⁷ De még ez sem hatásos gyógyszer ott, ahol a lelket bűnökkel betegítették meg. Az értelemé a felelősség, hogy ezeket a legsúlyosabb betegségeket messze elkerüljük, mérgező hatásukat megelőzzük. Ez is olyan tanítása Senecának, amelynek Comenius a kreatív közvetítője.

„Comenius pedagógiai programjából kihallani a Seneca hangját” – olvashattuk abban a rendkívül gazdag fölsorolásban, amelyet Turóczi-Trostler József nagyobb lélegzetű tanulmányából (1937) vettünk. Mint láthattuk, ez nemcsak a szó átvitt, hanem szorosabb értelmében is igaz. „Comenius a maga pedagógiai koncepciójában alig juttat szerepet a hellén gondolatnak, annál sűrűbben hivatkozik Senecára” – írja kevéssel később ugyanez a tudós szerző.³⁸ De mint korábban már megmutattuk, frappánsnak tűnő mondatának csak a második fele igaz – az első része nem.

Olvásáspedagógiai konzekvenciák

A fentiek alapján kellő mértékben és részletességgel bebizonyosodott, hogy Comenius – a Biblia mellett – a görög-római antikvitás szerzőit értékes és hasznos kiindulópontként és kiegészítőként kezelte (még akkor is, ha bizonyos gondolataik részéről kisebb korrekcióra szorultak). Comenius önmagára és a hozzá hasonlókra, a tudósokra és tanárookra gondolt, amikor a *Didactica Magna*ban (1632, 1657) azt írta, hogy „tegyük feladatunkká, hogy magunkra vállaljuk azon pogány írók lefegyverzését, mi, akik tudásban és keresztény jámborságban erős és edzett férfiak vagyunk, az ifjúságot azonban ne tegyük ki ennek a veszélynek!”³⁹ A *Pampaedia* szerzőjeként még konkrétan fogalmazott: „Vergilius, Cicero, Seneca és bármelyik, ISTENT nem ismerő bölcs szemetéből válasszuk külön az aranyat.”⁴⁰

³⁷ Lásd: 11. jegyzet, 114.

³⁸ Lásd: 31. jegyzet, 174-175.

³⁹ Lásd: 6. jegyzet, 235.

⁴⁰ Lásd: 11. jegyzet, 48.

Comenius keresztény humanistaként, sőt – szellemi értelemben – „Krisztus katonájaként” Rotterdami Erasmus és Luther Márton követője, tisztelője is. Luther az antik auktorok közül erkölcsi alapon tartotta elfogadhatónak Aesopust és Phaedrúst, Catót és Cicerót, Plautust és Senecát, ugyanakkor ugyanebből a szempontból vetette el Juvenalist és Martialist, Catullust és Vergiliust. Ez nem érintette teljesen az említett szerzők egész életművét, hiszen például Ovidius és Vergilius Luther morális mérlegének mindkét serpenyőjébe belekerült.⁴¹

A klasszikus szerzők erkölcsi szempontból történő szelektálását Erasmus is megkívánta. A *Kézikönyv Krisztus katonájának* című ifjúkori munkájában (1502) azt olvashatjuk, hogy „haszonnal ízelgethetjük az egész pogány irodalmat, de csak akkor, ha ezt, mint mondtam, alkalmas életkorban és mértékkel tesszük, körültekintően és válogatva, ráadásul zarándok módjára sietve, és nem úgy, mint aki otthonra talál bennük; végezetül pedig úgy – és ez a legfontosabb –, hogy mindent Krisztusra vonatkoztatunk. Így ugyanis a tisztáknak minden tiszta, míg a tisztátalanoknak semmi sem az.”⁴²

Az előbb azt láttuk, hogy a *Didactica Magna* ebben a tekintetben mit kívánt meg a tanároktól. Mi következik azonban ebből az iskolára, a tanulókra nézve? „Ha azonban mégis akad a pogányok közt is olyan, akit be kell bocsátanunk, Seneca, Epiktétosz, Platón és az erény és becsületesség dolgában hasonló mesterek legyenek azok; ezekben ismeretes, hogy kevés tévedés és babona van. A nagy Erasmusnak is ez volt a tanácsa, azt ajánlva, hogy a keresztény ifjúságot magukon a szent iratokon kell felnevelni, mégis hozzátette: Ha pedig pogány könyvek mellett időznek, inkább akarom, hogy azon könyveknél, amelyek közelebbi rokonságban vannak a szent könyvekkel (Erasmus: A teológia vázlata c. művében). De ezeket is helyesebb csak később az ifjúsághoz bocsátani, miután ennek lelke már megerősödött és mintegy megtisztult a kereszténységben, hogy az istenek neve és mindaz, ami babonaságot terjeszt, távol maradjon.”⁴³

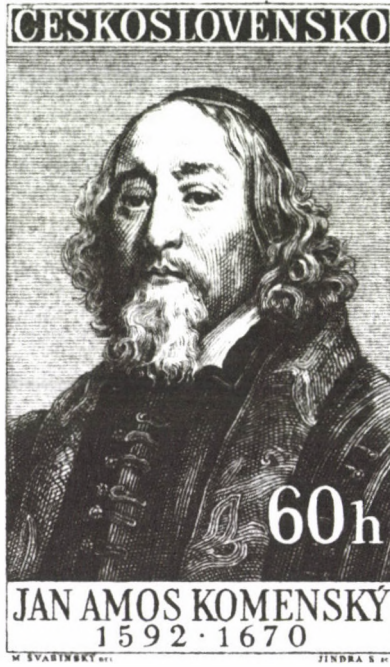
Látható, hogy Comenius következtetése egyszerre illeszkedik Erasmus keresztény humanista és Luther protestáns szellemiségéhez. Ezzel

⁴¹ Vö.: Luther, Martin: Asztali beszélgetések. Válogatta, összeállította: Márton László. Bp., 1983. 213. és 215.

⁴² Rotterdami Erasmus: Kézikönyv Krisztus katonájának. Bp., 2000. 38.

⁴³ Lásd: 6. jegyzet, 235.

elérkeztünk Comenius műveltségének és erkölcsfelfogásának 16. századi forrásvidékéhez – tehát egy további tanulmány témájához. Ami a Magyar Comenius Társaság 2008. évi konferenciáján, november 10-én előadásomban Comenius szellemi előfutárai és kortársai címmel elhangzott, az az egész, a 17. század végéig ívelő problémakör vázlatának: gondolati magvának, lényegi összefüggései fölmutatásának tekinthető. A 2007. évi felolvasó ülésen Halászi Aladár – a problémához túlnyomórészt statisztikai értelemben közelítő – dolgozata (Comenius hivatkozásai. Bibliotheca Comeniana, XIII. kötet: Sárospatak, 2008) az, amely munkámmal tematikai rokonságot mutat. Jelenlegi és megírandó tanulmányom összefoglaló főcímét (A régiek bölcsességétől a modernek tudományáig) egyébként – részben – Comenius kései kortársa, a francia Fontenelle kis remekművének címe ihlette: Elmélkedés a régiekről és a modernekről (1688).

Comenius egy csehszlovák bélyegen

MARTINÁK JÁNOS

Kísérlet Comenius filozófiájának megközelítésére

A XVII. század Európa történetének egyik legellentmondásosabb korszaka. Hogyha ezekről az évekről szóló történeti, kultúrtörténeti, filozófiai műveket olvassuk, egy csendesén folyó század képe alakul ki bennünk, holott rendkívül összetett, ellentmondásos korszak volt, olyannyira, hogy az egymásnak feszülő tendenciák, az ellentmondó jelenségek között alig lehet megtalálni azt a rendező elvet, amelynek segítségével rendet lehetne teremteni ebben a zűrzavarban. Azt hiszem, a megoldás abban van, ha abból indulunk ki, hogy ez a század a feltörekvő polgárság szabadabb kibontakozásáért folytatott küzdelme a még mindig erős, politikai és szellemi intézményeket még kézben tartó feudális rend ellen. A kettőjük harca ekkor már fegyveres harcba, erőszakba torlott.

Ha végigtekintünk Európa térképén, látjuk, hogy Hollandia polgársága már megteremtette önálló államát, Angliában forradalmat vív a politikai hatalomért, Európa közepén dúl a vallásháború, amit Harminc éves háborúként tartunk számon, folyik az örökösödési háború. Kelet-Közép-Európa népei élet-halál harcukat vívják, a csehek a Habsburgok ellen, a magyarok a törökök ellen, nemzeti egységük megteremtése érdekében. Ugyanekkor gyengül a török birodalom, napirendre kerül a török kiűzésének kérdése. Mindezeket kíséri a háborúkkal együtt járó öldöklés, pusztítás és nyomor, az állandósuló pestisjárvány.

Ez az ellentmondás szellemi téren is megmutatkozik. A kibontakozó és megerősödő tőkés gazdaság igényeitől is mozgatva a tudományok fejlődésnek indulnak, új felfedezések, technikai megoldások születnek, de ezek is kiváltják a feudális társadalmi berendezkedés ideológiai kép-

viselőinek ellenállását. Itt, szellemi téren is az ellentétek éles küzdelme figyelhető meg. Ellentét van a polgárság szabad feltételek iráni igénye és a feudális berendezkedés merevsége között, ideológiailag ez a szabadgondolkodás, a tudomány fejlesztésének igénye és a vallás közti ellentét formáját ölti. Másrészt ellentét van a vallások között is: a katolikusok és a reformátusok között, hiszen ez az ellenreformáció kora, amelyben az ellentét véres háborúk és megtorlások formáját ölti. És ugyanakkor ellentét van az egyes vallásokon belül is, mert a tudományok eredményei nemcsak a katolikus tanításokat kezdik ki, hanem a protestánsokat is arra készítetik, hogy újraértékeljék tanításaikat. Emiatt a vallás is különféle ágazatokra bomlik, különböző szekták jönnek létre, és ők is véres harcot folytatnak egymással.

De a tudományokon belül sincs egység, mert e kor sajátossága az, hogy a tudományos felfedezések – Kopernikusz tanítása, amit igazolt Galilei vagy Kepler munkássága – sok ponton megkérdőjelezi a vallási tanítást, de az új ismeretek megkövetelnék, hogy új rendszerbe foglalják őket, amihez azonban még nincs elegendő ismeret, tapasztalat, tudományos eredmény, hogy a régi ideológiákkal szemben egy egységes, rendszerezett új világnézet alakuljon ki. Ezért harc alakul ki egyrészt a vallásos világnézettel szemben, ami nem lehet teljes – éppen a fenti hiányosságok miatt –, s ez abban tükröződik, hogy a kor jelentős gondolkodói nem tudnak elszakadni magától az Isten-fogalomtól, Descartes vagy Spinóza is ezzel operálnak filozófiájuk megalkotásakor.

A kor filozófusaira tehát jellemző ez a kettősség, modern nézeteik vallásos gondolatokkal kapcsolódnak egybe, és ez belső konfliktusokat okoz számukra. Ugyanakkor folynak harcok az új tudományos eredmények és a régi nézetek között, másrészt a filozófia van harcban a természettudományokkal, mert annak eredményei arra kényszerítik a tudósokat, hogy eddigi álláspontjukat megváltoztassák, a természet felé fordítsák a filozófiát, hogy az eddig elért eredményeket általánosítsák. Ebben a korszakban a filozófia meg is teszi azt, harcba kezd a skolasztikával, de alapvetően természetkutatásból (Bacon), majd később a természettudományok új eredményeire támaszkodva próbálja a maga rendszerét megalkotni. Így történik meg az az ellentmondás, hogy a század végére a filozófia a tudomány hatása alá kerül, és mivel ebben a korszakban a technikai, mechanikai tudományok fejlődnek elsősorban, ezért az uralkodó filozófiai irányzat mindent mechanikai elvekre vezet vissza.

Hogyha a kor filozófiájának fejlődési ívét nézzük, jelképes, hogy 1600-ban G. Bruno elégetésével kezdődött, Hobbes, Locke munkásságával folytatódott, és végül Spinoza materializmusába torkollik, amiben már teljes elszakadás történik a régítől és az új irányzatba halad.

Ebbe a korszakba születik bele *Comenius Amos János*, aki 1592. március 28-án látta meg a napvilágot a Morvaországban lévő Nivnicében, és 1670-ben halt meg Amszterdamban. Élete és működése átfogja a XVII. század kétharmad részét, és a már említett eseményeknek, törekvéseknek tanúja és átélője lesz. Ő maga a társadalom alsóbb rétegéből származott – apja molnár volt –, mégis korának egyik Európa-szerte ismert, tekintélyes alakja volt, akinek munkássága a pedagógia területén – mint ismeretes – mind a mai napig ható tényező.

Comenius elvesztette szüleit, és neveléséről a huzsita, annak is a táborita hagyományokból táplálkozó egyházi közösség, a Cseh testvérek közössége gondoskodott. Ez a tény világszemléletére és filozófiájának kialakulására döntő jelentőséggel bírt. Egyrészt azért, mert ebből a közösségből hozta demokratikus nézeteit, másrészt a közösség segítette ahhoz, hogy a herborni és a heidelbergi egyetemre eljusson, hogy a herborni egyetemen találkozhasson a teológiával, az ókor filozófiai rendszerével. Az egyetem nyitottsága következtében megismerkedhetett a reneszánsz gondolkodók írásaival, a korabeli tudományos és filozófiai eredményekkel, pl. Vesalius és Bacon munkásságával. A heidelbergi egyetemi évek természettudományi ismereteit bővítették, ekkor alakult ki szellemi karaktere, melynek középpontjában elsősorban a reneszánsz hagyományok vannak, az ember felsőbbrendűségéről való meggyőződése, az emberi értelemben vetett hite itt erősödik meg. Itt alakul ki a mindenoldalú ismeret iránti igénye.

A tudás és a vallás konfliktusát nem élte meg, mert a herborni egyetemen Alsted professzor tanítványa, aki rávezeti Comeniust arra, hogy próbálja a tudomány és vallás eredményeit egyeztetni. Előadásain a professzor természettudományos eredményt hoz bibliamagyarázatába, Comenius nem lát a kétféle gondolat között kibékíthetetlen ellentétet. Itt erősödtek meg közösségéhez kapcsolódó érzelmei, és itt alakul ki benne az a hivatás, hogy elmaradottabb közösségét felemelje. Már ekkor megalkotja első pánszofikus művét, amelyben próbálta a korabeli tudományos eredményeket összefoglalni a cseh fiatalok számára. Itt az egyetemen érzékeli azt, hogy a cseh nyelv nem alkalmas a korabeli tudományosság művelésé-

re, megreformálásának igénye itt ébredt fel benne, és tervbe vette *A cseh nyelv kincsháza* című enciklopédia megszerkesztését.

Az egyetem elvégzése után a prerovi tanítóskodás, a fulneki lelkész-kedés ideje alatt igyekszik a maga elé kitűzött célt megvalósítani. Ezek az évek 1618-ig viszonylag békések számára, a lassú munkálkodás, szellemi építkezés ideje, ami alatt egy térképet is készített Morvaországról. De érzékeli az alsóbb néprétegekre nehezedő feudális elnyomást, melynek hangot ad *Az elnyomott szegénység égbekiáltó panasza* című művében, amely társadalmi nézeteinek csíráit tartalmazza bírálat formájában.

Saját és nemzete sorsában tragikus fordulat állt be 1618-ban, a harmincéves háború kitörésekor, ami a cseh nép, szűkebben véve pedig az ő vallási közösségének üldöztetésével, pusztításával kapcsolódott egybe. Ezután számára a halálos fenyegetettség, az üldöztetés évei következnek, különösen az 1620-as fehérhegyi csata után. Száműzetése jelentős fordulatot hoz, nemcsak életében, amit szinte elviselhetetlenné tesz, hogy közben elveszti feleségét és két gyermekét pestisben, hanem fordulat következik világnézetében és személyes törekvéseiben is. A sok szenvedés és elviselhetetlen csapás kétségbeesésbe sodorja, válaszütt elé állítja, és odáig eljut, hogy felszentelt pap létére már – már Isten létét is kétségbe vonja, és az élet feladásának gondolata is megkísértette. Ennek a kifejeződése *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című munkája, de ezekben a kibontakozás gondolata is benne van.

Végül belső küzdelme pozitív irányba fordul, amit több tényező segített elő. Segítségére volt a reneszánsz hatására megerősödött életszerete, a közössége iránti hálája, felelősségtudata és vallásosságának egy sajátos színezete, miszticizmusa. Ebben az időben az elviselhetetlen nyomorra válaszul a különböző vallási irányzatokon belül – így közösségének tagjai között is – megerősödött a csodavárás, annak az igénye, hogy az elviselhetetlen sorsból valaki vagy valami kiemelje őket. Ez volt a *chiliazmus*, melynek forrása nemcsak a lélektani tényező volt, hanem a Bibliának az a tanítása, hogy majd el fog jönni az Antikrisztus kora, amikor minden rossz lesz, és elviselhetetlenné válik, de utána beköszönt Krisztus uralmának 1000 éves korszaka. (A fogalom a görög ezer szóból származik.) Ezen irányzaton belül két vonulat volt megkülönböztethető: az egyik szerint ez az 1000 éves birodalom majd az utolsó ítélet után következik be, a másik szerint az ítélet előtt. Comenius ez

utóbbihoz csatlakozott. Vallásos meggyőződése folytán úgy értékelte, hogy ez a korszak, amiben van, már az Antikrisztus uralma – akiben ő Habsburg Ferdinándot és a pápát jelölte meg – és az 1000 éves birodalom eljövetele közötti korszak.

Itt hangsúlyozni kell vallásos felfogásának alaptanítását: a szentháromság-tan felfogásának sajátos comeniusi formáját. A későbbiek során, amikor filozófiai nézeteit részletezzük, ez az alapgondolat lesz mindenütt ott, de ez fogja magyarázni egyes gondolatainak a filozófiától való eltérését is. A keresztény tanításoknak megfelelően ő abból indult ki, hogy Isten a világot megteremtette. Önmagából kiárasztotta, a semmiből létrehozta azt, és behelyezte ebbe az embert, az ő képmását, hogy uralkodjon felette. Az Istenben lévő egység a világban ugyan ellentétekre szakadt, de ezek az ellentétek egy egységes harmóniában léteztek, melyet ő gondviselésnek nevez. A világban Isten mindennek kijelölte törvényeit, amelyeket a világba beleadott. Itt hangsúlyozni kell, hogy a világ, a természet is Isten, mert annak kiáradása, de az ember is Isten megjelenése, és a világ törvényei Isten törvényei. Ha meg akarom ismerni Istent, a természetet kell kutatni, abban megtalálni – vallotta.

Comenius szerint ez a világharmónia azért bomlott meg, mert az ember nem teljesítette be Isten parancsát. Nem a bibliai bűnbeesésről van itt szó, szerinte a világban lévő rossznak – ez gondolatának fontos mozzanata – nem az ember bűnbeesésének következménye, minden rosszat, ami az embert sújtja, az ember okozott. Comenius úgy látta, hogy az Isten beavatkozott ebbe a folyamatba, Krisztussal megtörtént a megváltás, most az a korszak van, amikor a megváltást be kell fejezni, hogy megtörténhessék a megszentelődés, azaz az ember az Istenhez visszafordulhasson. Comenius úgy érzi, ez a periódus következett be, és az embert ennek megvalósuláshoz hívja társul. Megjelenik nála az a gondolat, ami a reformátusoknál is megtalálható: az embert az Isten társul hívja a teremtésben. Ezzel megemeli az embert, nyilván fölötte marad Isten, mert az ember olyan tökéletes nem lehet, de magasra emelkedhet, ha akarja.

Comenius úgy látja, oly korban él, amikor az emberek által okozott elviselhetetlen körülményt meg lehet változtatni, most csak az a kérdés, hogy milyen feltételek és milyen eszközök állnak rendelkezésére. Az Istennek az ember iránti szeretete és gondviselése jelenti az egyik erőt, a másikat az emberi értelem és akarat – amit az Isten az emberbe betáplált

–; és a közvetlen okok feltárása mutathatja meg a megoldást. Minden rossznak a forrása szerinte abban rejlik, hogy az emberek nem egységesen és nem kellő mélységben ismerik a világot, vagyis azt a terepet, ahol Isten megmutatkozik, és ahol elrejtette törvényeit, parancsait. Egyik ezt, másik azt látja belőle, emiatt helytelen nézetek alakulnak ki, ami az embereket egymás ellen feszíti. A személyek, a nemzetek, a vallások közti ellentétek okát ebben látja. A társadalmi ellentéteknél érzékelté, hogy ott másnak is kell lennie, de mivel a kor kevés ismerettel rendelkezett a társadalomról, ezt nem tudta pontosítani. Ezekből következett számára az a gondolat, hogy ha kora Krisztus 1000 éves birodalma eljövételének a korszaka, hogy minden a világban Krisztushoz visszatérjen, és Isten az embert társul hívta a harmonikus egység újrateremtéséhez, akkor ebből eleve következik, hogy létre kell hozni egy olyan tudományt, amelyik magába foglalja a világról alkotott összes ismeretet, a meglévőket rendszerbe foglalja, amit ő pánszofiának nevezett el. Ezt az ismeretet az emberekkel el kell sajátítani, vagyis központba kell állítani a nevelés és az oktatás kérdését.

Amint látható, Comenius „a nevelés Newtonja”, így jutott el a nevelés és oktatás fontosságának felismeréséhez, a tanítási módszerek kérdéséhez. Ő azt kutatta, hogy az általa elgondolt egyetemes tudást milyen módszerrel lehet átadni. Ezért van, hogy nála a didaktika szó, ami eredetileg a nevelés és oktatás kérdését egyszerre jelentette, középpontba került, nála a szó jelentésében a módszerre és a tartalomra esik a hangsúly.

Felismerte az alapos természettudományos és orvosi tanulmányok alapján, hogy ezt a tanítást és nevelést a legkorábban kell megkezdeni, és ki kell terjeszteni egyrészt az egész életkorra, másrészt nemre, vallásra és nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül mindenkire. Éppen vallásos szemléletéből következett az emberiség egységének az eszméje, mert úgy érezte, Isten nem nemzeteket, vallásokat, hanem embereket teremtett és mindenkinek megadta azt a képességet, hogy a világot tanulmányozhassa. Ha ez nem így lenne, ellentmondás keletkezne, mert az Isten a világban mutatja meg magát, követeli az embertől, hogy ezen keresztül ismerje meg, de az ember hogyan teljesíthetné Isten parancsát, ha nem kapott volna eszközt erre.

Comenius úgy gondolta, hogy az ő feladata azon munkálkodni, hogy az emberiséget (és népét) rávegye arra, hogy földadja eddigi ellentéteit, és törekedjék még ezen a földön az egyetemes tudást nevelés útján elsa-

jávitani, és megteremteni itt a földön egy harmonikus, békés, munkálkodó társadalmat. Ebben a gondolkodásban van utópizmus is, ami nemcsak bibliai forrásokra megy vissza, hanem a korszakot is jellemezte (Bacon, Campanella, Morus). Comeniusnál a korabeli problémák vallásos megfogalmazást nyernek.

Társadalmi nézeteit is vizsgálhatjuk a már említett könyve, *Az elnyomott szegénység égbekiáltó panasza* és a minket közelebből is érintő *Gentis Felicitás* című műve alapján, melyet II. Rákóczi Györgyhöz írt. Ebben rajzolódik ki az ő társadalomképe a gazdaság, az intézményi berendezkedés, a jogszolgáltatás szempontjából. Utópisztikus elképzeléseit a *Panorthosia* (Mindenek elrendezése) című művében fejt ki, amely egy világlátomás, melyben békés nemzetek tevékenykednek együtt és ezt a világlátomást a tudomány, a politika, és a vallás együtt irányítja, ahol a Fény Tanácsa, a Nemzetközi Bíróság és az Egyetemes Egyházi Zsinat kezében van a vezetés.

Comenius látja, hogy ennek megvalósításához kemény küzdelmekre, szorgos munkára van szükség. Elsősorban iskolákat kell létrehozni, ki kell munkálni az univerzális tudományt, a pánszófiát. Arra hamar rájött, hogy ez meghaladja egyetlen ember képességeit, a tudósok nemzetközi összefogásában bízott, amiben ismét korabeli igénnyel találkozott. A feltörekvő polgárságnak tudásra volt szüksége, és felmerült a tudományok tisztázásának, egységes rendszer alapján történő felépítésének igénye, hatékony iskolarendszer megteremtésének, kialakításának a gondolata is, ahol hasznos ismereteket tanítanak. Ezért üdvözölték Comenius pedagógiai munkásságát, mert az elmélet és a gyakorlat találkozott össze benne.

Ugyanakkor be kellett volna fejezni a háborúkat, ezek megfogalmazása is ott volt e korszakban. Példa erre a John Dury által irányított és vezetett *irenikus* mozgalom, mely egyféle béke- és együttműködési mozgalom volt, amihez Comenius is csatlakozott, és amikor lehetősége volt, bekapcsolódott munkájába. Másrészt pedig az egyházak között is egységet, békét kellett teremteni, amit Comenius sajátos módon gondolt el. Azt szorgalmazta, hogy a világ egyházainak képviselői üljenek össze, és állapotjanak meg olyan hitigazságokban, amelyeket minden közösség elfogad, és csak néhány nyilvánvaló tétel legyen. Vallásos nézetekben ellensége volt a dogmáknak, mert úgy látta, hogy ezek zárják el az embert a világ megismerésétől, és e miatt ítélte el a tekintélyekre való hivatkozást.

Ezen a ponton saját hitsorsosaival és másokkal is szembekerült, ugyanis a szektásodást is elítélte, mert szerinte az együttműködést ezek is nehezítették. A sárospataki Tolnai Dali Jánossal is a presbiteriánusokkal szemben álló elképzelése miatt lett vitája. Egy általános, új, mindenre kiterjedő vallásos reformot akart, amiben nagy szerepet szánt az emberi lelkiismeretnek. Ezeket az elképzeléseket és tevékenységét törekvéseinek pozitív visszhangjából, a tudományos eredmények előrehaladtából, az egyetemes tudomány kiművelésének az angol parlamentben intézményszerű megvalósulásának törekvéseiből merítette. És mindezen tapasztalatok általánosításaként abból az egyre erősödő meggyőződésből, hogy az emberi világ és társadalom fejlődése a mindent megvilágító és kiteljesítő fény kibontakozásából áll, amely kezdődik a világ, a természet megismerésével, folytatódik az egyéni emberek, a társadalom, a nemzetek közötti kiterjedésével, melynek eszköze a könyvnyomtatás és a hajózás fejlődése. És végül magasabb fokon az emberiség bölcsességének megvalósulásában csúcsosodik ki, ahol az isteni fény uralkodik a világon az embereken keresztül.

Ez meglehetősen misztikus elképzelés volt, de ne feledjük, a miszticizmus is jellemezte Comeniust. A mi számunkra, akik erőteljesebben kötöttek vagyunk a világhoz, ebből származó kultúrán nevelkedtünk, nehezen felfogható és átélhető ez. De ez átélt miszticizmus, amely egyben világlátás is, hiszen ő a világ fejlődését az Istenhez való visszatérésben látta, ami megteremti az ember feloldódását ebben az istenségben. Szerencsére, ez a világhoz kapcsolódóan, evilági érvekkel igazolta. Ennek a kicsúcsosodása *De rerum humanorum emendatione consultatio catholica* (Az emberi dolgok megjavításáról) című munkája, amelyet Amszterdamban fejezett be élete végén, és amely elveszett, csak a XX. század első felében találtak rá. A világ megjavításának hét fokozatát mutatja be összefoglalva eddigi elképzeléseinek és gyakorlatának elveit.

Miután Comenius előtt világossá vált élete célja, hozzáfogott nagy munkájához, hogy az egyetemes pánszófia elveit és tartalmát kidolgozza. Ekkor már nem cseh földön, hanem a lengyelországi Lesznóban élt, ugyanis az 1627-es császári rendelet miatt a Cseh Testvérek Közössége száműzetésbe kényszerülve itt talált helyet. A közösség másik ága, a Morva Testvérek Magyarországra jöttek. Lesznó meghatározó helyévé vált Comenius életében, mert ha Svédországba, Angliába vagy Sárospa-

takra átmenetileg el is ment, a város 1556-os pusztulásáig mindig ide tért vissza saját közösségéhez.

Ennek a panszofikus munkának már voltak előzményei életművében. 1612-ből származik a már említett *Theatrum universitatis rerum* (A dolgok összességének színtere), mely enciklopédikusan igyekszik összefoglalni kora ismereteit, de ez még csak a szűk nemzeti közösség, a cseh nemzet számára íródott. A nagyobb ívű, az emberiséget megcélzó panszofikus művek Lesznbán keletkeznek. Comenius felismeri, hogy hazája sorsának megoldása csak az egész emberiség ügyének teljes megreformálásával lehetséges. Ennek az egyetemes tudásnak nemcsak a világot átfogó tudásnak kell lennie, hanem az egyetemes emberiséghez kell szólnia. Mint látható, ez nagy igényű munka, ő maga is érezte ezt, sőt Descartes, akivel személyesen találkozott, ezt hangsúlyozta is. Innen van az, hogy nagy munkájának megvalósulását a tudósok nemzetközi összefogásában látta, és maga is szorgalmazta egy ilyen, tudósokat összefogó szervezet létrejöttét.

Angliába is úgy került 1641-ben, hogy ott is készültek egy tudós társaság megalapítására, és ennek megszervezésére és munkájában való részvételre őt is meghívták. Ez a gigászi munka alapos tanulmányokat követelt meg tőle. Mindenekelőtt át kellett tekintenie az egyetemes filozófiatörténet munkáit és rendszereit, kora gondolkodóinak tevékenységét. Ő a maga vallomása szerint a klasszikus görög filozófia, a zsidó bölcelet és a keresztény vallásos filozófia egyesítésére törekedett. Ez az irányvonal már az első panszofikus munkájában (*Theatrum...*) megmutatkozott, mert ebben az új filozófia kútforrásaiként Arisztotelészt, Cicerót, Dávidot, Salamont, és Jézust nevezte meg. Comenius jól ismerte a reneszánsz filozófiának hasonló törekvéseit, hivatkozik a neoplatonista Pico della Mirandola, Marsilió Ficino, és Campanella munkáira. A „régí pogány” (görög-római) filozófiának és a zsidó bölceleteknek csak azokat az elemeit vette át, amelyek nem álltak ellentétben a keresztény tanítással. Ezt Comenius mint alapvető szempontot hangsúlyozta is. Olyan filozófiára törekedett, amelyet ő keresztény filozófiának nevezett, amely minden régebbi filozófia és tudomány hasznos elemeit magába foglalja. A későbbiek során kiderül, hogy ezeket ő forrásként használta, és beépítette saját filozófiai rendszerébe, tehát nem szó szerinti átvételről van szó. Mint majd látni fog-

juk, átvette a középkori vallásos idealista filozófia alapvető tételeit, de felhasználta az újkori filozófia számos haladó gondolatát is.¹

Legellentmondásosabb viszonya az ókori görög-római filozófiához volt. Saját bevallása szerint úgy vélte, hogy ez a filozófia nem ismerte a kinyilatkoztatást, és tanításaiban is vannak a vallásos gondolkodással szembeálló gondolatok, ezért nem használható. Később felülvizsgálta ezt a nézetét, ez is újabb pozitív vonása tudósi arcának: saját nézetével szembe álló álláspontokat nem vetette el, igyekezett azok hasznosítható elemeit saját gondolatrendszerébe beépíteni. Bizonyos vonásait elítélte, de nagyon sok gondolatot át is vett az ókori filozófiából.

Ha számba vesszük, kik voltak rá hatással, elsősorban Platónt kell megemlítenünk. Ez nem véletlen, mert egyrészt nagy hatással volt a keresztény filozófiára, másrészt a reneszánsz idején a neoplatonizmus jelentős áramlat volt, amit Comenius is ismert. Platóntól – több más mellett – az eszmetanát, a léleknek a világ-lelkekből való levezetését, etikáját, a lélek halhatatlanságáról való tanítását használta fel. Arisztotelészről a lélek és az élet azonosításának gondolatát, az életjelenségek és az élőlények felosztását vette át. Nem fogadta el viszont azt a gondolatot, hogy a forma, az idea benne van az anyagban, mint ahogyan azt Arisztotelész hirdette. Átvette viszont ismeretelméletébe azt a gondolatot, hogy az ember tiszta értelemmel (*tabula rasa*) születik. De felhasználta Empedoklésznek a világ négy eleméről való tanítását, Herakleitosznak a világot mozgató logos-gondolatát, Pythagorasznak a rész-egész összefüggését.

A reneszánsz filozófia gondolatai szintén beépülnek a filozófiai rendszerébe. A már említett két gondolkodón kívül Walla, Petrarca, Erasmus műveit tanulmányozta, de a legjelentősebb hatással mégis Campanella volt rá. Mi elsősorban a gondolkodónak az utópisztikus művét, a *Napállamot* ismerjük, és elsősorban társadalmi tanításairól tudunk többet. Comeniusra viszont természetfilozófiai művével hatott: a vallás és a filozófia egyeztetésének a törekvésével, a természet törvényei felhasználásának hangsúlyozásával, a tudomány és a munka jelentőségének kiemelésének gondolatával.²

Campanella hatását különösen Comenius természetfilozófiájában érhetjük tetten. Elsősorban a *Realis Philosophiae Epilogisticae* című

¹ *Vaszkó Mihály*: Comenius Ámos János világnézete és pedagógiája. Bp., 1954. 88.

² *Köpeczi Béla*: Comenius és a magyar művelődés. = *Bibliotheca Comeniana*, X. Sárospatak, 2003. 234.

művének a gondolatai hatottak rá, amire a *Fizika* című művének előszavában hivatkozott. Ebből a művéből a világ létalapjainak gondolatát, az ellentétek küzdelmét, a világlélekről, az őslétezőről szóló tanítást építette be rendszerébe.³ Már itt kell megelőlegezve megemlíteni, hogy Comenius kezdetben nem fogadta el Kopernikus heliocentrikus világnézetét, még tanulmányt is írt ellene, de az elveszett. Nem tudta összeegyeztetni Campanella és a vallási tanítás azon gondolatával, hogy a Föld áll a világ középpontjában mozdulatlanul, amit egymásnak feszülő erők kiegyensúlyozódása biztosít. Jellemző, hogy az *Orbis Pictus* első kiadásában is ragaszkodik a geocentrikus világmásképhez, s csak később, amszterdami tartózkodása idején fogadja el Kopernikust.

A reneszánsz filozófusok mellett nagy hatással voltak rá kora gondolkodói. Már említettük a kiemelkedő filozófusok sorát Bacontól Spinózáig, de Comeniusra elsősorban Bacon és Descartes hatott, Hobbes és Locke nem közvetlenül, Spinóza és Leibnitz munkássága pedig későbbre esik. Comenius korára a filozófia már irányzatokra tagolódott, megjelent az empirizmus (Bacon) és a racionalizmus (Descartes).

Bacontól elsősorban a módszertanát vette át. Elfogadta azt a tanítását, hogy a világ felé kell fordulni, és az ismereteket, a tapasztalatokat az érzékeken keresztül kell megszerezni a világról, és a világ lényegének megismeréséhez az indukciót kell alkalmazni. A világ jelenségeit vizsgálat alá kell vonni, azokat összehasonlítani és a bennük levő közös vonást kell kiemelni. De hatással volt rá Bacon ködképekről szóló tana is, az a gondolata, hogy az emberi elmét meg kell tisztítani azoktól a gondolati gátaktól, amelyeket az ember faji sajátosságai, a közösség hagyományai, a hivatalos előírások építettek ki, hogy valóban meg tudja ismerni a világ jelenségeit. A későbbiek során Comeniusnál ez mint az ész tisztaságának követelménye jelenik meg, és majd, a Bacontól átvett gondolattal – akinek munkásságával a herborni egyetemen ismerkedett meg - minden állítás bizonyításának a követelésében fogalmazódik meg. Bacontól átveszi a gyakorlat szerepének a hangsúlyozását. Többször hivatkozik Descartes-ra.

Korának másik gondolkodójához, Descartes-hoz ellentmondásos viszony fűzte. Kölcsönösen tisztelték egymást, de ugyanakkor nem tudták egymás nézeteit teljes egészében elfogadni. Descartes megértette Comeniusnak azt a törekvését, hogy az egyetemes tudományt megalkossa,

³ Vaszkó Mihály i. m. 122.

de lehetetlennek tartotta. Másrészt a megismerésben ő elsősorban az értelemre, a ratióra épített. Nála is jelentkezett a vallás és tudomány, filozófia ellentmondásosságának a problémája, de rájött, hogy a világ kutatását és a filozófia kérdéseit az értelem segítségével kell megoldani. Nem vetette el az Isten fogalmát, mint ismeretet, vallási kérdésekben elfogadta a kinyilatkoztatást, azt is elismerte, hogy velünk született eszmék vannak, de mégis külön választotta a természetfilozófiát a vallási kérdésektől. Ő saját maga számára elsősorban a természet, a filozófia kutatását tartotta fontosabbnak, a vallást már nem. Comenius vele szemben – mint láttuk – az érzéki tapasztalatnak ad fontos szerepet, és az ismeret forrásai között a természet mellett a kinyilatkoztatást is megjelöli. Ebben eltérnek egymástól. Ugyanis Descartes szkeptikus az utóbival kapcsolatosan. A velünk született eszmékről Comeniusnak az a véleménye, hogy az ember ezeknek az eszméknek a befogadására és megvalósítására csak a hajlamot örökli, nem kap tiszta eszméket a világról, ezeket magának kell megszereznie.

Természetesen a filozófia mellett a kor tudományos eredményei is forrásul szolgáltak művei megírásakor. Comenius pánszófiájáról, filozófiájáról gazdag irodalom áll rendelkezésre, és ezek sajátosan tükrözik a kérdés megoldásának nehézségeit. Comenius összefüggő, koherens filozófiai rendszert nem alkotott. Több művet is megírt ebben a témakörben, de vagy csak egyes témákkal foglalkozott, vagy pedig pedagógiai tanulmányai során próbálta filozófiailag megindokolni mondanivalóját. Ez elsősorban *Didaktikájának* ismeretelméleti megalapozásánál figyelhető meg. Comenius filozófiájának tanulmányozását az is megnehezíti a magyar olvasó számára, hogy legtöbb műve latinul vagy cseh nyelven íródott, ezek fordítása csak most van folyamatban és ezért a kutató, ha nincs ezeknek a nyelveknek a birtokában, sokszor kényszerül másodlagos forrásokra támaszkodni. Próbára teszi a kutatót az is, hogy Comenius filozófiai rendszerének feltárása nagyon alapos filozófiai, filozófiatörténeti, kultúrtörténeti, történelmi tájékozottságot igényel.

Mégis kísérletet kell tenni Comenius filozófiájának feltárására, amit az könnyít meg, hogy a részproblémák kifejtésekor utal az egész rendszerre. A források között vannak szorosan a pánszófiához kapcsolódó művek, természettudományos kérdéseket boncolgató fejtegetések, filozófusokról – Descartesről, Kopernikusról – írott tanulmányok, de a tankönyvek és a pedagógiai írások is, mint a *Nagy Didaktika* (Didaktica

Magna) is forrásként használható. Ez utóbbiak azért lényegesek, mert a tankönyvekben pedagógiai elveinek megfelelően a gyermekek életkorához illesztve koncentrikusan kifejti a pánszófikus ismereteket. A pedagógiai munkák azért fontosak, mert módszerét igyekeznek tudományosan és filozófiailag is megindokolni. Ebben az írásban elsősorban Vaszkó Mihály, Tettamanti Béla és Geréb György által írt művek alapján kíséreljük meg Comenius filozófiai nézeteinek összefoglalását.

Comenius filozófiáról vallott nézete eltér e fogalom korabeli és közismert tartalmától, nem csupán a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás, élet általánosabb törvényszerűségeinek feltárását jelenti, hanem ennél összetettebb, amit ő pánszófiának nevez. Ez a kifejezés eredetileg nem tőle származik, Laurenberg Péter már Comenius előtt felvetette egy mindent átfogó, általános és sokoldalú tudás enciklopédikus összefoglalásának gondolatát.⁴

Comenius azonban ezt a pánszófia fogalmat még szélesebben fogja fel, több oldalról közelíti meg írásaiban, és időnként filozófiának, új filozófiának nevezi. Ő úgy látja, hogy túl kell menni a régi görögök általános értelmezésén:⁵ „*A filozófia szót tehát nem pythagoraszi értelemben használjuk, ahol az a bölcsesség szeretetét jelenti, nem pedig azon szokásos értelemben, amely szerint az érvekkel és értelemmel (isteni kinyilatkoztatás nélkül!) megismerhető tudást jelenti, hanem a teljes bölcsesség tágabb értelemben, hogy összefoglalja bármely dolog teljes, igaz, bizonyos és tudományos ismeretét (akár érzéki tapasztalatokkal, akár helyes gondolkodással, vagy isteni kinyilatkoztatás útján nyertük, erősítettük vagy bizonyítottuk azokat).*” Máshol pedig ezt írja: „*A filozófiának mindentudásnak kell lennie, amely megmutatja, hogyan sugároznak kis az Istenből az eszmék, az eszmékből az angyalok világa, az angyalok világából az anyagi világ, és a természet hogyan ad törvényeket az emberi ügyességnek, bölcsességnek és áhítatosságának.*”⁶ Egy másik helyen pedig a következőket olvashatjuk: „*Az általános filozófia amennyire lehetséges, mindannak a tökéletes ismerete lesz, ami az embernek tudni, beszélni, cselekedni adatott: az összes dolgok különbözőségeinek világos megismerésére, a dolgok különböző céljainak megismerésére és mint eszköznek felhasználására.*”⁷

⁴ Laurenberg Péter: A művészetek összefoglalásáról. Idézi Vaszkó i. m. 88.

⁵ Idézi Vaszkó Mihály i. m. 8.

⁶ Comenius: Mindennek elrendezése, XII. fejezet, 4. pont.

⁷ Uo. 1. pont.

Amint látjuk, a filozófia Comeniusnál az ember számára nélkülözhetetlen, hasznos ismereteket magába foglaló tudomány, amely lehetővé teszi a természet helyes megismerését, és az ember földi boldogságának elérését. Alapvető vonása az enciklopédikusságra való törekvés, amely kora tudományosságát is jellemzi. Maga Comenius is bírálta a korabeli állapotokat, legfőbb hibának azt látta, hogy a tudományosság általános képe töredezettséget mutat. Jól vette észre, hogy nem alakult ki az egyes tudományok karakterisztikus vonása, nincs közöttük összefüggés, de érzékelte az egységesítésre való törekvést, hiszen számtalan enciklopédia jelent meg, amely között ott volt a magyar Apáczai Csere János műve is. Úgy gondolta – amint Fináczy Ernő írta róla –: *„leltárszerűen egybe kell gyűjteni összes ismereteinket, alaposan meg kell őket rostálnunk, a lényegét ki kell választanunk, s ezekre vonatkoztatnunk a többieket. Vagyis: egységes elvek alapján egyetlen könyvbe kell foglalnunk minden képzelhető dolognak valamennyi genusát és speciesét. Ez lesz a mesterségek mestersége, a tudományok tudománya, a mindenség megértése, a pánszófia”*.⁸

Az volt a meggyőződése, hogy arra kell törekedni, hogy összes emberi ismereteinket a legegyszerűbb vagy legáltalánosabb alapfogalmakra visszavezessük és ezeknek egymáshoz való viszonyát pontosan megállapítsuk. Ez a vállalkozás fogja közelebb hozni az embereket, mert a nagy ellentétek, amelyek a népeket, egyéneket elválasztják, abban gyökereznek, hogy ismereteinkben nincsen összefüggés és szerves kapcsolat.⁹ Comenius a filozófia célját a bölcsesség elérésében fogalmazza meg. Bölcsességen a legfőbb jót értette, amelyre az embernek élete folyamán törekednie kell. A bölcsességnek ezt a vonását Szokratesztől vette át. Úgy véli, a tudás eredményezi a bölcsességet, az szolgál alapul minden helyes emberi cselekvéshez. Nála a tudomány és a bölcsesség egy és ugyanazon dolog, hitte, hogy a bölcsesség elsajátítása már magába foglalja az erényes, helyes emberi életet. Az erények betartása pedig biztosítja az ember számára a földi élet boldogságát is. Bár a bölcsesség végső céljaként a túlvilág életre való előkészítést jelöli ki, hangsúlyozza, hogy az igazi bölcsesség a valóság helyes megismerését is magában foglalja. És így a bölcsesség már a földön is boldoggá teheti az embert. Ez utóbbi megállapítás szakítás a középkori filozófiával, amely csak a túlvilági boldogságot elő-

⁸ Idézi Bodosi Béla: Comenius és Apáczai = Bibliotheca Comeniana X. Sárospatak, 2003. 258.

⁹ Bodosi i. m. 257-258.

legezte az embernek.¹⁰ Összefoglalva tehát: a pánszófia mögött kettős tartalom van, érti rajta egyfelől a dolgok kölcsönös, egyetemes összefüggéseit, másfelől a mindenkit mindenre megtanítás művészetét.¹¹

Ennek a nagy, összefüggő filozófiának most már közelebbről is megjelöli a tárgyát, amikor azt írja, általában véve az összes emberi és isteni dolog teljes ismeretét felöleli, az Isten, a természet, és a művészet megismerésének tudománya. A művészet mindent átfog, amit az ember művel: gondolatokat, beszédeket, alkotásokat; a természet mindazt felöleli, ami szabad részekből, a dolgok belső erejéből keletkezik, Isten minden, ami szavakkal vagy művekkel az örökké elrejtett hatalmat, bölcsességet és jóságot hirdeti.¹² A dolgok okait kutató tudomány, azok tudománya, hogy a dolgok nagy összefüggésében mi? honnan? miért? hogyan? jött létre.¹³ Az új filozófia forrása Isten három tökéletes könyve: a világ, az ember és a Szentírás. A pánszófikus filozófia megírásában forrásul kell szolgálnia a természet, az emberi munka és erkölcs világában lévő dolgok egyetemes összeírásának mutatóval. Ez lenne a nyersanyag. Másodsor a velünk született igazságok, ösztönök és képességek legrendezettebb összegyűjtése. Harmadsor az Írások gyűjteménye, a legpontosabb fordításban és a legtökéletesebb mutatóval. Kisegítésül szolgálhatnak az emberi könyvek, nem annyira a régiek, inkább az újak, melyek szép, új megfigyeléseket tartalmaznak, természetesen elsősorban a mindentudás könyve, amit össze kell állítani. Ezek feldolgozásának feltétele a jó érzék, az éles értelem, sok dolog tárgyi ismerete.

A feldolgozás eszközei az emberi értelem, az ész világhosságának felhasználása, amennyiben ez nem elég, a hiányos, a tökéletlen ismeret kijavítására az isteni kinyilatkoztatás az eszköz. Az egyetemes filozófia megalkotásában Bacon hatására is, de tulajdonképpen vallási megokolással, erőteljesen hangsúlyozza az értekek szerepét, és azt a követelményt, hogy az ismereteket állandóan ellenőrizni és igazolni kell. Comenius tisztában van a magára vállalt feladat óriási voltával, és a *Prodromus* című művében felsorolja a pánszófia megalkotásának elveit, melyek a szorosan vett filozófiai elvek, mert ezek érintenek ontológiai, is-

¹⁰ Vaszkó i. m. 89.

¹¹ Bodrosi i. m. 257.

¹² Vaszkó i. m. 97.

¹³ Comenius: Schola Ludus, V. fejezet.

meretelméleti, természetfilozófiai, vallási elveket, és a világ egységét biztosító harmóniáról szóló tanítást is magukba foglalják.¹⁴

Comenius a filozófia területeit a *Schola Ludus* című művének V. fejezetében vázolja a következő sorrendben: Metafizika, Fizika, Matematika, Etika, Logika, Filológia. Ezen területek részletesebb kifejtésénél az figyelhető meg, hogy a metafizika külön terület, mely az asztrológiai gondolatoknak megfelelően a világ jelenségeinek általános törvényeit igyekszik feltárni. A fizika és matematika elsősorban a természet, a világ elemzését adja, az etika, logika meg a filológia inkább az emberrel kapcsolatos dolgokat igyekszik összegyűjteni. Követi ez Comeniusnak azt a hármas elgondolását, ami szükséges ahhoz, hogy az ember felemelkedhessen: ismernie kell a valóságot, erkölcsösnek kell lennie, és a filológia külön hangsúlyozásával képesnek kell lennie önmaga kifejezésére, mert ezek teszik őt képessé földi feladatainak teljesítésére. A pánszófiai célkitűzéseknek megfelelően a szorosán vett filozófiai kérdéskörök kimondottan szaktudományos kérdésekkel kapcsolódnak egybe. (Részletesen fejtegeti például a Föld délköreinek kiszámítási problémáit.)

Comenius törekszik az egységes világkép felvázolására. Itt is felmerülnek a szokásos nehézségek, hogy ennek az összetett, bonyolult kérdéskörnek az egyes művekben csak a részproblémáit tárgyalja, de azért felvázolható ez a világkép. Úgy gondolja, a világ egységes egész, amelyik a Bibliának megfelelően az Isten teremtő munkájának eredményeként jött létre: az Istentől kiáramlott a világszellem, létrehozta a semmiből az anyagot, és ebből formálta meg a világot. A világmindenséget ő három létalapra vezeti vissza: az anyagra, a fényre és a világszellemre. Az első kettő harcban áll egymással, a világszellem törekszik ennek kiegyenlítésére, irányítja a mozgásukat. Ennek következtében jön létre a világmindenség három összetevője: az Isten, a világ és az ember. Isten az örökkévaló, a világ az átmeneti, mulandó, az ember pedig részben mulandó, részben pedig örök. Az Isten, az eredendően első létező létrehozta az anyagot, a világ, az isteni szellem megtestesülése.

Az Istennel kapcsolatos kérdések vizsgálata a teológiára tartozik. Comenius vallásos nézeteinek tárgyalásakor ezt érintettük. Sajátos a világról alkotott felfogása, amely tulajdonképpen a természetet és az em-

¹⁴ Comenius: Prodrömus, 64-69. pontja.

bert foglalja magába. A róluk alkotott felfogása a természetfilozófiája. Magának a világnak a szerkezetét ő elég naiv módon képzei el. Felfogásában keverednek a természettudományos és vallásos nézetek. Hosszú ideig gömb alakúnak tartotta a világot, melynek a középpontjában van a Föld, mert a legsűrűbb, és fajsúlyuk szerint a jelenségek taszítják egymást. A Földet gömbszerűen fogják körbe ezek az egyre ritkuló szférák, amelyek minden oldalról taszítják a Földet, úgy ez a világ közepében marad.¹⁵ Különbféle szférákat említ, melyben a legfelső a *földi szféra*, amely négy éltető elemre épül: a vízre, a földre, a levegőre és a tűzre. Utána az *égbolt* következik, melyről azt írja le, hogy forog a Föld körül. Maga az égbolt is több szférára oszlik, a legalsóban van a Hold, utána következnek a Comenius korában ismert bolygók: a Merkúr, a Vénusz, a Neptunusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. Az ég 8. szféráját a csillagok ege követi. A földi szférát és az égi szférát körül fogja az ún. *krisztálytisza ég*, melyet ő *ösmozgató*nak nevez, ez a mozdulatlan mozgató. A felsorolt szférák után következik Comeniusnál az a nagy szféra, melyet szintén *égnek* nevez, s amelyről azt állítja, hogy csak a túlvilágon lehet megismerni.

A világ jelenségei a négy éltető elemre épülve, a világ mozgatóinak segítségével keletkeznek. Minden dolog eszméje szerint keletkezik. Comeniusnál az eszme az *olyanná levés lehetősége*, amely által lesz a lény vagy tárgy olyan, ami. A világ jelenségei mozgásban vannak, melyet a közöttük lévő ellentét okoz. Comeniusnak ez a nézete abból a felfogásból származik, hogy kezdetben volt az Istenben a világegység, utána világ megteremtődésével ez az egység megszűnt, a világ ellentétekre szakadt, melyek harmóniában vannak egymással. Emlékezzünk arra, hogy Comenius kora lényegiségét úgy fogta fel, hogy a világ közeledik ismét Istenhez, az isteni egység megvalósulásához. A világszellem ezen újbóli egység megteremtésén munkálkodik. Ebből a szemléletből következik az az elgondolás, hogy a világ az idea által megteremtődött jelenségeként fejlődik: a létezők egyrészt törekszenek arra, hogy az eszmének tökéletesen megfeleljenek, másrészt hogy közeledjenek az isteni tökéletességhez.

Így tehát a világ fejlődése teleologikus. Ennek a fejlődésnek eredményeképpen egyfajta egyetemes harmónia, az ún. *pánharmónia* alakul

¹⁵ Comenius: Schola Ludus, V. fejezet.

ki. Ennek a szónak nála többféle jelentése van. Az egyik az a cél, amit a világnak el kell érnie, a másik jelentés bizonyos állapotot jelöl, a harmadik szerint bizonyos rendező, mozgató tényező is. Ezt ki is fejezi, amikor azt mondja, hogy a pánharmónia az isteni gondviseléssel azonos. Természetesen az egésznek mozgatója az Istenből kiáradó világszellem. Comeniusnál érzékelhető egyféle törekvés a világ és az Isten azonosítására, az ókorban is ismert, a reneszánsz által hangsúlyozottan kifejezésre jutott *panteisztikus* gondolatra. De Comeniusnál ez mégsem azonos az a felfogással és nem azonos a Spinóza által nyújtott elképzeléssel sem. Comenius a világ keletkezésének elméletével tér el, amikor azt mondja, hogy az Isten a semmiből teremtette meg az anyagot, adta meg saját törvényeit, és mozgatta. Tehát az anyag nála passzív, a szellem pedig aktív.

Comenius közeledik ahhoz a gondolathoz, hogy a világot élőknek tekintse. A világ legáltalánosabb jellemzőit a következőkben látja: az első az, hogy a harmónia – eszmény állandóan jelen van. A második: a fejlődés, amely a világ keletkezésétől jellemzi az egység harmóniájának hordozóit. Harmadik: a világ valamennyi mikro- és makroszintű állapota, végülis – meghatározott célra – rendezett, az isteni tökéletesség, a pánharmónia megvalósulása érdekében. A megvalósulás a végülis rendezettség; az egymásra épülő részek lényegében azonosak, csak formájukban különböznek egymástól. A negyedik: a részek rendeződésének a folyamata nem lineárisan történik. A rendeződés törvényei a valóság különböző szerveződési szintjein szubsztanciálisan jelennek meg, tehát a jelenségek közötti kapcsolatról van szó.¹⁶

Comenius nagy jelentőséget tulajdonított a természetnek, pedagógiai elvei középpontjában is a természetesség elvét hirdeti. Mint említettük, a természetet szoros kapcsolatba hozta az Istennel, és az a felfogása, hogy az isteni lények, törekvések, eszmék a természetben vannak elrejtve, és az ember, ha vissza akar térni, fel akar emelkedni Istenhez, úgy tudja megtenni, ha a természetből felismeri azokat. A természet ezért ismeretforrásként jelenik meg, a világról, az Istenről, az emberről – mert az utóbbit is a természet részének tartja. Másrészt szerinte a természet az embernek útmutatást nyújthat életének vezetéséhez. Sajátos törvényei vannak: az elkülönítéssel veszi kezdetét, az anyagot úgy készíti

¹⁶ *Perjés István: Comenius nevelésfilozófiája. Sárospatak, 1991. 15.*

elő, hogy az formaadást igényeljen, csekély nagyságú, de hatalmas erejű alapokból teremt mindent, a könnyebbekből halad a nehezebbek felé. Magával megelégszik, nem terheli túl magát. Úgy segít magán, ahogyan csak lehet. Csak azt hozza létre, amiből haszna hamarosan nyilvánvaló. A természet mindent egyformán végez, a természet minden folyamatnál a dolgok belsejéből indul ki, a természetben nincsen ugrás, minden folyamatosan halad.¹⁷ Harmadrészt Comenius természetfelfogásában hangsúlyt kap az, hogy az ember a természet része, annak törvényeinek van alávetve. Ebből következik az a követelménye, hogy hagyni kell a tanulót kibontakozni, a benne lévő lehetőségek megvalósulását kell elősegíteni, ez egyik fontos didaktikai alapelve.

Comenius a meglévő dolgokat attól függően, hogy a világlélekből mennyiben részesülnek, természeti jelenségekre és élőlényekre osztja. Arisztotelész nyomán az életjelenségek a következők: ész, érzéki észrevevés, térbeli mozgás és megállapodás, továbbá a tenyésztéssel kapcsolatos mozgás, valamint a fogyás és növekedés. Élőlényeknek nevezi azokat a világjelenségeket, amelyek a világlélekből részesülnek, ezzel azonosítja a világléleket és az életet. Ebből következik a lélek halhatatlanságáról – Platónnal egyetértésben, vallott felfogása. Itt is fokozatokat állapít meg: a világlélekből legkevésbé a növények, részesülnek, melyek csak az önfenntartáshoz szükséges vegetatív funkciókkal rendelkeznek. Az állatok önkéntes mozgásuk és érzékelésük által fejlettebben náluk, és úgy véli, rendelkeznek a vágyódás lelki jelenségével. Az állatokat nem osztja rendszertani egységekbe, az *Orbis Pictus*ban életterületük szerint csoportosítja őket. Az ember a legfejlettebb, mert plusz még az értelem képességével is rendelkezik. Mind a három területet összefogja a világlélek, ami azonos az étellel. Ez az elv azért szükséges számára, hogy ezzel is demonstrálja a világ egységét. Közelebről az élet nála pl. az emberben a makrovilág tükröképe, sajátos mikrokozmosz, olyan nyílt rendszer, amely isteni energiáját felhasználva, folyamatos aktivitást fejt ki környezetére és önmagára.¹⁸

A világon – Comenius számára – a legvégső, a legfüggetlenebb és legkiválóbb teremtmény az ember, ő áll a világ középpontjában, érte van minden: „*az ég a földért, a föld a búzáért, borért és, ezek pedig az emberért vannak... tehát minden az emberért van, még az idő is.*”¹⁹ Az

¹⁷ *Perjés* i. m. 20.

¹⁸ *Perjés* i. m. 3-4.

¹⁹ *Comenius: Nagy Oktatástan*, 161.

ember lényege szerint eszes teremtmény, uralkodásra teremtett lény, mivel a Biblia szerint azért teremtette az Isten, hogy uralkodjék önmagán és a világ felett, és önmagát és a világ dolgait Isten felé fordítsa, hogy felkészüljön a túlvilági életre. Összefoglalóan: az ember végső teremtménye az Istennek, arra hivatott, hogy uralkodjék a többi teremtmény fölött, fel van ruházva szabad akaratral, hogy bármit szabadon csinálhasson és cselekedjék, az ész tényével rendelkezik, hogy bölcsen irányítsa választásait és cselekedeteit.²⁰

Hogy ennek a rendeltetésnek eleget tudjon tenni, meg kell ismernie önmagát, az őt körülvevő világot. Képesnek kell lennie saját szükségleteinek kielégítésére, a világ dolgaival való rendelkezésre, arra, hogy okosan tudja szabályozni saját és mások külső és belső cselekedeteit. Mindezt komolyan és szentül viselkedve, szilárd erkölcsi meggyőződés alapján kell tennie. És meg kell ismernie Istent és törvényeit, a vallás tanításait. De ezt csak egy olyan embereszmény tudja megvalósítani, akit jellemez a képzettség, az erkölcsi fejlettség – vagyis az erények, a vallásos érzület, vagyis a jámborság. Végezetül mégis *„az ember végső célja ezen a világon kívül esik.”*²¹

Az ember létének idejét három korszakra osztja: az anyaméhben, a földön és a mennyben eltöltött időre. Ez utóbbi a túlvilág – a végcél. Mind a három életkorszaknak meghatározott célt jelölt meg. Az anyaméhben eltöltött időben az ember célirányosan készül a földi életre, a földi élet alatt pedig a túlvilági életre. Az elsőből a másodikba a születés által lépünk. A másodikból a harmadikba a halál és feltámadás útján, a harmadikból azonban sohasem lépünk ki az örökkévalóságon át. Az elsőben csupán az életet kapjuk a kezdetleges érzékelési és mozgási képességgel, a másodikban az életet, a mozgást, az érzékelést az értelem csíráival, a harmadikban mindezeknek a tökéletes teljességét.²²

Comenius hangsúlyozza ugyan, hogy az egész emberi folyamat – itt fontos, hogy fejlődési folyamatról van szó! – lényege a túlvilági életre való felkészülés. Ebben megegyezik a középkori felfogással, de egy ponton lényegesen el is tér attól. Kiemelt fontosságot tulajdonít a földi életnek, melynek célját a boldogságban látja, amely különböző aktivitásokkal érhető el, s ami az embert a Föld felé fordítja. Az ember földi életében kiemelt fon-

²⁰ *Perjés* i. m. 5.

²¹ *Comenius*: Nagy Oktatástan, 161.

²² *Comenius*: Nagy Oktatástan, 163.

tosságot tulajdonít a munkának, úgy véli, hogy az embernek vele született igénye a tevékenykedés és munkálkodás, és ez már gyermekkorban megmutatkozik. Magát a munka fogalmát ő több oldalról közelíti meg. Egyrészt úgy fogja fel, mint az ember eszközét, hogy szükségleteit megteremtse, másrészt mint alkotómunkát, amelyben az ember kifejeződik, harmadrészt vallási szempontból közelíti meg: a munkával az ember a világot alakítja át az isteni ideák szerint, és ezáltal kapcsolódik az isteni teremtés folyamatába. Nála bizonyos fokig megszentelődik a munka.

Hogy az ember hivatását betölthesse, nevelni kell, és meg kell nézni, hogy a hivatása betöltésére, a pánszófia elsajátítására, az emberi ismeretszerzésre milyen lehetőségekkel és adottságokkal rendelkezik. Comenius legismertebb írásai ilyen tartalmú művek, melyekben az ember lehetőségei és tulajdonságai ebből a hármás célból kerülnek megvizsgálásra. Vizsgálat tárgyává tette az embert, mint természeti lényt, az emberi pszichikumot, de abból a szempontból, hogy melyek a megismerés feltételei, és vizsgálja az ember megismerő képességeit, megismerési módját. Comenius úgy látja, hogy az embert az állattól az értelem, a kéz és a beszéd képessége által különbözik. Szervezeti felépítésében legfontosabbnak az agyat tartja, amely szerinte a gondolkodás szerve, összeköttetésben van az idegekkel, melyek az érzékszervektől az agyhoz vezetik az ingereket. Az érzékszervek kötik össze az embert a külvilággal. Az érzékszerveknek igen nagy fontosságot tulajdonított a már ismert elv szerint: semmi sincs az értelemben, ami először ne lett volna meg az érzékekben. Comenius alapos orvosi és embertani tanulmányokat folytatott, ismerte Vesaliust, Hervayt, Tulpot, fizikája előszavában is egy orvos szerzőre hivatkozik. Az ember kialakulásának embriológiai leírást adja: *„Kezdetben ugyanis semmi az ember, minthogy öröktől fogva is semmi volt: mégis anyja méhében, atyjának egyetlen csepp véréből életre kel. Mi tehát kezdetben az ember? Alaktalan, oktalan tömeg. Azután veszi fel a kicsi test körvonalait, de érzékelés és mozgás nélkül. Ezek után mozdul meg és a természet ereje folytán a napvilágra tör: lassanként megnyílik a szeme, a füle, és a többi érzékszerve. Idővel kifejlődik belső érzékelése, amikor már tudatosan benne az, hogy lát, hall, érez. Majd értelme is nyiladozni kezd, amennyiben felismeri az egyes dolgok közötti különbségeket; végül pedig átveszi vezető szerepét az akarat,*

*amennyiben bizonyos dolgokra ráirányul, másoktól azonban elfordul.*²³ Abban viszont téved Comenius, hogy a gyermek kialakult értelmi képességgel születik, nem pedig fejlődése során szerzi meg azt.

Az emberi szervezet részeit nagyon jól ismerte, ezekről való ismereteit az *Orbis Pictus*ban fejt ki, amely az ábrákkal együtt mutatja az e tárgyban meglévő alapos tudását. Az emberi szervezet működésében az isteni bölcsesség megnyilatkozását látja. A szervek kialakulásának és működésének indoklását nem az embernek, mint élőlénynek a természetéből, a környezethez való alkalmazkodás törvényszerűségeiből, hanem teleologikus elképzelésekből vezette le. Úgy vélte, hogy minden szervnek van egy előirányzott feladata, a teremtés által kijelölt cél szerint. Az emberi testet szerinte a természeti erő, az életerő és a lélek működteti: „... *természeti erőnek a vér tiszta és eleven leheletét nevezik, a májban keletkezik, és minden irányban az ereken át eloszlik, és a szerveknek táplálékot juttat, magát a vért, amelyet magában hord. Az életerő azonban az élet lángocskája, amely a szívben gyül ki, és az ütőereken át szikrázik, hogy a végtagoknak az éltető meleget juttassa. A lélek végül lehelet, tiszta, mint a kristály, mégis rendkívüli gyenge, rendkívül eleven és erőteljes, amely az egész testet hordozza, mozgatja és a legnagyobb könnyűséggel irányítja. Az agyban keletkezik és lakozik, és miközben az idegek révén minden szervhez eljut, közli érzéseit és irányítja mozdulataikat.*”²⁴

Comenius az ember legfontosabb részének az emberi lelket tartja, szerinte ebben van az ember lényege, ez köti össze Istennel. Hat az ember teremtő világára, kapcsolatot teremt a külvilággal, és a transzcendencia felé irányít. A lélek szerkezetét tekintve Comenius 4 részt, fokot vagy képességet különböztet meg. Az elsőt *értelemnek* nevezi, amely az összes dolgok tükre. Ehhez kapcsolódik az ítéloképesség, a *judicium*, amely a dolgok mérlegelésére szolgál, és az emlékezet, amely a dolgok tárháza. Második képesség az *akarat*, amely mint bíró mindent eldönt és kormányoz. A harmadik egység a *mozgási képesség*, amely lehetővé teszi az elhatározások végrehajtását. Végül negyedik a *beszéd*, amely a gondolatok közlésének az eszköze. Ezen kívül – szinte megelőlegezve a modern nyelv – felfogást – Comenius szerint az ember belső világának

²³ Comenius: Nagy Oktatótan, 162.

²⁴ Comenius: Schola Ludus, II. fejezet.

is a kifejezője és eszköz arra, hogy az emberek együttműködését elősegítse, eszköz arra, hogy az ember társát cselekvésre készítse.

Comenius szerint az *értelem* a dolgok közti különbségek megfigyelésére irányul, az *akarát* a hasznos dolgok kiválasztására törekszik, az *emlékezet* pedig a jövőndő használat számára őrzi meg azt, amivel az értelem vagy az akarát már korábban foglalkozott, és emlékezteti a lelket Istentől való függésére és kötelezettségére. Az emlékezetet ez utóbbi funkciója miatt lelkiismeretnek is nevezi. Ezek a képességek Comenius szerint nem léteznek és nem működnek külön – külön, hanem együttesen alkotják a lelket. Az értelem tudatosít, a tanulást teszi lehetővé számunkra, az akarata arra képesít, hogy erényesek legyünk, az emlékezet pedig az istenfélelem felismerésének a képessége, vagyis a vallásosság. (Emlékezzünk csak a képzettség, erényesség, vallásosság követelményeiben összefoglalt embereszményre, ezek a feltételei.)²⁵

Érdekes a lélek működésének mechanisztikus leírása Comeniusnál: *„Hiszen maga az ember nem egyéb, mint összhang – teste és lelke szempontjából egyaránt. Mert ahogy maga a hatalmas külvilág (makrokozmosz) óriási óraszerkezethez hasonlítható, melyeket különböző kerekkel és csengőkkel szerkesztettek egybe, hogy az egészben az egyik rész a másikat indítja, hogy a mozgás folyamatossága és összhangja meg ne szakadjon; hasonlóképpen az ember is. Ami ugyanis a csodálatos művészettel felépített testet illeti, itt van elsősorban a mozgás kiindulópontja, a szív: az élet és cselekvések forrása, ahonnan a többi tagok a mozgást és a mozgás mértékét merítik. A súly, ami létrehozza ezt a mozgást, az agy és az idegek – mintegy kötelékek – segítségével megindítja, és féken tartja a többi kerekeket, azaz a tagokat. A cselekvések külső és belső változatossága azonban kétségen kívül az egyes mozdulatok egybehangzó, egymáshoz való viszonyában áll. A lélek mozgásaiban az akarát a vezető, a legfőbb kerék; mozgató súlya pedig a kívánságok (óhajok) és indulatok, amelyek az akarati elhatározást ide – oda billentik. A mozgást lezáró és csukó fék a komoly értelem, amely kimeríti és elhatárolja, mit – hol – meddig kell felölelnünk és elkerülnünk. A léleknek többi mozgása, mintegy apró kerekei követik a vezető kereket. Innen van az, hogyha a kívánságokra és szenvedélyekre nem jut túl sok súly, és a komoly ész helyesen nyit és zár, szükségképpen az erkölcsök terén össz-*

²⁵ Vaszkó i. m. 137-138.

*hangzó együttműködés következik be, a cselekvések és hatások kellemetes légköre. Íme tehát az ember önmagában véve semmi egyéb, mint maga a harmónia.*²⁶

A megismerés lélektanával is alaposan foglalkozott Comenius. Azt hirdette, hogy az ember végtelen megismerésre képes, ezt azonban vallási elvekkel igazolja. Az emberi lélek az isteni erőnek / képességnek a része, az ember istenképiségének bizonyítéka, így ez lehetővé teszi, hogy mindent megismerhessen. Hangsúlyozza azt is, hogy ez a megismerő képesség mindenkinben megvan, ezért kell, és ezért lehet mindenkit nevelni, tanítani. Comenius az értelmet jelöli meg, mint megismerő képességet.

Nézeteiben bizonyos ellentmondásosság figyelhető meg, mert egyrészt hirdeti, hogy tiszta értelemmel születünk, amit később meg kell töltenünk ismerettel, és ezzel tulajdonképpen a velünk született képességeket tagadja. Más munkájában viszont a születés pillanatától kezdve nemcsak formális pszichológiai tényezőnek veszi, hanem a tapasztalat útján szerzett ismereteket tartalmilag meghatározó logikai tényezőt lát bennük azáltal, hogy különbséget tud tenni jó és rossz között már eleve.

A megismerés alapeszközét az érzékszervekben látja, emiatt fontos erőt tulajdonít nekik. A folyamatot úgy látja, hogy az érzékszervek által felfogott ingerek az idegeken keresztül az agyban lévő értelemhez jutnak, amely aztán pontosan felfogja a dolgokat. Éppen ezért tartotta fontosnak, hogy a tanulók mindent érzékeljenek – ezért fontos a szemléltetés. Ugyanakkor az érzékelésen túl hangsúlyozza az elvont gondolkodás fontosságát, amelynek során az ember megállapítja az egyes tárgyak és jelenségek lényeges jegyeit, felismeri a különbségeket, és így helyes fogalmakat alakít ki. Az ítéletalkotás problémáival kapcsolatosan is helyes elképzelései voltak, amelyben azt hirdette, hogy az ítéletben olyan összefüggéseket fejezünk ki, amelyek a valóságban létező tárgyak és jelenségek valóságos összefüggései. Nagyon szemléletesen írta le a képzetbe vésődés folyamatát: „... a dolog ábrázolása a gondolatban azé a dologé, amelyet a jelenlévő érzékszerv ragadott meg. Mint ahogy ugyanis most én írom a szavakat, amelyek képét gondolatban elképzelem, a kézzel a tollnak adom át, és a tollal a papírnak, hogy ott hasonmásuk alakuljon ki és e képek betűk alakjában olvasó a te szemedbe vésődnek. A szemek pedig tovább en-

²⁶ Idézi Vaszkó i. m. 138-139.

gedik az agynak, ahol úgy rögződik, hogy az anyagi tárgyak eltávolítása után is figyelheted gondolatban, minél tisztábban választódik el a tárgytól, és minél inkább szilárdabban vésődnek az agyba, annál jobb.”²⁷

Az emlékezet munkájával kapcsolatban – így az ismeret rögzülésével összefüggésben – is kiemeli a helyes érzékelést, a tervszerűen végzett megfigyelést, az alapos megértést, ismétlés és gyakorlás fontosságát. Hangsúlyozza, hogy az ismeretek alapos bevézésében jelentős szerepe van az érzelmeknek, mert ami a tanulók érzelmeire erősen hat, azt jól megjegyzik és emlékezetben tartják.

A szorosán vett megismerés kérdéseinek taglalásakor Comenius csak azokat a tényeket emeli ki, és olyan hangsúllyal, ahogy azok az ember elrendelésének, a pánszófia megalkotásának, magának a nevelésnek a szempontjából lényegesek. Magában a megismerés kérdésében bizonyos fokig a visszatükrözés álláspontján áll. Az ember értelméről azt írja, hogy felfüggesztett gömbtükrőhöz hasonlóan minden dolog képét körös-körül képes felvenni. Kitér ennek agyi feltételére, amit Arisztotelész „tabula rasa” elméletéből vesz át, és úgy gondolja, hogy agyvelőnk, gondolkodásunk eme műhelye helyesen hasonlítható a viaszhoz is, melyre a pecsétnyomót rányomjuk, vagy amelyből apró bábukat készítenek. Miként ugyanis a viasz minden alakot felvesz és összegyúrható, minden módon alakítható, azonképpen az agy minden tárgy képét befogadván az egész világ tartalmát magára veszi.²⁸

Az ember gondolataiban a dolgok tükrözősnek: „*Mi a gondolat?*”- kérdezi Comenius - *a mindenható Isten képmására teremtett tükre a dolgoknak*”.²⁹ A megismerésben az alábbiakat emeli ki: „*ahol tehát ismeret van, ott három tényezőt találunk: az eredeti képet vagy mintát – a tárgyról alkotott képet – a leképzőt. Másként mondva: az eredeti képet, ami az ismeret tárgya – a tárgyról alkotott képet, mely a megismerés eredménye – valamely eszközt, amellyel leképezünk az eredeti képet, pl. az érzékszervet. ... semmit sem ismerhetünk meg az eredeti kép nélkül. Másként mondva: minden ismeret valaminek az ismerete. ... amit ismerünk, csak leképezéssel ismerhetjük meg, másként mondva a megismerés képek alkotása...*”

Az ismeret fogalmával külön is foglalkozik. Nála az ismeret valamilyen jelenség Istentől eredő ideáljának az ismerete, amit a világból kell elvonni.

²⁷ Idézi Vaszkó i. m.

²⁸ Comenius: Nagy Oktatástan, 174-175.

²⁹ Comenius: Mindennek nevelése 186.

Egy dolgot akkor ismerünk meg, ha megismerjük annak keletkezését, hogy mikor, mi módon és hogyan jött létre, és ismerjük azt a jegyét, amelyik megkülönbözteti a többi jelenségtől. Az ismeretekkel szemben – elsősorban pedagógiai céllal – követelményeket állít. Az ismeretnek tökéletesnek, teljesnek, igaznak és rendezettnek kell lennie. Az ismeret akkor igaz, ha a dolgokat úgy ismerjük meg, amint vannak. Külön kitér az ismeret céljára: olyan ismeretek szükségesek, amelyek az ember jólétére, boldogságára szolgálnak. Segítik az embert hivatásának betöltésében, utilitárius jellegűek. Elveti az öncélú ismeretszerzést és a gondolatjátékokat. Éppen ez utóbbi miatt támadja a korabeli tudósok működését és a skolasztikát egyaránt. Különbséget tesz aktív és passzív ismeretszerzés között, ő az aktív ismeretszerzés híve.

Úgy véli, hogy két igazság van, s mindkettő Istentől ered. Az egyik igazságot az értelem segítségével közvetlenül ismerjük meg, ez a logikai igazság. A másik igazságot a természetből következtetjük az érzékelés segítségével. Az egyiket a kinyilatkoztatás, a másikat érzékelés útján kapjuk. Az első igazság megismerésére az embernek vele született képessége van, a másik igazságra az embert érzékelő képessége vezeti rá. Comenius több helyen is hangsúlyozza a világ megismerhetőségét, mint ahogyan ezt a lélektani feltételek tárgyalásakor is láttuk.

Nála a megismerés tárgya a természet, az ember és az Isten, melyet az értelemmel, az ész világosságának felhasználásával és a kiegészítő és kijavító isteni kinyilatkoztatás alapján vizsgálhatunk. Ezen a ponton kerül szembe Descartes-tal. Az oktatás tárgyalásakor három eszközt jelöl meg: az érzékszerveket, az értelmet és a közlést. Lényegét tekintve a megismerés eszközt az érzékelésben, az értelemben és a kinyilatkoztatásban látja. A megismerést folyamatként fogja fel, és ez bizonyos feltételek meglétét igényli. Ilyenek pl. az egészséges érzékek, a tiszta gondolatok, tiszta elme, amely mentes a hamis, téves és előítéletes gondolatoktól. A megismeréskor a teljességre törekvés, a fokozatosság, a sorrend betartásának elvének kell érvényesülnie. Van még két elve, amelyek elsősorban módszertaniak: az érzéki megfigyelés és a bizonyítás elve. Hangsúlyozza, hogy a filozófiai gondolkodás módszere nem a szillogizmusokkal lefolytatott gondolkodás és vitatkozás legény, hanem a megfigyelés és a bizonyítás.³⁰

³⁰ Vaszkó i. m. 162.

Természetesen itt nem egyoldalúságról van szó, ugyanis a megismerés folyamatában Comenius egyesíteni igyekszik kora két filozófiai áramlatának, a szenzualizmusnak és a racionalizmusnak a törekvését. Az ismeretek elsődlegesen az érzékszerveken keresztül jutnak az ember agyához, de ezt értelemmel fel kell dolgozni. Comenius – éppen ismeret-felfogásából kiindulva – kettős módszert alkalmaz. Alapvető módszere az indukció elve, de hangsúlyozottan *analízisről*, *szintézisről* és a *szinkrizisről* beszél. Az első folyamán a megismerő a jelenség egészéből indul ki, felbontja elemeire; a másodikban igyekszik összerakni a jelenséget, a harmadik az a módszer, amikor az egyes különálló jelenségeket kapcsolja össze, és úgy próbálja megállapítani a közös vonásokat, hogy egy csoportba sorolhassa őket. Így próbálja feltárni a köztük működő törvényszerűségeket.

Nem hagyja el a logika fogalomalkotási módját, ugyanis az ismeret, amihez ő jutni akar, az kettős természetű. Egyrészt fogalmi jellegű is, ezt mutatja az a követelmény, hogy tartalmazza azt a vonást, amelyik megkülönbözteti a többi jelenségetől. De ugyanakkor rendelkezik olyan vonásokkal is, amely gyakorlati felhasználásra teszi őket alkalmassá. Az ismereteknek ez a kettős követelménye pedagógiai célt szolgál, és a pánszófia kiépítését segítené. Hogy mennyire nem tekint el a logikai megismeréstől, azt a logikai megismerésre való utalás bizonyítja, és az, hogy a *Schola Ludus V.* fejezetében a filozófia tárgyának felsorolásakor a logikát is megjelöli.

Comenius a megismerés során hangsúlyozza a bizonyítás követelményét. Neki olyan filozófia iránt van igénye, amely matematikai módszerekkel van felépítve és azokkal bizonyítható. Több igazságkritériumot állapít meg. Legfontosabbnak az érzékelést jelöli meg. Az érzékszervek szerepe és az érzékelés Comeniusnál kiemelt fontosságú, már a megismerés eszközei között is szerepelt. De ugyanakkor mint igazságkritérium is szerepel. Mert szerinte az ember csak akkor győződik meg véglegesen és igazán valaminek az igazságáról, ha érzékszerveivel felfogja, és azok tanulságától nemigen téríthető el.

Ezen kívül fontos bizonyítási eszköz az evidencia, azaz az értelem belátása, ami Descartes-nál fontos szerepet játszik, de Comenius nem tartja kielégítő eszköznek a bizonyításra. Érzékeli, de nem fejt ki, hogy az evidencia azt jelzi a megismerőnek, hogy az adott ismerete a megismerő gondolatrendszerébe beleillik, de ettől még hamis lehet, ha a gon-

dolatrendszer hamis vagy hiányos. A bizonyítás során is rámutat a gyakorlat jelentőségére. Szerinte a bizonyítás végső soron akkor válik meggyőző erejűvé, ha a beigazolt ismeret a gyakorlatban helyes eredményre vezet. Ezt annyira fontosnak tartja, hogy hangsúlyozza: a bizonyítást azonnal kövesse a tudás, és a tudást a cselekedet. Pusztuljon az a tudás, amelyik nem vezet cselekedetre. A gyakorlat szerepének ilyen hangsúlyozása Bacon hatását mutatja.

Ajánlja még bizonyításként a rendszeres megfigyeléseket és a kísérleteket is. Mi ezt természetesnek tartjuk, de az ő korában a tiszta szellemi tevékenység, a gondolatokkal végzett munka volt az eszmény. Ezért volt az, hogy Baconnel együtt ő is hangsúlyozta, hogy a filozófusok ne tartsák lealacsonyítónak a gyakorlati kísérleteket. Magának a tudománynak az értékét abban látja, hogy mennyire alkalmazható a gyakorlatban. Baconhoz, Vives-hez, Leonardo da Vincihez hasonlóan a gyakorlat fogalmát összeköti az ember természetfeletti uralmának a kérdésével. Hitte, hogy a világot megismerve képesek vagyunk erőinek egymásra hatását irányítani, hogy a kedvező célt elérjük. Ezzel túl is lép Baconön, aki úgy fogja fel, hogy alkalmazkodni kell a természethez, ha uralkodni akarunk rajta.

Külön bizonyítási eszközként beszél a hipotézisről: hogyha felteszünk egy törvényt vagy gondolkodási összefüggést, ami nem bizonyított és abból következtetést vonunk le, és kipróbáljuk a gyakorlatban, és ott igaznak bizonyul, azzal a hipotézist igazoltuk. A modern tudomány is gyakran használja ezt a módszert a csillagászatban és a űrhajózásban.

Szólni kell még Comenius etikájáról. Ezen a területen nem alkotott jelentőset, nagy vonásaiban a középkor és az újkori gondolatok keverednek nála. Egyrészt a keresztény metafizikai etika tételei jelennek meg nála, amelyek az emberi élet célját a transzcendens világból, a vallás tételeiből igyekeznek igazolni, másrészt a reális élet követelményeit tükrözik, amelyek közül a hasznosság elve a polgári utilitarizmus alapjává vált. Embereszménye a pánszofosz, aki a túlvilág és a földi élet, a hit és a tudomány embere. Ennek az embernek jártasnak kell lennie minden dologban, ura kell lennie a dolgoknak és önmagának, minden dolgot és önmagát vonatkozásba kell hoznia Istennel, ami mindennek a forrása. Vagyis ezt az eszményt a képzettségnek, az erényességnek, vagyis a jó erkölcsnek és a vallásos érzületnek, vagyis a jámborságnak kell jellemeznie. Magát az erkölcsöt azonban nagyon fontosnak tartotta, úgy vélte, bölcsességet e nélkül nem lehet tanulni.

Az erényesség eléréséhez bizonyos erkölcsi tulajdonságokra van szükség. Comenius nem fogalmazza meg az erkölcs filozófiai fogalmát, ami az embernek a másik emberhez, a világhoz és önmagához való viszonyát szabályozza. Itt is érvényesül az az eljárás, hogy az etikai kérdéseket a már ismertetett három tényező – az emberi hivatás, a pánszófia, és a nevelés – céljából válogatja ki. Elsősorban az erkölcsi tulajdonságokra fekteti a hangsúlyt. A tulajdonságok között is különbséget tesz. Kiemeli az erényeket, azokat a tulajdonságokat, melyek képessé teszik az embert arra, hogy erkölcsileg jót cselekedjék. Az erénynek ez a megközelítése Arisztotelész nézeteivel rokon. Legfontosabb erénynek a bölcsességet, a mértékletességet, a lelki erősséget és igazságot, lelki erőt, önmagán való uralkodást tartja. Kiemelt jelentőséget tulajdonított a jámborságnak, ez vallásos felfogásából, papi mivoltából következett. Ennek forrását az elmélkedésben, a Szentírásban és az imádkozásban látja, melyek nemcsak források, hanem az ember ebben éli meg a jámborságot. Az erényességre nevelést igen fontosnak tartja, az iskola központi feladatának tekinti. *Praecepta Morum* (Erkölcsi vezetés) című munkájában a részletes kifejtéskor felsorolta az egyes erkölcsi tulajdonságok, szokások, fogalmak kialakításának útját és módszerét.

Itt kell kitérni egy sajátos jelenségre, amely megmutatkozik Comeniusnál, amikor a filozófia egyes nagy részkérdéseit tárgyalja. Mindig valamilyen hármásból indul ki, s ez a hármasság végig uralja filozófiáját. Ilyen pl. a természet–ember–Isten, vagy a tudás–erkölcs–jámborság, vagy az érzékelés–akarat–emlékezet hármassága. Ha ezeket sorrendbe rakjuk, azt látjuk, hogy ezekben az adott témákhoz kötötten manifesztálódik és jelenik meg a világ – Comenius szerint – legfontosabb elve és működése az Atya, a Fiú és a Szentlélek hármassága. A teremtés az Isten, az erény Jézus, az erő a Szentlélek, mely a működést segíti.

Ha Comenius előbb vázolt filozófiájának rendszeréről összefoglaló megállapításokat teszünk, akkor látjuk, az objektív idealista filozófiával állunk szemben, amelyben Comenius – korának megfelelően – a vallási tanítást és a modern tudomány és filozófia eredményeit egy összefüggő, egységes rendszerben gondolta át, melyet a finalitás elve és a pánharmónia elmélete szervez. A szakirodalomból az olvasható ki, hogy a szerzők szerint Comeniusnak ez nem teljesen sikerült. Ez azzal magyarázható, hogy vagy nem hisznek ebben a finalításban, a pánharmónia meg misztikusnak tűnik előttük, vagy azzal, hogy Comenius filozófiáját

részleteiben dolgozza ki, és a részek kidolgozásakor ezek a nagy rendezőelvek a háttérben maradnak, mert Comenius azt tudottan fogja fel. Érzékelhető, hogy különben egy mélyen átélt világlátásról van szó, melyet egyrészt sugallni is akar, másrészt kifejezi barokkos stílusában (hiszen ő a barokk kor írója) a képszerűségre való törekvéssel, elméleti fejtegetések megvilágítására részletezett hasonlatokat használ. Szenvedélyes, emelkedett hangvétele, a körmondatok alkalmazása, a felsorolások, ismétlések, ellentétek alkalmazása is ezt a célt szolgálják. Természetesen az egész koncepció magán viseli a kor jegyeit, melyben minden izgalmas filozófiai kérdését érintett Comenius, sajátos megközelítésben, kora színvonalán, melynek vannak hiányosságai is.

Modern, zseniális, máig ható gondolatok keverednek nála középkori, sokszor naiv megállapításokkal. Ezeknek két forrásuk van: egyrészt Comenius nézeteiben domináns szerepet játszó, bár korszerű és reformált vallási felfogása, amely bizonyos tudományos eredmények elismerését nem engedi meg számára – ilyen pl. a kopernikuszi felfogás. Másrészt onnan származnak, hogy az általa ismert tudomány még nincs ekkor a megfelelő fejlettségi szinten, hogy az általa kiemelt ismeretek mélyebb tudományos erővel filozófiai általánosításra alkalmasak legyenek. Ez figyelhető meg az *Orbis Pictus*ban pl. az állatok rendszerezésénél.

Ezektől a hiányosságoktól eltekintve mégis egy nagy ívű, részletes, lenyűgöző szellemi katedrálissal állunk szemben, amelynek hatása alól a kortársak már életében sem tudták kivonni magukat. Az utókor röviddel halála után a felfedezéseit felhasználta, s nemcsak pedagógiai eredményeit. Ösztönzést adott a filozófia továbbfejlődésének: Leibnitz a legtekélyesebb világ elméletének kidolgozásához Comeniustól kapott muniációt. Meggyőződésünk, hogy a fentírt mélyebb elemzés korunkban is megkívánható felfedezéseket, megközelítési módokat tárna fel.

HALÁSZI ALADÁR

Comenius esztétikai értékrendje

A nevelési rendszerben elsősorban a feladatokat és az alapelveket tartalmazó részek eleme az esztétikai értékrend, de mint a többi részrendszerre a nevelésnek, ez is áthatja mindazt a tevékenységi folyamatot, amelyben az új nemzedéket a jobb magunk és a jövő követelményeinek igyekszik a pedagógia megfeleltetni. A sokoldalúság, a teljes, harmonikus, arányokban egyensúlyt célzó és hordozó személyiség legfontosabb képességei közül való, mint az értelmi, érzelmi, testi stb. nevelés pozitív eredménye, amely nélkül csak a boldogtalanság állapotába juttathatja a neveltet éppen a boldogságot célzó tudatos pedagógiai eljárás. Tehát egy lépést se az esztétikai megfontolások nélkül a nevelési folyamatban!

Ha Comenius ebbéli törekvéseit vizsgáljuk, mindjárt rájöhettünk, hogy bizonyos értelemben az esztétikai értékek sora korfüggő, vagyis magán hordozza az adott időszak divatját. De van-e egyáltalán egyetemes esztétikai érték, ha a korszakok egymással hadakozva e tekintetben is hamar amortizálják az előbbi éra szépség ideáljait, és vele szöges ellentétben állót rajzolnak meg képletesen, sőt konkrétan is a magukénak? Például éppen Comenius korában hagytak föl a reneszánsz egyszerű, áttekinthető formáival, emberléptékűségével, majd teremtettek az isteni nagyságot hirdető arányokat épületekben, szobrokban, terekben. Mindazokba belevitték a mély vallásosságot hordozó - szemléltető szimbolikákat, vagyis összekapcsolták az esztétikai törekvésüket a világnézeti, érzelmi, értelmi stb. szempontokkal. A barokkot követő klasszicizmus, sőt a rokokó ugyanúgy tagadólág lép föl az esztétikai értékrendet illetően, mint korábban a barokk a reneszánszsal szemben: a rokokó a miniatűr méreteket favorizálta a monumentalitással szemben, a klasszicizmus a tiszta, áttekint-

hető szerkezeteket, az ókori arányosságot, szimmetriát, párhuzamos építkezést a különböző alkotásokban, a hittel szemben pedig a rációt hirdette. De van-e egyáltalán korokon átnyúló, érvényesülő, azaz egyetemes esztétikai értékrend? – tehetjük föl újból a kérdést.

Az ókori görögök a kalokagathiát nevezték meg esztétikai törekvéseik legfőbb irányaként, de ezt a „kalost”, a szépséget összeötvözték a jóság fogalmával, ami azonban már erkölcsi kategória. Valójában az akkori elképzelés is azt mutatja, hogy nemigen lehet külön kezelve esztétikai normákat érvényesíteni, egyáltalán a benne foglalt értékeknek a sorrendjét meghatározni a többi feladat, törekvés figyelmen kívül hagyásával. Néhány esztétikai megfontolás azonban megtartotta érvényét a különböző korokban, ha változó erővel is hatott a divatos felfogásra. Ilyen elv a szimmetria, arányosság, áttekinthetőség, emberléptékűség (bár a barokk idején ezek nem voltak fő elvek), egyediség.

Comeniusnál az esztétikai elvek összekapcsolódtak szervesen a hasznosság gyakorlatiasságával, a hit erkölcsével az értelmi, érzelmi, testi, sőt politikai törekvésekkel, bár mindezt definitíve nem fogalmazta meg, írásaiban azonban kivehetően megtalálhatjuk, hovatovább bizonyos értéksort is fölállíthatunk belőlük. E témában megkerülhetetlen viszont rögzítenünk – ha már Comenius nem fejtette ki tételesen – az esztétika legfontosabb ismérveit, hogy azok mentén rátalálhassunk a 17. század e nagy gondolkodójának látószögére, amellyel a világot szemlélte az esztétika jegyében is.

A Kant előtti filozófusok – így Comenius is – a hasznosság elvéhez ragaszkodva magyarázták, vezették be mind az erkölcsi, mind az esztétikai értékek létezését. Empirikus levezetése ez a fogalomnak: szeretetgyűlölet, fizikai élvezet–fájdalom. Egyben naturalisztikus és utilitarista szemléletet mutat. A társadalom szabályozza, így normatív szerep jut az értéknek: a tökéletesség előírása, eszme, parancs, hiszen ezek szerint az érték – az esztétikai is – nem természeti úton valósul meg. A szépségrűtség nem azonos a tárgyak, személyek, tevékenységek, viszonyok stb. belső (immanens) tulajdonságaival, hanem olyan objektiváció, amely a felismert minőséget fejezi ki. Tehát az érték ötvözete az objektív valóságmozzanatoknak és a hozzájuk viszonyulásnak. Eszmei objektiváció is, amely közmegegyezés, közös tudás eredménye. Itt hangsúlyos az érzelmi intenzitás, szemben a gondolkodás, a logika racionalizmusával. Függ a társadalom kultúrájának domináns ideológiájától, amely Comenius idején

a mély vallásosságban öltött testet. Mondhatjuk azt is, hogy kultúrspecifikus objektíváció, amelyet a nevelés révén kell szubjektívvé tenni.

A puritán, felhalmozó értékrend éppen Comenius korában dívott. Aszketizmusával minimumra szorítja a fogyasztást, növeli a felhalmozást. Az esztétika terén szemben áll a fogyasztó–hedonista értékrenddel. Ez az értékorientálódás két irányú: fejlődik általa a közösség és az individuum is. Comenius vonatkozó tevékenységi formáiként a festést, agyagozást, hímzést, versírást, színdarab-előadást fejtette ki részletesebben, ezeket ajánlotta. A környezeti nevelés az esztétikai megfontolásokat szintén hordozza, így jut el kora legfőbb erkölcsi, esztétikai normájának az Istennel történő azonosításához, hiszen csak ő a tökéletes, az embernek törekednie kell, hogy megközelítse. Mindenki láta az uralkodásra való képességet, a szépség legalapvetőbb emberi megjelenítési lehetőségét, hiszen Isten képét hordozza az ember, az pedig minden tekintetben – így esztétikailag is – a legtökéletesebb.

Íme: az ideológia által meghatározott érték, amely egyben parancs is a nevelésnek. Megvan tehát a legelső, amely után millió más következik, de igen messze az első után. Nézzük meg mi is az esztétika tartalmát, terjedelmét!

Az esztétika (aesthetica) görög eredetű fogalom, a filozófia ága, mint a művészettel foglalkozó tan, amelynek vállalt feladata a művészet elméletének, lényegének, valóságához való viszonyának, módszerének, a művésziesség ismérveinek, a művészi formáknak és műfajoknak kifejtése. Ezért nevezhetjük széptannak. Eredendően az érzékek útján való felfogásról szóló tan volt, csak később vált uralkodóvá a fogalomban a szépnek, különösképpen a művészetben megjelenő értékeknek, művészi formáknak a tartalma. A filozófus, ráadásul szenzualista Comenius így több ponton érintkezik filozófiai, pedagógiai elveinek kifejtése során a fogalom elemeivel. Előljáróban csak egy, Comenius által gyakran használt szemléltető képet, a házépítést hozom példának, ugyanis a ház tárgyasítja az egészet, az arányaiban, szükségességében a tökéletest, harmonikus, építésében a logikai menetet, architektúrájában a szépet: *„az építőmester is előbb az egész épületről tervezetet alkot magában, vagy tervrajzot készít, vagy... modellt: és eszerint rakja le az alapot, majd falakat emel, és végül tető alá hozza a házat. És csak most kezd el foglalkozni azokkal az aprólékosabb dolgokkal, amelyek hozzá tartoznak a ház befejezettségéhez... Legvégül*

*pedig hozzálát a felékesítéshez, képekkel, szobrokkal, függönyökkel.*¹ E gondolatmenet ugyanott folytatódik a festőre, szobrászra, kertészre vonatkoztatva, a lépések sorát mutatva munkájukban: előbb az alak durvább megrajzolása, „kikalapálása”, majd ezt követően a finomabb munka, a végén a színezés. Ha utolsó is a sorban – éppen az alkotás logikája alapján – az esztétikai megjelenítési igény, akkor is attribútuma a műnek Comenius szerint is az esztétikai jellemzője.

Ha az esztétikára vonatkozó terminológiát keressük írásaiban, akkor a „terminus technicusok” szövegbeni súlya mutatja, mi a sorrendjük az értékeknek, továbbá azt is, mennyire tartja fontosnak az esztétikát a többi nevelési főfeladattal összevetve. Mivel az esztétika alapvetően a valóság visszatükrözésének módját kutatja, úgy a megismerés, a pedagógiai folyamat része kell legyen. Meg kell különböztetnünk azonban két alapszférát: a nem művészi és a művészi tárgyra irányuló megismerést. Az arisztotelészi *mimézis*² inkább a művészi tükrözésre vonatkozó kategória, míg Comenius inkább a nem művészi tárgyra, megnyilvánulásokra vonatkozóan fogalmazta meg elveit, gyakorlatát.

Az esztétikum megjelenési formái értékükben különbözőek, szembenállók lehetnek: szép~csúnya; fenséges~alantas; művészi~művésztelen stb. Mindezek az esztétikai minőségek alfajokra bomlanak, amelyek kategóriái gyakran olvashatók Comenius műveiben: tetszetős, rettenetes, tragikus, komikus, groteszk, drámai, lírai, élményszerű, érdekes, eredeti; érzékletesség, érzelmesség, szemléletesség, intellektualitás, monumentalitás, virtuozitás; érzelgősség, epigonság, sematizmus, monotónia stb.; kellemesség, pátosz, humor, banalitás, festőiség, szimmetria, terjengősség, egységesség, harmónia, egyhangúság, világosság, homály, arányosság, dinamika, expresszivitás, választékosság, primitívség, egyszerűség, kerekség, korszerűség, divatosság, eszményi, valódi, igaz stb.

A fősorolt minőségek az élet legtöbb területére érvényes jelzők lehetnek. Comeniusnál a hasznos~káros, értelmes~értelmetlen, eredményes~eredménytelen, szép~rút értékpárok alfajai fogalmazódnak meg leggyakrabban, amelyekből nem csupán a pozitív és negatív előjel az irányadó esztétikáját illetően, hanem közöttük a fölvetődés gyakorisága is eligazító. Az esztétikai értékekre utalások így statisztikailag is sejtetik

¹ *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs, 1992. 125-126.

² A *mimézis* az antik esztétikai reflexiók egyik központi kategóriája, kultikus utánezést jelentett, a Dionüosz-kultuszhoz kapcsolódott. A lelki történések felidézésére szolgált, tükrözést jelent.

sorrendjüket az életműben, amelyből kiragadva egy-egy alkotást, megnyilvánulást, bennük – mint cseppben a tenger – e tekintetben is az egész rendszerére érvényes arányokat, jellemzőket mutathatunk meg, így néhány művét megvizsgálva érvényes általánosítást fogalmazhatunk meg egész munkásságára nézvést témánkban. Lényegét tekintve tehát mindegy volna, mely munkáit nézzük át tüzetesebben, de talán még közelebb kerülünk az igazsághoz, ha reprezentatív vizsgálódásunk során inkább a pedagógiai, filozófiai alapvetéseit tömörebben és egyben célirányosan megfogalmazó műveit vesszük előtérbe: *Didactica Magna*, *Pampaedia*, *Janua*, *Vestibulum*, *Atrium*.

A comeniusi esztétikát megfigyelniünk érdemesnek tűnik olyan nézőpontból, ahonnan jól látszik a mindenkori szövegalkotása során tudatosan használt írói alakzatok, képek, toposzok sokasága, egyszersmind a nem művészi tárgyakra, mozzanatokra, tettekre alkalmazott kategóriáinak változatossága.

A *Didactica Magna*ban is igazolva látszik, hogy Comenius elsősorban a Bibliában föllelhető írói eszközöket használja, kiegészítve a liturgiában szokásos formákkal. Szövegei gyakorta imaformát öltenek, amelyeket emelkedettsége, Istenre, Bibliára hivatkozásai, a záró formulái alakítanak. A többi szövegforma, műfaj is szinte mind megtalálható, amelyeket a Szentírásból ismerhetett meg az európai kultúrkör: a katekizáló kérdésfelelet,³ szövegmagyarázat,⁴ prédikáció,⁵ vitairat,⁶ legenda,⁷ regulák⁸ stb. A műfaji hasonlóság mellett az allegorikus értelmezése mindannak, amely Comenius korában vagy a hivatkozásaira vonatkozó időszakban történt, szintén formai, így stílust alakító elem, azaz esztétikai felfogására utaló jegy. A témáit legtöbbször az emberi alaphelyzetekből, élményanyagából veszi, filozófiai magaslatra emeli tanulságát, majd abból megfogalmazza

³ Pl. a *Tirocinium* 3. része párbeszédes formát ölt.

⁴ Mind a pedagógiai kérdéseket, mind a bibliai idézeteket előreveszi, majd magyarázatot fűz hozzájuk, feloldja szimbolikájukat, tárgyiasítja elvont voltukat. Pl. *Pampaedia*.

⁵ Pl. búcsúbeszéde is Patakról 1554. jún. 2-án a prédikáció formáját ölti: Salamon szavaival kezd, előbb azonban a liturgia nyitó formáját alkalmazza, a végén Ánien. *Bibliotheca Comeniana* VIII. 27-től.

⁶ Ha nem is a pázmányi vagy Geleji Katona István-i formát követi, elemeiben föllelhetők a vita mozzanatai, p1. *Didactica Magna*, Pécs, 1992. 236.

⁷ Az ókori mitológia történéseit – pl. Prométheusz legendája – vagy a szentek életének példáját részletezi több helyütt.

⁸ Főként a jelen helyzetből kiinduló erkölcsi „szabályokat”, regulákat sorolja az adott élethelyzetre vonatkoztatva. A szerzetesek regulájának mintájára az iskolában alkalmazott szabályokat is megfogalmazta. Pl. a *Didactica Magna* lapjain, 102.

az ember nevelésére alkalmas szentenciát. Mindezt ráérős részletezéssel teszi, ügyelve a plasztikus, szemléletes, világos okfejtésre, a lehető legkonkrétabb pontig eljutva az elvont ismeret tárgyiasítása során. A központi gondolata mindig az istenséghez való pozitív viszonyulás, vagyis az erkölcs, amely hol az értelmi, hol a testi, hol az érzelmi, hol az esztétikai tartalommal bővül.

Az alábbi idézetben a harmónia esztétikai kategóriáját magyarázza, amely minden embernek gyönyörűséget okoz: „Nyilvánvaló, hogy az ember gyönyörűségét leli az összhangban. Hiszen ki ne gyönyörködnék a szép emberben, nyalka paripában, bájos szép képben, festményben? És vajon csupán azért-e, mert a részek és színek aránya esztétikai élvezetet okoz? ... Kit nem ragad el a zene? ... Nemde azért, mert a hangok harmóniája kellemes összhangzást hoz létre? Kinek ne ízlenék a jól elkészített étel? Mert az ízek kellemes vegyülete jólesően csiklandozza ínyét? ... Mindenkinek jól esik a mérsékelt meleg, a mérsékelt hűvösség, a tagok arányos felépítettség... Azért, mert a természetnek barátja, és előnyére szolgál mindaz, ami mérsékletes: és ártalmára van mindaz, ami szertelen.”⁹ „Minél nagyobb pedig a változatosság, annál kellemesebb a látvány a szemnek, édesebb a csábítás az orrnak, annál nagyobb mérvű a szív felüdülése.”¹⁰

Az esztétikai szempontokról viszonylag ritkábban szóló Comenius e részletezéssel a „tökéletes” után a sok helyütt említett, elerendő célt, a harmóniát jelöli igen fontos értéknek, amely nem csupán esztétikai kategória, hanem erkölcsi, ha úgy tetszik, szomatikus, kulináris örömök forrása. A szinonimával ráérősít a harmónia fontosságára: összhang, arányosság. A mértékletes jelzöt is érthetjük egyszerre esztétikai és erkölcsi kategóriának, amely fogalom beletartozik a tágabb értelemben vett harmóniába. A görögöknél a kalokagathia – a szépség és jóság együttes eszménye – fogalmában egyesült így a test és a lélek.

Comenius a maga értékrendjében a szép és a jó közül az utóbbit helyezi a fontossági sorrend élére, nem tartja egyenértékűnek a két elemet az egy fogalomban. A napórával és a lóval példálózva másodlagosnak, járulékosnak mondja a ráaggatott fiókokat, faragásokat, aranyozásokat, mint a ló esetében az aranyos zablát, a farka befonását, hiszen az óra értéke a funkciójában, vagyis az időmérés pontosságában, a lóé az erejében, gyor-

⁹ Didactica Magna, 59.

¹⁰ Uo. 57.

saságában van. Az utilitarisztikus¹¹ szemléletet tükröző megnyilvánulás az esztétikai értékek fontosságát nem tagadja, csupán az erkölcsi, a hasznossági szempont mögé helyezi,¹² de itt is a harmónia felé tör a harmadik példájával, amelyben egészségünk jó állapotát sem az ékes öltözet, puha fekhely, ingyenc táplálkozás eredményének tartja, hanem a helyes emésztésnek, jó belső közérzetnek: „... oktan tehát az, aki a gyönyörűsége többet ad, mint az egészségére.”¹³ A műveltség, az erények és a jámborság... Ez a három dolog legyen tehát életünknek feladata, minden egyből lényegtelen, akadály és külsín.”¹⁴

Ha fölrendeljük e fogalmakat, megkapjuk az értelmi, erkölcsi és világnézeti megfontolások elsőbbségét az esztétikaival szemben. Az a tény, hogy Comenius túllép a cicomázás, haszontalan túldíszítés esztétikáján, nem vehető a szemére, hiszen ma is vallható: a dologtól, tárgytól, személytől elvonatkoztatott, nem annak lényegéhez tartozó, csupán ráaggatott, szépnék szánt elem nem növeli a tárgy, dolog, sőt a személy értékét sem. A harmónia állapota viszont nem következhet be a tartalom – vagyis általa megnevezve: a lényeg – és a forma összhangja nélkül. Tehát az esztétikai kategória attribútuma az emberi lét minden mozzanatának, amit Comenius elsősorban természetes mivoltában, megjelenésében tartott nagyobb értéknek.

Az előző részekben kiderült, Comenius mit/kit tart minden érték – így az esztétikai is – elsőjének: az Istent magát, aki az embert is a maga képére teremtette, de az isteni tökéletesség fokát csak a nevelés célirányos ráhatásával közelítheti meg. Az esztétika fogalmkörében a tökéletes mellett a teljeset, arányosat, harmonikusot, az összhangban lévő emeli a többi kategória elé, amelyek azonban korokon átnyúlóan egyetemes értékek. A *Pampaedia* a teljes fogalmát fedi: mindenkit, mindenre, teljesen megtanítani; a fény testülete a tökéletesség, teljesség képlete nála, amely a legmagasabb foka a műveltségnek, az emberi képességnek. Mindezek a terminusok azonban ötvözetei Comeniusnál az etika és esztétika kategóriáinak. Fontosságukat a nevelési rendszerben a hasznosságuk mutatja. Utilista felfogásával azonban a szép és a jó közül az erkölcsi és hasznossági jegyét emeli ki a dolgoknak, amelyet elébe helyez a szépnék. Így egyértel-

¹¹ A hasznosságon, haszonelvűségen alapuló szemlélet, amely fölöttébb jellemző volt Comenius törekvésére pedagógiai, filozófiai okfejtései során.

¹² *Didactica Magna*, 52.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

mű a nevelési fő feladatok közötti rangsora Comeniusnak. Az azonban még nem körvonalazódott az eddigiek során, hogy a kimondottan esztétikai fogalmak között az egyetemeseken túl mi az értékek egymásutánja a pedagógia, filozófia, egyáltalán gondolkodási rendszerében.

Ennek meghatározására egyszerű módnak tűnik a szóstatisztika, amely a szövegben előforduló, az esztétikához sorolható fogalmak egymáshoz való viszonyát, arányát jelzik. A másik számszerűsíthető adat lehet az írott, beszélt mű formai jegyeinek előfordulási gyakorisága, mindezek stílustörténeti koruknak tükrében.¹⁵ Ennek megfelelően 20-20 oldalt – véletlenszerűen kiválasztva – megvizsgálók a *Didactica Magna*ban, a *Pampaediá*ban és a *Vestibulum*ban.¹⁶

Szóstatistikák az esztétikai értékrendhez kapcsolódóan

SZAVAK	DIDACTICA MAGNA	PAMPADEIA	VESTIBULUM	ÖSSZESEN
Az ember Isten képmása	5	8	1	14
Igaz	3	10	1	14
Tökéletes, egész, teljes	7	4	2	13 ⁷
Szép, gyönyörű	5	4	1	10
Világos, -ság	2	1	3	6
Díszít, ékes, -ít	0	6	1	7
Kellemes	1	0	3	4
Művészi ágak kategóriái				
Festészet	1	4	1	6
Zene	1	3	1	5
Színpad, -játék	0	2	0	2
Irodalom, ékesszólás	1	1	0	2
Szobrászat	0	1	0	1
Egy-egy esztétikai fogalom még:	egyszerű (II), talmi, deli, mér-sékletes, egyetemes (6)	harmonikus (II), szabá-lyos, tarka (4)	mutatós, pon-tos (III), tiszta, kiváló (6)	16
				100

¹⁵ Pl. túllépett-e a barokk divatján; mely régebbi, mely új írói eszközök a dominánsok nála.

¹⁶ *Didactica Magna* 64-83; *Pampaedia* (Bibliotheca Comeniana X.) 21-41; *Vestibulum* (Uo.) 219-230., így kb. fele terjedelmű szöveg az előző kettőhöz viszonyítva. Az előfordulások felével számolhatunk.

Stiluselemek (alakzatok, trópusok, képkalkító eszközök)

Stílusesszközök	Didactica Magna	Pampaedia	Vestibulum	Összesen
Példázat, hasonlat, párhuzam	31	48	5	84
Felsorolás, halmozás	34	18	3	55
Metafora	12	6	2	20
Kérdés	4	13	0	17
Ellentét	5	0	2	7
Isméltés	3	2	1	6
Figura etimologica	2	0	3	5
Fokozás	2	0	1	3
Megszólítás	0	0	2	2
Metonímia	0	1	0	1
Allegória	0	1	0	1
Aforizma	0	0	1	1

A táblázatok elemzéséhez fontosnak tartom hozzáfűzni, hogy az értelmi, erkölcsi és érzelmi neveléshez kapcsolható kategóriák mind szármosságukat, mind hangsúlyosságukat tekintve az esztétikai értékrendet megelőző fogalmak, sőt cselekvési formák Comenius műveiben. Ezenfelül az általam esztétikainak minősített terminusok jelentős hányada részben besorolható az erkölcsi vagy értelmi nevelés tárgykörébe is. Mint a kalokagathia esetében, úgy itt is egymást részben fedő fogalmak e tekintetben az igaz, a világos, kellemes, tökéletes, egész, teljes (ez utóbbi három szinonimája is egymásnak), hovatovább az Isten képmásaként emlegetett ember szintén a tökéletesség foglalataként szerepel. Így a hit, a valóságos erkölcs ebben is meghatározó szerepű, azaz a nevelési cél az erkölcsiekben ép, egész, teljes ember áll elénk, akiben gyönyörködhet, rajta fejletheti szemét mind az Isten, mind a másik ember. Az igaz pedig állandójelzője az istenség fogalmának. A szép, gyönyörű, dísz, ék és a belőlük képzett főnevek, igék ebben a frazeológiában a legközelebb állnak az esztétikához, bár a kontextusban kapnak erkölcsi és értelmi tartalmat is.

A konkrétan megemlített művészeti ágak is eligazítóak lehetnek szövegbeli gyakoriságukkal abban a tekintetben, hogy melyiküket látta legeredményesebben fölhasználható eszköznek Comenius a nevelési folyamatban. Fentebb már szoltam a kedvenc tevékenységi formákról (agyagozás, színjátás, zene, festészet, ékesszólás). Itt, e reprezentatív vizsgálati anyagban is találunk erre ráerősítő említést, hiszen a zenére ötször is hivatkozik, a festészetre hatszor, de nem marad el a színpadi megjelenítésre

utalás és az ékesszólás sem, sőt Juvenalis szatirájából részletet épített be a *Didactica Magnába*,¹⁷ Horatiustól is több helyütt idéz,¹⁸ Ovidiust és más ókori szerző sorait is beleveszi művébe.¹⁹ Seneca, Ciceró sem maradhat ki egy-egy vonatkozó bölcs mondásával.²⁰ Jelen van tehát az irodalom, a retorika. A hivatkozásai azonban nem az esztétikai oldalát igyekeznek erősíteni szövegének, hanem inkább az erkölcsit. A szövegeinek markáns jellege, hogy elsősorban a beszélt szövegfajtákat használja keretül, azon belül is a katekizáló formát és az ima formulát. A beszélt mű direktebb, szinte kiiktatódik a beszélő és a hallgató közül a könyv, és közvetlenül, a beszélt szöveg expresszivitásával tud hatni.

A teljességre, szemléletességre, félreérthetlenségre törekvése bizonyításaként értékelhetjük, hogy három-négy példát hoz megvilágítani egy állítást.²¹ A hosszú felsorolások is ezt erősítik, a sokoldalú megvilágítást, egyszersmind a barokk divatjának hódolást a stílusban. Némely mondat 80-100 szóból is építkezik, ám gondolatilag, szerkezetileg egyáltalán nem kusza egyik sem. A barokkos, szimbolikus, allegorikus látás- és kifejezőmód is része a vizsgált szövegnek.²² Nemcsak a VIA (út)²³ hanem a bölcsesség sója, SAL is utal Comenius bölcsességére, ízlésére, szellemi játékára (Sapere = tudás; Agere = cselekvés, Loqui = beszéd).

Összefoglalva: Comenius az esztétikai nevelést a főfeladatok között tartja számon, ám legvégére sorolja fontosságát illetően (első az erkölcsi és értelmi nevelés). A kalokagathiához hasonlóan az esztétikai kategóriái az erkölcsi fogalmakkal ötvöződve jelennek meg sok esetben, és fontos a megítélési szempontjai között a hasznosság elvének érvényesítése.

A vizsgált szövegben leggyakrabban az ember isteni képmás mivolta szerepel, mint az igaz, tökéletes, egész, teljes kategóriák foglalata. Az esztétikai terminusok közül mögöttük a szép, gyönyörű következik, de releváns a világosság, dísz, ékesítés előfordulása is. A világosság is jelzi például mind az értelmi, mind az esztétikai, kis részben az erkölcsi elemét is a fogalomnak. A választott szövegfajták a Bibliára, liturgiára emlékeztető formák, jelezvén Comenius pap mivoltát, mély vallásosságát, hiszen az

¹⁷ *Didactica Magna* 79.

¹⁸ *Didactica Magna* 181. és 63.

¹⁹ *Didactica Magna* 75.

²⁰ *Didactica Magna* 70., 71.

²¹ *Didactica Magna* 72.

²² *Pampaedia* 41.

²³ *Vestibulum, Janua, Atrium*

így gyakorolt megnyilvánulástól – főleg a szóbeli szövegfajtaiktól – remélte a nagyobb eredményt, a hatást a meggyőzésben. Így a példázat, hasonlat, párhuzam, felsorolás, halmozás és a metafora stílusalakzatait használja legtöbbször szövegeiben, amelyek barokkos túlradást és szimbólumok sokaságát eredményezi.

Nézőpontjában azonban megmarad világosnak, szemléletesnek, plasztikusnak, végül konkrétan minden tárgy, dolog, folyamat. A látható, érzékelhető világnak nemcsak a logikai menetét igyekeznek föltárni, de megkeresi erkölcsi és esztétikai oldalát is a teljességre törekvés jegyében.

Price 40s. Volume 7, No. 1

CHRISTIAN HISTORY

As they left their motherland, they stopped to pray. Their prayer would be answered... one hundred years later.

An Entire Line devoted to
Jan Amos COMENIUS
(1592 - 1671)

A recommendation of a personage long forgotten, but no doubt of great historical interest.

Egy angol nyelvű egyháztörténeti folyóirat Comenius-különszáma

DIENES DÉNES

A hazai iskolázás helyzetének kritikája az 1669-es pataki zsinat tükrében

Az 1669. február 6-án tartott sárospataki református zsinaton a szokásos megnyitó beszédet Miskolci Szenczi János kollégiumi tanár tartotta. Még ebben az évben a pataki nyomda ki is adta *Együgyű hasznos tanacslass, avagy javallo Magyar Oratio* címmel Szenczi János szónoklatát. A cím magyarázatában a szerző világosan összefoglalta beszédének lényegét: „Az egész Magyar Országban elszéledett, igaz Apostoli Vallásban megöröködött Reformátusoknak Ecclesiájiban lévő, de sok helyeken többire majd örök Árvaságra menendő Keresztyén Scholáknak, Gymnasiumoknak megéppítettéseknek és újobban helyre állattatásoknak felindítására s buzdítására, ily formában szerkeztetvén, minden buzgó Lélek eleiben terjesztett, és Saáros-Patakon 1669. Feb. 6. celebrált közönséges Szent Synatnak idejére alkalmaztatott...”.¹ Világos tehát, hogy az iskolák érdekében szólalt fel Miskolci Szenczi János. A kinyomtatott munkát Kátai Ferencnek, Torna és Abaúj vármegyék „fő és érdemes assessorának, az igaz reformata vallásnak és keresztyén tudománynak buzgó és hűséges oltalmazójának” a sárospataki kollégium patrónusának ajánlotta.

A szerzőről

A neve alapján miskolci származású Szenczi János 1664. december 19-én írta alá Patakon a törvényeket, tehát ekkor lett teljes felelősséggel tartozó tógátus deák.² Nem lehetett tehetségtelen, mert előbb az etymo-

¹ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Hung. 3.

² *Hörszik Richárd*: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1615-1777. Sárospatak, 1998. 103.

lógisták felügyelője, majd a rétorok előljárója lett, azaz ma úgy mondánánk, hogy főiskolai tanársegéd, ami a 17. században a gimnáziumi osztályok tanításában való részvételt jelentette. A pataki zsinaton való szereplése egyben a kibúcsúzás alkalma is volt a kollégiumból, mert 1669 februárjában szülővárosába távozott rektornak.³ Későbbi életpályájáról semmit sem tudunk.

Az iskolák állapota

A sárospataki zsinat részletesen foglalkozott a kollégium ügyével, intézkedett a tanárok további alkalmazásáról, határozott a megbomlott fegyelem helyreállításáról, az egyik itteni prédikátort pedagógiai felügyelővé választotta. Az általános felügyeletet gyakorló zempléni református egyházmegye vezetése értesült a „schola romlásáról”, pontos információi voltak az ifjúság között lábra kapott fegyelmezetlenségekről, ennek megfelelően járt el a rend helyreállítása érdekében. A nagyjából egy esztendő múlva felvett vizitációs jegyzőkönyv adatai viszont azt a következtetést engedik meg, hogy a zsinati intézkedésnek és az egyházmegyei előljárók fellépésének nem lehetett nagy sikere.⁴ Ez pedig arra utal, hogy a problémák elfekélyesedtek, a kívánt változások megindításához nem volt elég a pontszerű beavatkozás, hosszabb távú és elmélyültebb cselekvésre lett volna szükség.

Szenczi János figyelemfelkeltő szónoklatának témáját a pataki helyzet önmagában is indokolhatta, amint a retorika tanára ki is tér a kollégium romlásából adódott gondokra és feladatokra. A műfaj szabályainak megfelelően nem is a szónok festi le az elesett állapotokat, mert a bajok olyan nagyok, hogy annak súlya alatt ő már összeroskad: „Oh bizonyára ujjaimat ajakimra vetvén nem szólhatok! elájulok!” Helyette – rejtett bibliai párhuzamként – maguk a „kövek”, a külső állapotok beszélnek: „Szóljatok ti nagy romlásra, s végső pusztulásra megnyitott két kapuk: szöllyatok ti sok ízben, majd minden részben megárvahudott Classisok: szöllyon a kettős tiszteletre méltó Tanítóknak kevés számok: szöllyanak a téltúl megrongyolott kőfalak: szöllyanak végezetre ez rakkás kövek, melyek sok üdütül fogván széllyel haszontalanul helyet fog-

³ A város rektorai között meg is található a neve, de téves (1665) évszámmal. Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. Szerk. Szakály Ferenc. Miskolc, 1998. 458.

⁴ Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon. Sárospatak, 2001. 205-207.

lálván, önnön magok épületben kíváncsozni, s azzal minket gondviseletlenségnek s restségnek vétkével vádolni láttatnak”.⁵ Az oráció azonban nem áll meg a pataki iskola problémáinak határainál, hanem annak szemléletes bemutatása csak illusztráció, a figyelem felkeltésének egyik gyakorlati példája. Mert az iskolák, akárhová néz is az ember „ez gyámolátul megfosztatott, sűrű bánatnak záporátul nyomorított” hazában, mindenütt hanyatlásnak indultak, a megszűnés határán tengődnek, vagy már meg is szüntek. Szenczi úgy beszél az iskolák szerencsétlen helyzetéről, hogy valójában a hazának nyomorult állapotát tárja hallgatói elé, melynek súlyos problémái nem egyszerűen az iskolák elesett állapotában mutatkoznak. Az ok okozati összefüggés fordított: a nemzet bajai egyenesen az iskolaügy elhanyagoltságából származnak. A haza azért vergődik siralmas helyzetében, mert fiai nem törődnek a „múzsák lakóhelyeivel”, az iskolákkal. A probléma nem új, hanem a múltban gyökerezik. Ha az emberek megromlott értelmét és akaratát gyógyító iskoláknak alapítására és felvirágoztatására az elődök annyi gondot viseltek volna, mint a „felsőségre” való vágyódásra és az „uraságnak rendeletlen vadászására, most ez ily véghetetlen siralmok, jajos zokogások füleinkben nem jutnának, és ez igaz panaszok mi házainkban s uczáinkban e mai nap nem hallatnának.”⁶ Iskoláink homlokzatán a kívánt állapotot hirdető ilyen versek olvasása volna kívánatos:

*Ezt nekünk fundálták mi régi Eleink:
Mi megerősittyük, bírják maradéink,
Miként bízták reánk Istenes Atyáink,
Hidgyük úgy visellyék gondgyát is fiaink.*

Viszont „bizonyára oly igen ritka mi közöttünk az ilyen nóta”, hogy „orcánk pirulásával” inkább ilyeneket kell hallgatnunk:

*Nem plántáltak híres Schólákat atyáink,
Semminek alítván ilyeket eleink:
Tőlünk sem vésznek részt ebben maradéink,
Visellyenek gondot magokra fiaink.*

Amikor a tudományok elhanyagolását szoros összefüggésbe állítja a nemzet romlásával, Szenczi szakít a reformtári történelemszemlélettel,

⁵ Oratio, 21.

⁶ Ez s az alábbi idézetek: Oratio, 4-6.

melyben a bukás oka az Istennel szemben elkövetett bűnök sokasága.⁷ Érvélese ennél fogva nem teológiai, hanem etikai meghatározottságú. Az iskolák hiánya kihat ugyan a hitéletre is, de főképpen azzal a következménnyel jár, hogy „semmi rend, semmi igazság, semmi jóság meg nem tartatik, a törvény megútáltatik, az igazgató Regula sárban tapodtatik, minden gonoszság, útalatosság a nép között véghez vitettetik”.⁸ Szenczi ezzel a 17. századnak azt az általános nézetét visszhangozta, mely szerint a társadalom életének formálásában az iskola a legfontosabb intézmény. Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg a Keresztúri Bíró Pál szemléletét tükröző Csecsemő keresztyén című katekizmus előszavában: „Mindenek bizonyára sötétségben lappanganának, és haszontalanok volnának, ha az scholáknak gyakorlói ez világra ki nem terjesztenék azokat, melyektől az egész emberi társaság függ.”⁹ Ugyanezt hangsúlyozta Comenius, Cicerót és Platónat idézve sárospataki beköszöntő beszédében, 1650. november 24-én: „A hazának miféle nagyobb vagy jobb ajándékot adhatunk, mint ha tanítjuk és neveljük az ifjúságot[...]. Akkor lesznek végre boldog államok, ha vagy tudósok kormányozzák azokat, vagy akik uralkodnak, tudósok és bölcsek lenni törek-szenek.”¹⁰

A kritikai vizsgálat mellett a jó szónoknak meg kell mutatni a helyes utat is. Szenczi János történelmi példák sorával igazolja, hogy világhírré jutott uralkodók a tudományok pártolásával emelték országaikat a jeles birodalmak közé, sőt azok az országok erősek, amelyeket művelt emberek vezetnek.

*Oh szerentsés Nemzet! Oh mely boldog Ország!
Melynek birodalma csaknem az Égben hág,
Nem árthat Fényének dühösködő Világ;
De zöldül s nőttön nő, mint Borostyán virág.
Ennek nem más oka: hanem hogy páltzáját,
A Tudósok tartják, s igazgattyák dolgát.*

Hazai példaadó személyiséget kettőt nevez meg mindössze: Hunyadi Mátyást és Bethlen Gábort. Az első a magyar humanisták nagy példaké-

⁷ Öze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp., 1991.

⁸ Oratio, 13.

⁹ Csecsemő keresztyén. Várad, 1638. RMNy 1721.

¹⁰ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. Ford. Gulyás József. Bp., 1930. 19.

pe volt, a széttöredezett ország művelt fői benne látták az eszményi uralkodó alakját. Bethlen ugyanezt a szerepet töltötte be a református értelmiség gondolkodásában. Az már önmagában súlyos kritika Szenczi részéről, hogy másokat nem említ, ugyanakkor hallgatósága és későbbi olvasói számára a két jeles uralkodó személyével mércét is állít. Hogy Patakon miért hallgatott Öreg Rákóczi Györgyről, aki az iskolaügy közismerten nagy pártfogója volt, több szempontból is érthető. Egyrészt az immár katolikus Rákóczi-ház csak néhány éve vonta meg a támogatást a református iskoláktól, másrészt még elevenen élt az emléke a II. Rákóczi György szerencsétlen külpolitikájából adódó, az iskolák helyzetére is kiható nagy romlásnak. Ilyen háttérrel református zsinaton nyíltan emlegetni a Rákóczi ősokeket nem volt tanácsos, tekintettel az utódok érzékenységére.

A peregrináció kritikája

Közismert, hogy a középkortól kezdve a hazai értelmiség magasabb fokú képzettségét nyugat- és közép-európai főiskolákon és egyetemeken szerezte. A reformáció következtében a helyzet csak annyiban változott, hogy a peregrináció iránya módosult. Az addig igen népszerű bécsi és krakkói s a sűrűbben látogatott itáliai egyetemek helyett előbb Németország, majd a harmincéves háború következtében Hollandia lett az útirány. A Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombatban alapított egyetemet a protestánsok a 17. században nem látogathatták, de nyugodtan állítható, hogy ha lehetőség is nyílt volna erre, akkor sem éltek volna vele az elmélyült teológiai szembenállás miatt. Az 1622-ben megnyílt gyulafehérvári akadémia sem fékezte le a külföldre irányuló peregrinációt, 1658-ban bekövetkezett szomorú pusztulása után pedig az Enyedre áthelyezett iskola sokat veszített korábbi tekintélyéből. A nyugat-európai tanulmányút a protestáns diákok számára abból a szükséghelyzetből adódott, hogy itthon nem állt rendelkezésükre európai színvonalú felsőoktatási intézmény.

A peregrinációról szólva, Szenczi János a tudásszomjtól ösztökélt Pytagorasz példáját állítja hallgatói elé, amikor elmondja, hogy bejárta Egyiptomot, Perzsiát, Krétát, Spártát, hogy sokoldalú és a lehetőség szerinti legmagasabb képzettséget szerezzen. Elhagyta kedves hazáját „ama nagy Római Birodalomnak dicsiretes eredete, hatalmas Feje a Julius Császár” is, hogy a híres Rodosz városának nevezetes iskolájában a tudomá-

nyokban gyakorolhassa magát.¹¹ Talán kihallható ezekből a kortárs magyar ifjúság külhonba vándorlásának indoka is. De a kérdés tárgyalásánál az elsődleges okként a szükség merül fel: a „gyönyörű haszonnal kedves Tudományoknak Aranygyapjának megszerzésére... ez boldogtalan sorsú, mostoha szerencséjű magyarság” kénytelen idegen országokban bujdosni.¹² A mérleg egyik serpenyőjébe a tudományos képzettség megszerzése mellé társul előnyök kerülnek. Ilyen a nyelvismeret megszerzése, más népek szokásainak vizsgálatából leszűrt tapasztalat, a látókör szélesedése. Ezek hasznos és javasolt dolgok. Csakhogy mindez akkor volna egészséges, ha az itthon megszerezhető magas színvonalú műveltség kiegészítője lenne. Mert a képzeletbeli mérleg másik serpenyőjébe igen súlyos problémák találhatók. Az első az általános kiszolgáltatottság. A peregrinusok kénytelenek olyan szokásokhoz is alkalmazkodni, amelyek hagyományaitól, erkölcsüktől idegenek, azokkal nehezen békíthetők össze. Az utazás feltételei nem biztosítottak, törvénytelenések vagy éppen természeti viszontagságok következtében gyakran járnak életveszélyben a vándorló diákok. Mindezeket túl a megnyerhető szellemi haszon nincs arányban a ráfordított költséggel és testi-lelki fáradsággal, törődéssel. Ezért diákjaink „több kárral mint haszonnal” megtett útjuk után így szólnak:

*Csaknem üres fejünk,
Elfogyott költségünk,
Mit mívellyünk útunkban?
Elég ha már láttuk
Angliát s bé-jártuk,
Ezért lehetünk számban.
Isten légyen hozzád,
Pénzünk elfogyatád,
Visszatérünk hazánkba.*

Nem nehéz észrevenni az ironikus megjegyzés mögött a kettős kritikát. Tanulmányi tekintetben a peregrináció nem sokat ér, de azért Anglia pusztá meglátogatásáért itthon megbecsülés jár:

*Elég ha már láttuk
Angliát s bé-jártuk,
Ezért lehetünk számban.¹³*

¹¹ Oratio, 17-18.

¹² Oratio, 2-4.

¹³ Ebből talán valamiféle puritán-ellenesség is kiolvasható.

Ezeken a peregrinusokon azonban nem szabad számon kérni helyzetüket, inkább „szánakozásra és megsíratásra” való a sorsuk.

Miután Szenczi János szándéka szerint a magyar (református) iskolaügy felkarolására buzdított orációjában, a létező helyzetet nem festhette le jónak, helyesnek és fenntarthatónak, ide értve a külföldi tanulmányutat is. A retorika szabályai szerint élt a túlzás (hiperbola) alkalmazásával. Ezért nem járnánk helyes úton, ha most példák hosszadalmas felsorolásával igyekeznénk igazolni, hogy mennyi szellemi hasznot hozott a magyarságnak a peregrináció. Helyesebb, ha azt vizsgáljuk meg, hogy Szenczi János érvei mennyire gyökereztek a valóságban, vagy pusztán retorikai fikciók voltak.

Bizonyos, hogy a külföldi tanulmányút rendkívül költséges vállalkozás volt. Meg kellett hozzá szerezni az utazás, a szállás, az étkezés és egyéb napi szükségletek mellett a tanulás anyagi fedezetét, bár ez utóbbit tekintve némely egyetemeken kaptak a magyarok kedvezményeket. Vajon mennyibe került ez egy-egy diáknak, illetve azoknak, akik támogatták a tanulókat?

Miskolci Szigyártó János, a későbbi tiszáninneri református főgondnok, Vay Ábrahám pedagógusa nem egészen három esztendő tannult Hollandiában a 18. század elején. Útját Teleky Borbála ezer forintos adománya tette lehetővé.¹⁴ Valamivel később, Szigyártóhoz képest nyilván kényelmesebb körülmények között, Ráday Gedeon két évre nyúló nyugati tanulmányútja a családjának négyezer tallérjába került.¹⁵ Nem volt olcsóbb a peregrináció a 17. században sem, s az erre utaló adat egyben a kiszolgáltatott helyzet érzékeltetésére is alkalmas. Három diákot, akik I. Rákóczi György támogatását élvezve indultak útnak Nyugat felé Lengyelországon keresztül, 1641-ben Krakkó mellett rablók támadtak meg és fosztottak ki. Az életüket ugyan meghagyták, bár megsebesültek, viszont mindenüket elvették. A veszteségük háromezer tallér volt.¹⁶ Az adott korban ezek az összegek igen jelentős értékkel bírtak. A sárospataki professzori készpénzfizetés 250 forint volt, ugyanez Gyulafehérváron 630 forintra rúgott, s ugyanott a főprofesszor illetménye 900

¹⁴ Miskolci Sz. János autobiographiájának töredéke. = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1847. 1191-1192.

¹⁵ *Zsindely Endre*: Ráday Gedeon élete és munkássága. = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 1955. Budapest, 1956.

¹⁶ *Gömöri György*: Egy magyar peregrinus levele William Sanicrofthoz. = *Erdélyi Múzeum*, 62. kötet, 2000. 1-2. füzet.

forintot tett ki. Bethlen Gábor udvartartásának számadása szerint az erdélyi református püspöknek 300, Bojti Veres Gáspár történetírónak 200 forint volt a járandósága egy esztendőben. Egy „karmazsin csizma” beszerezhető volt 2 forint 25 dénár ellenében, hat lóra való hám minden szerszámával együtt 18 forintért volt kapható. Egy szépen készített, felnőtt számára való szűrt egy forint hatvanöt dénárért, egy gubát egy forintért, egy harisnyát huszonegy dénárért árultak. Egy kőműves mester napszámban huszonegy dénárért kapott, egy „palotára való” nagy ablak öt forintba került, egy „czifrás, faragott” ajtó hét forintot ért. Ezer téglát meg lehetett venni egy forintért, ugyanannyi cserepet három forintért. Egy hatlovas kocsit öt, négylovasat négy forintért árultak. Egy ökröt hat forintért meg lehetett venni, ha hízott volt tizenegy forintot ért. A tehén ára három és tíz forint között mozgott, minőségétől függően. Egy bárány kevesebbe került fél forintnál.¹⁷

Szathmári Paksi Pál leveleiből tudjuk, hogy a peregrinus diákélet sok nélkülözéssel járt. Franekerből tudósítja az itthoniakat 1754-ben: „Meguntam, lelkem szerint mondom, a franekeri koplalást. Felette gazul élünk... Innen már minden magyar el készül, nem viheti tovább a nyomorúságot és sok betegeskedést.”¹⁸ S ráadásul nem feltétlenül tudta biztosítani egy-egy nyugati főiskola a színvonalas oktatást. „A mi akadémiánkban sok fogyatkozás vagyon – írja Paksi Pál – [...] megcsalt reménységem a professzor felől, sokan dicsérték előttem, most már látom, hogy ez az arany sárgállik ugyan, de a mértéket meg nem üti”. A franekeri diákkonyhával mások sem voltak elégedettek. A fentebb említett Miskolci Szigyártó János és társai inkább főzettek a városban, mert „ijesztette” őket a főiskola által kínált menü.¹⁹ Tőle ugyanakkor – Paksi Pállal ellentétben – azt is megtudjuk, hogy sokféle élményben gazdag utat járt be külhoni tanulmányai során. Ugyanakkor ez a vállalkozás tényleg felemésztette a Teleky Borbálától kapott ezer forintot, sőt még meg is kellett toldani azt 192-vel.²⁰

Miskolci Szenczi János ugyan valóban túlzott a peregrináció megítélésében, de az általa felhozott jellemzők nem voltak légből kapottak.

¹⁷ Magyar Történelmi Tár XVIII, 1871, 206-273. *Radvánszky Béla*: Udvartartás és számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp., 1888, 229-231.

¹⁸ Szathmári Paksi Pál levelei Franekerből. Közli *Hörsik Richárd*. = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1981. Bp., 1982. 240-241.

¹⁹ Hogy utazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus. = Protestáns Új Képes Naptár, 1885. 52.

²⁰ Uo. 58.

Végső soron pedig a peregrináció legfőbb problémája az volt, hogy nem részesedhettek benne annyian, mint amilyen mértékben szüksége volt az országnak a legmagasabb szinten kiművelt emberfőkre. Nem is beszélve arról, hogy az alsó- és középfokú iskolákat nem lehetett kiváltani a peregrinációval, sőt az utóbbinak feltétele volt az előbbiekre megléte. A külföldi tanulmányút – minden haszna mellett is – ezért bizonyult elégtelennek a nemzet felemelésében. Ezért Szenczi a hosszú távra érvényes megoldást a hazai iskolarendszer fejlesztésében látta. „Vajha... volnának nyilván a Scholáknak, Academiáknak, Gymnasiumoknak is hűséges fautori, volnának szorgalmatos Curatori, volnának kegyes Inspectori és Preceptori, volnának belső tagjai, Tiszteletes Tudós Tanítói, és alkalmas Tanuló Ifjakkak seregei.”²¹ Mindezek támogatására buzdította elsősorban azt a nemességet, mely a kor látása szerint azért kapta előjogait, hogy a nemzetet gyarapítsa: „Serkennyetek, serkennyetek fel régi Nemes Magyaroknak törökéből kicsirázott Csemetéi; Kellyetek fel Czimeres Nemességgel, szép értékkel megajándékozott, terhes Országunk gondgyát viselő Atlászi; [...] és a Tudományoknak szükséges s hasznos voltokat elmétekben jól megfontolván, az ügyefogyott Scholákat, Gymnasiumokat utolsó romlásra jutni ne hadgyátok.”²² Az iskolaügy felkarolása a haza, az ország boldogulását és tekintélyét egyaránt szolgálja, s a boldog nemzet képét orációjának záró soraiban így festi le Miskolci Szenczi János:

*Hazánk tellyes léssen Tudós Férfiakkal,
Fényeskedik Földünk Gubernátorokkal,
Republicánk díszes lész Tanácsosokkal,
Így tehetünk frigyvet szomszéd Országokkal.*

Végül megállapíthatjuk, hogy Szenczi János témafelvetése nem volt új. Apácai Csere János előbb a gyulafehérvári beköszöntőjében – De studio sapientiae – majd a kolozsváriban – De summa scholarum necessitate – már bő évtizeddel korábban súlyos kritikával illette a magyarskolaügy helyzetét, a hagyományos tanulmányi szerkezetet éppúgy, mint a külső állapotokat.²³ Szenczi orációja ugyan nem vethető össze az erdélyi szellemóriás vonatkozó műveivel, hiszen azokkal ellentétben meg-

²¹ Oratio, 20.

²² Oratio, 22.

²³ Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. Bp., 1997. (A tudományok első magyar összefoglalója: Apáczai Csere János.)

maradt a figyelemfelkeltés határai között, programot, részletekbe menő cselekvési tervet nem kívánt adni. Azt a következtetést viszont szerény munkája megengedi, hogy a 17. század utolsó harmadának elején Apácai óta, tehát a század közepéhez képest, még nem változtak meg a dolgok lényegesen a hazai iskolaügy terén.

SZATHMÁRY BÉLA

Finkey Ferenc, a tudós tanár

A jogi oktatás mikéntjének meghatározása nem újkeletű probléma, s jelentős különbségek fedezhetők fel a kontinentális és angolszász területeken, természetesen nagyon leegyszerűsítve előbbire az elméleti, utóbbira a gyakorlati képzés hangsúlyos volta a jellemző. A praktikum és az elmélet viszonya a mai jogi oktatásban biztosan nem találta meg a megfelelő arányt, s a bolognainak nevezett folyamatot éppen a jogi oktatás meghatározó reprezentánsai nem tartják ezen a területen bevezethetőnek és alkalmazhatónak. Én nem vagyok híve a csak gyakorlati szempontú képzésnek, mert ahogyan a tudomány egyetlen részterületén sem érhetünk el időtálló eredményeket az elméleti alapok kellő szintű kidolgozása és elfogadása nélkül, úgy nem lehet egy koncepciót akként kialakítani, hogy csak a pillanatnyi gyakorlati szükségleteket akarjuk kielégíteni, de éppen az alapok – az elméleti alapok – kiépítéséről feledkezünk meg.

A jogi oktatás továbbra is reformációra szorul annak legtisztább értelmében. Azaz vissza kellene térnünk a tiszta forrásokhoz, ahogyan a folyó vize is ott a legtisztább, ahol ered. A talmudi zsidó jogban bíró csak az lehetett, akinek nyílt esze, helyes ítélőképessége és alapos törvényismerete volt, aki szerény és szelíd volt, hogy a feleket kellő türelemmel hallgassa meg, aki mindenben elfogadta a törvény Istentől eredő voltát, s ebből következően ítéletét Isten nevében hozta meg, akinek pártatlan ítélkezését semmiféle gazdasági összeférhetlenség nem befolyásolta, aki az igazságot tekintette a legfőbb ideálnak, és annak kiderítése legfőbb életcélja volt, akinek társadalmi szereplése, jelleme tiszta, mind jogilag, mind erkölcsileg feddhetetlen volt.

A felsőbb bíróságok tagjaival szemben további követelményeket támasztottak, így a Tóra teljes körű ismeretét, az isteni tan kutatásában való jeleskedést, más tudományok ismeretét, így a gyógyászatot, matematikát, csillagászatot, s elvárták tőlük, hogy több nyelvet beszéljenek. Nem lehettek aggyastyánok, nem lehettek gyermektelenek, a bíráknak semmiféle testi hibájuk nem lehetett.

A ma bírái, de bátran mondhatjuk ügyészei, ügyvédei ezeknek a kritériumoknak sok esetben nem felelnek meg. De nem volt ez másképp *Finkey Ferenc* (1870–1949) idejében sem. Talán nem véletlen, hogy a – pályája csúcán kúriai tanácselnök, majd koronaügyész – tiszta gondolkodású, az igazság mind szélesebb körű felderítéséért, a humánus jogszolgáltatásért kezdettől fogva síkra szálló fiatal sárospataki jogász a jogi oktatást tartotta elsődleges hivatásának, s ebben a jogbölcseleti alapon álló gyakorlati ismeretekre is hangsúlyt helyező módszertant tekintette elsődlegesnek. Sárospataki jogakadémiai tanárként kapott meghívást a kolozsvári egyetem büntetőeljárás-jogi tanszékére, 1896-ban lett egyetemi magántanár, majd onnan az újonnan megalakult pozsonyi egyetem büntetőjogi tanszékére került. 1912-től egyetemi nyilvános rendes tanár. A pozsonyi jogi kar megszüntetésével 1921-ben újból Budápestre költözött, majd két évre a Kolozsvárról Szegedre áttelepült egyetem büntetőeljárás-jogi tanszékét foglalta el. Harmincéves tanárkodásával 1923-ban hagyott fel, amikor elfogadta Vargha Ferenc, akkor kinevezett koronaügyész meghívását és koronaügyész-helyettes lett.

Finkey tanulmányozta Comenius oktatói munkásságát, a szemléltető módszer, a gondolkodásra nevelés, az egymásra épülő tananyag és a *Schola Ludus* (az iskola mint színjáték) mint didaktikai elvek megtalálhatók tankönyveinek szerkezetében, gyakorlati oktatói tevékenységében. Harcolt azért, hogy a jogi oktatásban, ahol lehetséges, alkalmazzák a *szemléltető módszert*, a kísérleteket, s e célra készítsenek gyakorlati joganyag-gyűjteményeket.¹ A szemléltető oktatás fontosságát hangsúlyozva így ír: „Valóban csodálatos, hogy míg az oktatásügy többi ágaiban mindenütt elengedhetetlennek tekintik a Comenius által már közel 300 év óta hirdetett szemléltető módszert, az előadás vagy tanítás tárgyának valóságban vagy képekben, rajzban bemutatását, a felsőoktatás legtöbb ágában, az orvosi, természettudományi szakon, a műgyetemen pedig a kísérletek

¹ *Ködböcz József*: Finkey Ferenc élete és munkássága, Miskolc-Sárospatak 1995. 54.

nélkül szinte lehetetlennek látszik az előadás, addig a jogi oktatásban ez a módszer még mindig jóformán ismeretlen s egy-két kezdeményezéstől eltekintve mint egészen új reform-eszméről kell arról beszélnem.”²

Példaképe Kövy Sándor (1763–1829) debreceni ügyvéd majd pataki jogtanár, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan tanára, „akinek egyénisége prototípusa volt a tudomány és az ifjúság szeretetét, a vallásos és hazafias szellemet önmagában egyesítő és hallgatóiba átplántáló protestáns jogtanárnak.”³ Ahogyan Kődöböcz József is kiemeli Finkeyről írt munkájában reá való hivatkozással, Kövy nem elégedett meg azzal, hogy tanítványait bevezesse a jog szellemébe és szabályaiba, a közigazgatási, bírói, ügyvédi tisztségek teendőinek végzésébe, titkaiba, de céltudatosan elő is készítette őket jövőbeli életpályájukra is.⁴ Szilárdan hitte, hogy az elméletet és a gyakorlatot, a tudományt az étellel összekapcsolni szükséges. Erről így írt: „Nem elég szép előadásokat tartani, nem elég a jogi fogalmakat, így a büntetőjogban a megtorlást és megelőzés eszméit vagy a kísérlet és részesség szép dogmatikai kérdéseit heteken, talán hónapokon keresztül tudományosan fejtegetni, hanem a hallgatóságot rá kell kaptatni, hogy a jogintézményeket ne csak hírből, de a maguk valóságában, az életből ismerje meg. Ezt a jogi oktatásügyi programot hallgatóimmal tényleg minden úton-módon igyekeztem megvalósítani. Előadásaim alatt azért nem értem be a minél szebb és vonzóbb szavakkal, a régi stílusú szavaló módszerrel, hanem kezükbe adtam a büntetőtörvénykönyvet, a büntető perrendtartást, megtörtént bűneseteken keresztül világitottam meg a dogmatikus kérdéseket.”⁵

A kolozsvári egyetemen Finkey és tanártársai 1912-13-ban készítették az első joganyag-gyűjteményt, aminek mintáját a Finkey által a perjogi előadásra szolgáló tanteremben berendezett kriminalisztikai gyűjtemény szolgáltatta. Különösen fontosnak tartotta a gyakorlati ismeretek megszerzését a büntetésvégrehajtás területén: „Ma a jogi oktató célja a

² *Finkey Ferenc: A jogtanítás módszerének reformja és a gyakorlati joganyag-gyűjtemények.* Pozsony, 1917. 4. Meg kell jegyeznem, közel száz év elteltével e megállapítása még mindig időszerű. A mai, korszerű technikai eszközök segítségével pedig már az előadóterembe „varázsolható” a tárgyalóterem, a börtönépület. Én magam 2004-ben a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara fiatal oktatóinak tartottam előadást „Oktatástechnika és oktatástechnológia a jogászképzésben” címmel. Ezt azóta sem kellett megismételnem sem ott, sem máshol.

³ *Finkey Ferenc: Kövy Sándor.* = Sárospataki Református Lapok, 1929. 311.

⁴ *Kődöböcz József* i. m. 61.

⁵ *Finkey Ferenc: Emlékképek és élmények életem dérus napjaiból.* Bp., 1944. 68.

gyakorlati élet számára képzett jogászokat, bírákat, ügyészeket, ügyvédek nevelni, egy olyan fontos jogágban, mint a börtönügy, mindenestre alapos elméleti ismereteket kell szerezniük, az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazásának megértésére pedig legcélravezetőbb, s elengedhetetlen tanügyi eszköz egy fegyház, fogház és egy javítóintézet megszemelelése.”⁶ Megdöbentőnek tartotta, hogy gyakorló jogászok nem hallottak beható fejtegetést a rabmunka részleteiről, az élelmezésről, egészségügyről vagy a börtönépítészetéről. Az pedig egyenesen „tűrheterlen”, hogy mint ügyész egy fogház felügyelőjévé lesz anélkül, hogy modern intézetet látott volna.⁷ Ő maga tanítványait elvitte a váci, lipótvári, illavai és a munkácsi fegyházakba és az aszódi javítóintézetbe. Rendszeresen járt hallgatóival Sátoraljaújhelyen és Budapesten büntető tárgyalásokra, és ösztönözte őket az önálló részvételre is.⁸

A *Schola Ludus* Comenius óta jelen volt a sárospataki oktatásban, jelesül a jogi felsőoktatásban is. A példaként emlegetett Kövy Sándor hallgatói a vármegyei közigazgatás és bíraskodás feladatait úgy gyakorolták, hogy hallgatóiból jelképes vármegyét szervezett, amit a Sárospatak közéletében emelkedő Páncél-hegyről Páncél vármegyének neveztek el. A vármegye főispáni tisztét maga Kövy töltötte be, a hallgatók pedig alispánok, szolgabírák, jegyzők, táblabírák, esküdtek, tisztii ügyészek voltak. Tartottak megyei közgyűlést, bírósági tárgyalást, tisztújítást. Kitalált peres ügyeket vizsgáltak meg, rendeleteket bocsátottak ki, költségvetést készítettek. Páncél vármegye keretében a joghallgatók a vármegyei élet különböző területein: a szónoklatokban, beszédekben, tárgyalásokban és vitákban nagy gyakorlatra tettek szert. Finkey bevezette a praktikumi órákat, s kötelességének érezte, hogy az előadások, fő- vagy speciálkollégiumok keretében vagy különórákon az elméleti fejtegetések gyakorlati értékét demonstrálja a hallgatói előtt. Ennek során alkalmazta a már említett gyakorlati joganyag-gyűjteményt, majd ahogyan már hallgató korában javasolta ösztönözte hallgatóit az önképzésre, az önképzőkörök megalakítására. Szorgalmazta, hogy a hallgatók az önképzőkörökben a szóbeliség és a

⁶ Finkey: A börtönügy jelen állapota és reformkérdései. Bp., 1904. 16.

⁷ Tari Ferenc: Az időszéri Finkey. = Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv. Szerkesztette: Szathmáry Béla. Sárospatak, 1995. 86.

⁸ Kopp László: Finkey Ferenc sárospataki éve. = Uo. 141.

vitatkozás gyakorlása végett hetenként legalább egyszer a maguk vagy a szaktanárok által kitűzött tételek felett szóbeli eszmecsere folytassanak.⁹

Finkey Ferenc a büntetőjogot tágan értelmezte, ide tartozónak tekintette a büntető anyagi jogot, a perjogot és a büntetés-végrehajtás jogát is. Tudományos pályája büntetőjogi dogmatikával indult. „Az egység és a többség tana a büntetőjogban” című, 1895-ben megjelent művével habilitált 25 éves korában, s lett magántanár 1896-ban. Ugyanebből az évből származik „A büntetőjog alapjai” című székfoglaló értekezése. Ezt követik „A szándék fogalma és ismérvei a büntetőjogban” (1899), „A motívumok tana a büntetőjogban” (1903), illetve a Btk. reformjáról (1903) készített munkái, majd „A jogtalanság, mint a büntetendő cselekmény ismérve” (1909) című művében az anyagi büntetőjog legalapvetőbb elméleti kérdéseit taglalta.

Tankönyvírói munkássága kimagasló. Perjogból 1899-ben jelent meg „A magyar büntető eljárás tankönyve” első kiadása, majd 1903-ban a második kiadás. E művek előre mutató voltára Király Tibor hívta fel a figyelmet, amikor is Finkey büntetőeljárás alapelveinek ismertetése során rámutatott arra, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye 6. cikkének valamennyi lényeges rendelkezése ezekben az alapelvekben már fellelhető.¹⁰ Anyagi büntetőjogból 1902-ben „A magyar büntetőjog tankönyve”, 1905-ben ennek a második, 1909-ben a harmadik, majd 1914-ben a legnagyobb terjedelemben (907 oldal) a negyedik kiadású tankönyve, aminek „új lenyomata”, rövidített új kiadása és „A magyar anyagi büntetőjog jelen állapota” címet viselő ún. Toldalék 1923-ból való. Finkey szerint ez a Toldalék nem külön munka akart lenni, csak – „mindössze” 216 oldal terjedelemben – egyszerű kiegészítése „a tankönyv hiányossá és hézagossá lett szövegének”. Az említett Toldalék a tankönyv használhatóságának biztosítását volt hivatva szolgálni az 1914-22. években létrejött új anyagi büntetőjogi törvények, a legújabb szakirodalom és a bírói gyakorlat feldolgozásával.

Ezek a tankönyvek felölelték a büntetőjognak mind az általános, mind a különös részi anyagát. Anyagi büntetőjogi tankönyvei közül végül is a legalapvetőbb, a legátfogóbb, a legtöbbször hivatkozott, az 1914-ben közzétett negyedik kiadás. Finkey volt az, aki elvégezte a ma-

⁹ *Finkey Ferenc*: A joghallgató társaimhoz. = Sárospataki Ifjúsági Közlöny, 1889. 62.

¹⁰ *Király Tibor*: Finkey Ferenc nézetei a büntetőeljárás jogról. = Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv, 67.

gyar büntetésvégrehajtás tudományos megalapozását, s lerakta a magyar börtönügyi tudomány alapjait.¹¹

Első jelentős munkája e tárgykörben az 1904-ben megjelent „A börtönügy jelen állapota és reformkérdései”. Akadémiai székfoglaló értekezését 1930-ban „A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt” címmel tartotta. Az 1933-ban megjelent „Büntetéstani problémák” című munkája még ma is a magyar büntetéstani, börtönügyi irodalom egyik legszínvonalasabb alkotása. Tari Ferenc kiemeli, hogy Finkey munkáiban foglalkozik a nevelhetőség, „nevelhetetlenség” kérdésével is. E kérdésben az indeterminizmus álláspontját vallja. Abból indul ki, hogy az ember jelleme és egyénisége nem adott a születésnél, ezért a jellem változtathatatlanágának elméletét visszautasítja. Nem fogadja el Kant, Spencer, Lombroso, Garofalo vagy Liszt kijelentéseit. Az igazságos középutat járva szerinte a jellem alakítható, formálható, és ez globálisan értendő, mint az elítéltekre általánosan alkalmazható elv. Ez alól is vannak kivételek, de ez ne tántorítson el bennünket a helyes elvi alapokról, írja. „Sohasem szabad még a bűnözésben nevelkedett, romlott erkölcsű egyénekkel szemben sem feladni a reményt, hogy őket is a rendszeres testi, értelmi és erkölcsi edzés útján jobb emberekké, szorgalmas, munkaszerető, rendes emberekké tudjuk kifaragni.”¹²

Finkey különbséget tesz a javítás és a nevelés között. Javításról kizárólag a romlás, züllés útján lévőknél, vagy már az erkölcsileg romlottak esetében beszél. Ide tartoznak a súlyos bűncselekményt elkövetettek és a hosszú szabadságvesztésre ítélték. A nevelés viszont olyan kategória, amely az összes szabadságvesztési nemekre ítéltékre nézve közvetlenül is érvényesülhet, általános végrehajtási célnak tekinthető. A nevelésnek – Finkey szerint – három területe van: a testi, az értelmi és az erkölcsi nevelés. Nagyon fontosnak tartja, hogy az elítélt olvashasson, működjön könyvtár, kapjon újságot, tanulhasson. Szorgalmazza a rendszeres, előre meghatározott program szerinti előadásokat. Üdvözlí az Egyesült Államokban létrejött börtönújságot és annak hatására az első magyar „fogházi újságot”, mely Bizalom címmel 1929-ben Vácott jött létre „egy lelkes patronage hölgy, Nagy Emilné Göllner Mária buzgólkodásaként.”¹³ Fontosnak tartja a test ápolását is, mint közegészségügyi követelményt,

¹¹ *Tari Ferenc*: Az időszerű Finkey. = Dr. Finkey Ferenc, 81.

¹² *Finkey Ferenc*: Büntetéstani problémák. Bp., 1933. 23. Idézi Tari Ferenc i. m. 93-94.

¹³ *Finkey*: Büntetéstani problémák. Bp. 1933. 143.

„amit a raboktól nem szabad sajnálni, sőt pont arra tekintettel, hogy azok nagy része a szabad életben a legegyszerűbb egészségügyi szabályokkal sem törődtek, ezeket módszeresen rá kell szoktatni a testápolási szabályokra. Ez nem fényűzés, hanem a nevelés elemi szabálya.”¹⁴

Amellett, hogy Finkey hangsúlyozta az elmélet és a gyakorlat egészséges összhangját, nagy súlyt helyezett a büntetőjogi alapok megértéséhez szükséges jogbölcseleti, elméleti képzésre is. Finkey szerint az igazságosság és a szükségesség eszméje képezi a büntetőjog alapvető elvét és egyúttal a büntetőjog bölcsészeti alapját. A mai tételes jog és tudomány vezéreszméi pedig a megtorlás, s az annak alapját képező egyéni felelősség, a megelőzés, vagyis a társadalmi védekezés, az egyéniesítés és az emberiség. Az igazságosság és a szükségesség (hasznosság) viszonyát illetően úgy foglalt állást, hogy ezek nem zárják ki, sőt feltételezik, illetőleg kiegészítik egymást.

A büntetőjogi tankönyvekben adott elméleti alapozás mellett gyakorlatilag egyedülállóan jogbölcseleti tankönyvet is készített. És bár nem hozott létre önálló jogbölcseleti irányzatot, 12 év e tárgybeli oktatómunkájának eredményeként az 1908-ban megjelent „A tételes jog alapelvei és vezéreszméi” című, I. kötetnek szánt 463 oldalas munkája alapos összefoglalását adja mindazoknak a bölcseletelméleti ismereteknek, amelyeket a jogi képzésben feltétlenül szükségesnek tart. Mindezeket a szilárd meggyőződéssel adta olvasói elé, hogy a jogbölcészetre, vagyis a jog alapelveinek és vezéreszméinek ismeretére a joghallgatónak és a gyakorlati jogásznak feltétlenül szüksége van. A jogbölcészetre iránt a gyakorlati jogászközönség közönyét azzal kívánta eloszlatni, hogy „tudományunkat az észjogi és a szociológiai egyenruhából kiszabadítva, reális alapon, mint a tételes jog bölcészését, de az idealizmus, az eszmék kultuszával, világos szabatos nyelven s jogászokra és laikusokra is gyümölcsöző módon, egyetemes összehasonlító jogtörténeti és lélektani módszerrel műveljük.”¹⁵ Finkey egyedülálló kísérlete sem vitte, és a ma az önálló tanszékekkel rendelkező jogbölcészettől sem viszi közelebb azonban e tudományt a hazai jogászvilághoz. Pedig a jogszociológia, a jogfilozófia önállósodásával letisztult, a „világos és szabatos nyelven” megírt tankönyvek már jóval könnyebben tanulhatók,

¹⁴ Finkey: Büntetőtörténelmi problémák, Bp. 1993. 140.

¹⁵ Finkey Ferenc: A tételes jog alapelvei és vezéreszméi, I. kötet Bp., 1908. Előszó IV.

mint a Finkey által is hivatkozott, általa igen nagyra értékelt Pulszky Ágost „Alaptana”, ami Finkey szerint is „a bölcselkedni különben sem szerető magyar közönségre szinte megemészthetetlenül tömör stílusában” valósággal elriasztotta a gyakorlati jogászvilágot a jogbölcészettől.¹⁶

1995-ben a Finkey emlékkünnepségen Nagy Ferenc szegedi jogászprofesszor így zárta előadását: „Összegzésként úgy ítélem meg, hogy az anyagi büntetőjog területén Finkey Ferenc többször említett tankönyve a XX. század hazai összefoglaló szakirodalmának csúcsteljesítményei és maradandó értékei közé tartozik. Gondot jelent azonban, hogy ez a ma is hasznosítható maradandó érték – néhány hasonló művel együtt – igazából még szinte a könyvtárakban sem hozzáférhető, főként nem a joghallgatók tömegei számára. Épp ezért javasolható Finkey Ferenc tankönyvének reprint vagy más hasonló elérhető kiadásban történő ismételt közzététele, hisz ez egyszerre lenne értékmentés és értékterjesztés.”¹⁷ Felvetése mind a mai napig aktuális és fontos.

A Finkey életművét bemutató Emlékkönyv mellett kiadásra került a kéziratban maradt perjogtörténeti munkája, de az alpművek reprint kiadására a Finkey Ferenc szellemi örökségét ápoló Harsányi és Koncz család mellett a Jogászok a Kultúráért Alapítvány anyagi eszközei nem elegendők. Itt a jogtudomány és a felsőoktatási intézmények széleskörű összefogására lenne szükség.

¹⁶ Finkey Ferenc: A tételes jog alapelvei és vezéreszméi I. kötet Grill Károly Kiadóvállalata Budapest, 1908. Előszó IV.

¹⁷ Nagy Ferenc: Gondolatok Finkey Ferenc egykori szegedi egyetemi tanárról és anyagi büntetőjogásról, in Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv (Szerkesztette: Szathmáry Béla) 43-44.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Kun Bertalan püspök retorikai elmélete és gyakorlata

Németh László a következőképpen írt a református egyházi beszéd-ről 1925-ben és 1947-ben. Képzeletben „Horváth Sándor a tisztelendő urat hallotta, amint az udvaron a koporsó fölött végigdörög belőle a bő kálomista mondat: aki pedig kételkedne a mindenható Isten végtelen irgalmában, tekintsen erre a tisztességben megöregedett asszonyra, aki a halál kénkövektől lobogó tornácában is így sóhajtott fel: Istenem, nekem már nem kell az élet, legyen a te akaratod szerint”. Ez az első, a Nyugat pályázatán díjnyertes novellából való, 1925-ből.¹ „Nagy, üres beszéd következett. Az öreg papnak az volt a szokása, hogy a magánhangzókat nagy, nyitott szájjal ejtette, homlokráncait a tar fejére szalajtotta, még a vállával is lökte és nyújtotta a szót, így nyert időt a gondolkodásra [...] A beszéd nagy beszéd volt, de attól csak még nagyobb ásitás ült a mélyén”.² Ezek az idézetek egyáltalán nem az elismerés hangján szólnak a temetést végző pap szóközi teljesítményéről.

Egészen véletlenül mindkét idézet temetési beszédre vonatkozik, és az is a véletlen – de már nekem is részem van benne –, hogy Kun Bertalan retorikai gyakorlatáról szólva is temetési beszédet, illetve halotti megemlékezést mutatok be.

Kun Bertalanról, családi körülményeiről részletesebben szoltam a Comenius Társaság 2006. évi felolvasó ülésén.³ Csak a legfontosabb adatokat ismétlem meg. Kókai Kun Pál algimnáziumi tanár, gyermekei

¹ Horváthné meghal. = *Németh László: Negyven év. Bp., √ 89.*

² *Iszony II. Bp., 1999. 75-76. Első kiadása 1947-ből.*

³ *Nyárád és Patak. (Egy kis falu és a nagy főiskola kapcsolatáról. = Comenius és az utókor. Bibliotheca Comeniana XII. 2006. 161-162.*

születése idején Felsőnyáradon gazdálkodó kisbirtokos és a beregszászi Hézsér Katalin házasságából második gyermekként 1817-ben, vagyis Arany Jánossal azonos évben született Kun Bertalan; nem mellékes körülményként említem, hogy az én szülőfalumban. A személye iránti érdeklődésemet elsősorban ez a tény motiválja. Meghalt 1910-ben Miskolcon. Ő volt a magyarországi református egyház leghosszabb ideig hivatalban levő püspöke.

Másodsorban egy olyan munka irányított a címben jelzett témára, amelyben éveken át részt vettem, és éppen a napokban került fel a pont az i-re. Szathmári István professzor több mint harminc éven át tartotta kezében az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport vezetését. A csoport utolsó munkájaként 2008 novemberében (tehát nagyon friss a megjelenés) látott napvilágot az *Alakzatlexikon*, alcíme szerint A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.⁴ A lexikoncikkeket kidolgozók népes csoportjában én is benne voltam, ezért a közös munka során kapcsolatba kellett kerülnöm a retorikával. A munka során használtam a *Retorika* című összefoglaló művet,⁵ amelynek az alapján a magyar egyházi szónoklattan bibliográfiáját átnézve rábukkantam arra a könyvre, amiről itt a címben jelzett retorikai munkásságot fogom nagy vonalakban ismertetni.⁶

Azokat a kézikönyveket, amelyek hasonló céllal készültek, azaz kifejezetten a teológusokat segítették a szónoklás módjának (művészetének) elsajátításában, valamikor *paptannak* nevezték.⁷ Itt egy kicsit elő kell hogy bújjon belőlem az eredeti foglalkozásom, vagyis hogy a Deb-

⁴ Alakzatlexikon. Főszerk. Szathmári István. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2008.

⁵ Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó, Bp., 2004.

⁶ Egyházi szónoklattan. Használható minden hitfelekezetű különösen protestáns lelkészek által. Írta Kun Bertalan miskolczi helvét hitvallású lelkész. Miskolcson, nyomtatta és kiadja Deutsch Dávid. 1855. A Debreceni Egyetem könyvtárában található példány a possessori bejegyzés szerint: „Révész Imréné 1857. Oct. 16. Debreczen”.

⁷ Vö. Zsarnay Lajos: *Paptan*. Üő. *Homiletika*. Paptan. Sárospatak. II. javított kiadás. 1847. 1858-ban újra megjelentette: Paptan. Vezérfonalul tanításaihoz kézirát helyett. Sárospatak. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1858. évi 22. számában, június 3-án hirdeti a megjelenést. Kun Bertalan recenziója a Könyvszemle című rovatban már a 27. számban, július 10-én megjelent. Látjuk, hogy a paptan bővebb jelentésű, mint a szónoklattan, mert az „magába foglalja a gyakorlati hittan négy ágát: liturgikát, homiletikát, papi gondot és a catechetikát”. A bevezetésben „nem ártott volna a lelkész személyességéről, testi kellékeiről, tudományos képzettségéről, vallásos erkölcsi jelleméről, s a papi külső önviseletről bővebben szólni” (i. h. 686). A III. részt, amely a homiletika tárgyalását foglalja magába, a saját tapasztalat, elméleti felkészültség és gyakorlat fényében alaposan, szakszerűen és logikusan elemzi Kun Bertalan (uo.).

receni Egyetemen (akkor még KLTE) közel negyven éven át nyelvészetet tanítottam. A *paptan* műszó az egyházi szónoklattal foglalkozó régebbi munkák címében összefügg azzal a ténnyel, hogy akkor a *papol* igének egyáltalán nem volt pejoratív jelentése, mert egyszerűen azt takarta, hogy valaki 'papi minőségben működik, prédikál'. Miután a jelentése megváltozott az üres és felesleges beszélés irányába, komoly egyházi munkának már nem lehetett ezt a címet adni. Ennek megfelelően járt el Kun Bertalan is, amikor a *szónoklattan* szót használta munkája címében. De azt is látni kell, hogy a *paptan* szélesebb területet foglal magába, amibe beletartozik a szónoklás kérdése is.

Az első gondolatom, mikor Kun Bertalan könyvét a kezembe vettem, a „minden hitfelekezetű”, a vallási toleranciára utaló jelző volt. Munkáját *elsősorban* protestáns papoknak, egyébként minden hitfelekezetűnek ajánlja.⁸ A Sárospataki Lapok is rendszeresen hírt adott arról, hogy egyházi alkalmakon, adakozásokban milyen felekezetű személyek vettek részt. De azért azt is meg kell jegyezni, hogy a vegyes házasságok ellen, különösen, ha a református fél reverzálist adott, vagy pláne áttért házasele vallására és az ún. elkeresztelések ellen igen éles hangon keltek ki a Sárospataki Lapok hasábjain.

Az Adamik–A. Jász–Aczél-féle *Retorika* 2004-ben a következőket mondja nem szó szerinti idézve. Az egyházi beszédnek vagy prédikációnak két fajtája van: 1) a *homilia* a felolvasott evangéliumi részlet részletes kifejtése. A *homilia* szó jelentése 'társalgás, oktatás'; 2) a *sermo* szabadon választott tárgyról szóló tételes beszéd. Az első magyar szövegemlék, a Halotti Beszéd is sermo, ezt követi a könyörgés: „Vimaggunc ez szegény ember lelkiért, kinek testét ez napon tümetiük” stb. Első szövegemlékünk annak bizonyítéka, hogy a magyar keresztény egyház történetében már nagyon korán megjelent az anyanyelven a prédikáció. Az egyházi beszéd elméletével foglalkozó tudomány a

⁶ A retorikai ismereteket tartalmazó kézikönyvek mellett forgalomban voltak az egyházi beszédeket tartalmazó mintakönyvek is. Ilyen például: *Templomi szónoklatok ezekhez alkalmazott imákkal*. Irta Pap István vámosi helv. hitv. lelkész. I. kötet, tartalmaz válogatott közönséges vasárnapi szónoklatokat. (A szerző még ki nem nyomott műveiből.) Veszprém, 1854. (A dr. Mészáros István egykori iskolatársamtól kapott antikvár példány possessori bejegyzése: Simon Endre 1855.) A könyv tartalma: Előszó, negyven templomi szónoklat. Mindegyik előtt alapige. Magát a szónoklatot megelőzi az előíma, követi az utóíma. Az előfizetőket gyűjtő ívek aláírói között megtaláljuk a F: Borsodi E. M.-ben Terhes Károly és Debreczenyi Gábor nevét. Terhes Károly a rimaszombati papköltő, Terhes Sámuel fia is lehet. Debreczenyi Gábor és Terhes Sámuel pedig nászok voltak, mert a Debreczenyi Gábor fia, Bertalan vette feleségül Terhes Sámuel lányát, Euláliát.

homiletika, azaz egyházi retorika, az egyházi beszédre vonatkozó ismeretek tana.⁹ Kun Bertalan műve is pontosan ezt képviseli.

Kun Bertalan tárgyalandó *Egyházi szónoklattanában Az egyházi szónoklattan segédei, s a tan irodalma* címet viselő részben kifejti, hogy „rokonságban áll más tudományokkal [...] azoknak segélyét el nem kerülheti”.¹⁰ Szüksége van „Először: a rhetoricára, mert [...] maga a homiletica is módosított rhetorica. Amaz ennek minden elrendezési és kidolgozási szabályait elkölcsönzi” (14). Említi Blair Hugó *Vorlesungen über Rhetorik und schöne Wissenschaften* művét (magyar fordítása Kiss János superintendenstől), Szvorény József szerzetestanár retorikai művét, azaz ékesszólástanát: *Ékes magyar szókötés* (1846). A kötetnek különösen az elméleti kérdésekkel foglalkozó részei gazdagok szakirodalmi utalásokban. „Másodsor: homiletikai dolgozatokra s értekezésekre”. Huszonhét német művet sorol itt fel, köztük Melanchton és Erasmus nevével. Az angol szakirodalomra a németen át hivatkozik. A magyarok közül említi Tóth Ferenc volt superintendens paptanát, „melly kijött Győrben 1810-ben. [„] jeles kézikönyv Zsarnay Lajos »Paptana« mellyet kiadott tanítványai számára Patakon 1847-ben”(16). „Harmadszor: ki jeles egyházi szónokká akarja magát képezni, annak hallgatni és olvasni kell a jelesebb egyházi férfiak munkáit, kell bírnia a természet ajándékaival; mindenkifelett gyakorolja magát az értelmes és hajlékony beszédben, testmozgásban, legyen jártas a hit- és erkölctanban, bölcseletben, történelemben, nyelvészetben, különösen az anyanyelvet, mellyen szónokol, szabályosan tanulja be [„] alig van tudomány, mire neki egyszer, vagy másszor szüksége ne volna: a honnan igazat kell adnunk ama közmondásnak: »a jó pap holtig tanul.«”(16).

Az egyházi beszéd felépítése az antikvitásban gyökerezik. A szónoki gyakorlatok során egy *kriát*, ismert szerzőjű bölcs mondást kellett kifejteni az ünnepi beszédre való felkészülés során. „Ezen az alapon tanulták a fogalmazást Cicerótól Shakespeare-ig, Csokonaiig, Kossuthig.”¹¹

Az egyházi beszéd korszakolása Adamik 2004 szerint:

1. A Kr. u. 4–5. század.

⁹ Vö. Adamik 2004. 154.

¹⁰ Az idézetekben megtartottam az eredeti írásmódot.

¹¹ Vö. *Kornyané Szoboszlay Ágnes*: Adalékok Kossuth Lajos (retorikai) tanulmányaihoz. = Kossuth Lajos, a szó művésze. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 78. sz. Szerk.: *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. 7-18.

2. A 12–14. sz. (ide tartozik a mi Halotti Beszédünk is).¹²

3. A reformáció és ellenreformáció kora (ez a felvirágzás nem szorol magyarázatra); Kun Bertalan munkájának az előszavában írja erről a korszakról: „A reformatio [...] egyenesen a tanító szónoklatot tette a közönséges isteni tisztelet központjává. [Mégsem] birunk magyar nyelven írt egyházi szónoklattant felmutatni” (lapszámozás nélkül).¹³

4. A 19. század közepe. Most vagyunk a tárgyalandó mű koránál.

Kun Bertalan *Egyházi szónoklattana* közel kétszáz oldalra terjed. Tartalmilag a következőket foglalja magába. A *Bevezetés* többek között a fogalmi meghatározást, történeti bevezetőt, segédtudományok felsorolását, a szónoklattan felosztását, az egyházi szónoklat ismertető jegyeit, alakját és részeit veszi számba.

A bevezető fejezeteket követi a négy részre osztott tulajdonképpeni szónoklattan. Az *Első rész* alcíme *A tárgyfeltalálás*. Ez a klasszikus retorikák szerint az inventio. Ebben a részben szól a szerző a szövegről, a beszéd „themájáról”, megkülönböztetve „innepi beszédeket általánosan” és „innepi beszédeket különösen”, valamint alkalmi beszédeket. A *Második rész* alcíme szerint *Az elrendezésről* szól. Ez a klasszikus retorikák szerint az elokutio. Az elrendezés alatt szól az észteni, azaz logikai elrendezésről és a szónoklattani elrendezésről, mint például a beszédrészek közötti arány. A *Harmadik rész* *A kidolgozásról* értekezik. Itt az első részt „a szónoki hatályt előmozdító mozzanatoknak” szenteli, az értelmi, érzelmi és akarati ráhatásnak. Ezután tér rá az „írmódra”, vagyis az egyházi beszéd stílusára, ennek első és másodrangú kellékeire, az írmód szépségére, és felteszi a kérdést, hogy „Szükséges-e írásban fogalmazni az egyházi beszédet?” (Komáromi János *Régi ház az országútnál* című regényében azt tanácsolja, hogy a legátus ne menjen fel a szószekekre még anélkül sem, hogy a miatyánk szövege előtte ne volna!). A *Negyedik rész* az előadásé. Az ókori retorika, nevezetesen Cicero szerint ez a pronuntiatio vagy actio. Ebben a részben szól a szavalásról (declamatio) külön szól a testbeszédről (actio).

¹² Érdekesnek tartom, hogy a már 1770-ben ismertetett, nemesak a magyar, hanem a finnugor nyelvek legrégebbi szövegemlékéről a szerző nem tesz említést, pedig szól arról, hogy Anonymus, a tudomány akkori álláspontja szerint „1182-ben Béla névtelen jegyzője, halotti beszédről tesz említést” (10).

¹³ A „paptanok” tehát nem azonosak a szónoklattannal. Tartalmilag szélesebb kört ölelnek fel, a szónoklásra csak kitérnek. Ennek fényében Kun Bertalan munkája úttörésnek is tekinthető. Két megoldás között: „vajjon saját munkámban csupán saját nézeteimet adjam-e elő, vagy mint hasznos kútforrások feldolgozója is, lépjek fel? végre az utóbbiban állapodtam meg” (az előszóban lapszám nélkül).

Azt hiszem, a mai szónokok számára is megszívlelendő, hogy a „szavalásban: a) Kerülni kell mind azt, mi mesterkéltséggel s erőltetett, s az egyszerű természethez lehetőleg közel kell járni. b) Semmit se kell elhagyni, mi a gondolatok, s érzések kifejezéséhez lényegesen szükséges. c) A hang által több erőt kell kifejezni, mint magokban a gondolatokban van, ép úgy, mint a festő festéke színét élénkíti, miután már a vonásokat lerakta, vagy mint a zenész kottája akkor lesz bájos, ha azt zeneszerzőn tökéletesen kiadta. Hogy ezek nem túlságos kívánatok, a természet mutatja. Hányszor szavalunk mi e modor szerint a közéletben is, a nélkül hogy tudnánk? Magok a míveletlen emberek is gyéren tévesztik ezt el, mert ehhez a szavaláshoz csak ép beszédműszer, eleven érzés s vigyázat kell, ne hogy a szónok idomtalanokra tévedjen, vagy rossz szokásokat vegyen fel” (146–147).

A helyes szavalás kellékeit a következőkben sorolja fel: világosság vagy érthetőség, ép erős vagy legalább hajlékony beszédműszer, megfelelő hangterjedelem, kellő erő, hajlékonyság, rekedtség nélküli tisztaság. „A hang különösen fontos a szónokban [...] Ezt képezni lehet erős gyakorlás által, mint Demosthenes, ki vizzuhany kemény morajja közt képezte s erősítette hangját, ezen gyakorlat által a mell is erősödik. Épen így képezheti a hangot hajlékonyrá az éneklés által. Ezenkívül sok rossz szokást eltávoztathatunk szorgalmas gyakorlás által, csak hangunk ferdeségeivel ismerkedjünk meg; p. o. a szótagok elharapását, a kiabálást, az egyhangúságot és éneklő, vagy kesérgő hangot. A mi szónokaink közt sokkal több az erőltetés, s természetellenesség, mint a hang valószínű hiánya, és nem hibázunk, ha azt mondjuk, hogy keves szónok beszél született hangján, többnyire hangot sajátítanak el magoknak, s balfogalmok levén a szónoklatról ferdeségeket szoknak meg, mellyeket egy kis vigyázat mellett elhagyhatnának. Már Erasmus is, a korabeli szónokok, ezen hibája ellen emelt panaszt” (147–148).

A helyes kiejtés, a szótagok kellő hangoztatása, „az egyes betűk, s hangok ízkenkénti kiejtése, fontos, de az egész mondatot is érthetlenné teheti a végszótagok elharapása „midőn nem bírja szónok lélekzettel az egésztest végig kísírni” (148). „Műszeri hibák leginkább a dadogás, dunyogás, selypség, visítóhang, nyelvbotlás [...] Gyakoribbak ezeknél a felvett rossz szokások, a sebes beszéd, a szó elharapása, a hangok sebes és kelleetlen, fel s alávittele, a susogás, aluszékonyosság, s erőltetett tájkiejtések” (148). Ha rossz a templom akusztikája, ki kell tapasztalni „azon

pontot, honnan a hang legjobban vissza verődik, és elterjed” [...] Az öltöny, melyben a szónok beszél nehéz, és szorító ne legyen [...] ha a mell nyomást szenved, vagy szorúl, a hangot gyengíti [...] Életrendi szabályúl azt is ajánljuk, hogy szónoklat előtt, semmiféle hevítő italt ne élvezzen a szónok” (148–149).

A szavalás, azaz az előadás kelléke a helyesség. Ez a kellő hangsúlyozást és tagolást jelenti. „A szépség [...] felszenteli, s tökéletesen bevégi a szavalást. A zengő férfias hang, legjobb, amit a zenében bari-tonnak neveznek, „a közönséges, szép és tiszta magyarságtól eltérő tájkifejezések, p. o. a gömöri, alföldi, s túl a dunai köznépi beszédmód, – ezeket szószékből egészen ki kell hagyni” (151). Ügyelni kell, hogy a beszéd ne legyen akadozó. Fontos „A természetesség, – fájdalom! Ezt csak nem lábbal tiporják szónokaink, azt gondolván, hogy a szószékben más hang, más mód, más mozgás kell, mint a társalgási életben” (152).¹⁴ „A szavalás szépségét befejezi a tűz vagy élénkség”, de „kiabálásra, zajgásra, tombolásra, nem szabad fájulni a szónoki tűznek” (153).

Éppen ilyen részletességgel tárgyalja a testbeszédet (actiot) is, kitérve az egész testre, a fejtartásra, a kezek mozdulataira. Ezekben a részletekben is hivatkozik – szöveg közben – tekintélyekre (Cicero, Quintilianus, Luther), de az a benyomásom, hogy itt saját szónoki tapasztalataira is erősen tudott támaszkodni.

A *Függelék* mintegy harminc oldalon a vallásos tanítás (hitoktatás) kérdéseivel foglalkozik.

A tudományos és gyakorlati tanácsok mellett tartalmi segítséget is ad a kötet a szónoklat szövegének kiválasztásához, mint azt a 30. lapon a Jegyzésben (tkp. jegyzetben) olvashatjuk: „A szöveg választásánál nélkülözhetetlen a jó »Concordantia«, vagy a szentírásban foglalt tárgyakat betűrendben kimutató, s azoknak feltalálásában eligazító könyv” (30). Fel is sorol hat konkordanciát, közülük kettő magyar, s várható új magyar konkordancia is „Biztos forrás után írhatom, hogy nem sokára egy terjedelmes Concordantia fog megjelenni anyanyelvünkön, Heckenast kiadónál Pesten” (uo.).

Maga a szerző is ad segítséget a megfelelő szentírási helyek feltalálásához. „A szövegválsztásnak összefüggésben kell állni a keresztyén

¹⁴ Nagyapám, Batta József felsőkelecsényi lelkész 19-20. századfordulói működéséről szólva édesanyám emlegette, hogy nem szerette az apját a szószéken hallgatni, mert teljesen idegenné vált a hanghordozása, tehát nem a „társalgási hangján” szólalt meg, hanem a magának kialakított modorban.

innepek rendével, s azoknak jelentésével, a nélkül azonban, hogy az innepi alkalmakra vonatkozó szövegeket, az egyház rendszeresen szabja előnkbe” (29) A 23. §-ban „Az innepi beszédek egyenként, vagy különösen” felsorolja a következőket: adventi, karácsonyi, újévi, böjti és nagypénteki, húsvéti, áldozócsütörtöki, pünkösdi, bűnbánati, aratási, reformáció ünnepi beszéd, s mindegyikhez fűz konkordanciát (53–69). Hasonlóképpen jár el az alkalmi beszédek esetében is a 24. §-ban. Ezek felsorolását nem hagyom el, mert több is a mű megjelenésének korához kötött: beköszönő, búcsúzó, felszentelési, „Beigtató, Confirmatio alkalmaivali, Úr-vacsorájakori”, halotti, „Hódoláskor, vagy trónra lépéskori”,¹⁵ Győzelmi és frigykötéskori, Országos tanácskozások megnyitása kori, Fejedelem születése napjáni beszéd” (69–82), szintén konkordanciával.

Milyen szónok lehetett az elmélet írója, kiváló ismerője, aki – mint láttuk – hasznos tanácsokat tudott adni az egyházi szónokoknak? Erre természetesen csak következtetni tudunk.

Egy Miskolci Galériabeli kiállításon láttam nagyméretű olajportrét. Ez ötven év körülinek ábrázolja. Az arcvonásai lágyak, szinte nőiesek. Nehezen tudom elképzelni, hogy ehhez az archoz az általa legkívánatosabbnak tartott bariton fekvésű hang tartozott volna. Ezt a feltételezett hiányosságot más szónoki erényekkel, kiváló tagolással, a figyelemfelkeltés eszközeivel – mint például a stílus szépsége, nyelvi-retorikai eszközök alkalmazása, például a retorikai kérdések sorjáztatása, az értelmi ráhatás mellett az érzelmek megindítása – pótolhatta.

A róla szóló egykorú leírásokból tudjuk, hogy jó szónoknak tartották. A Tiszán inneni egyházkerület vezető családjainak tagjai végrendeletben rögzítve is meghagyták, hogy felettük Kun Bertalan tartsa meg az alkalmi egyházi beszédet, a gyászbeszédet. A kor szokása szerint a jelentősebb gyászbeszédet többnyire önállóan, a kevésbé jelentőseket az egyházi sajtóban, például a Sárospataki Lapokban nyomtatásban is megjelentették.

A halotti beszédről a következőket írja Kun Bertalan: „Azon különféle igények, s várások miatt, mellyekkel a halotti szónoklat eránt, általában vannak emberek, legterhesebb feladata az egyházi szónoknak illy nemű alkalmi beszédet tartani, – mert lehetetlen hogy minden igényeknek megfeleljen; felhagyni azért e miatt, az egyházi szónoklat ezen ágá-

¹⁵ A trónra lépéskori beszédhez fűzött tanácsoknak magyar vonatkozásban nem sok hasznát vették I. Ferenc József apostoli királyunk hosszú uralkodása következtében.

val nem volna czélszerű. Ugyanis ez azon alkalom, mikor a lelkész legközvetlenebbül, úgy szólván az élet legfőbb igazságairól, őszinte érzékenységgel szólhat hallgatóihoz, s azok részéről is a legfogékonyabb kedélyre számíthat. [...] A nehézségeket, a következő szabályokkal könnyítheti.

a) Maradjon mindig élet közös körülményeinél, [...] mert a halotti szónoklat célja [...] inkább az élők oktatása, s emlékeztetése.

b) [...] A szónoknak illik mindig igazat mondani. [...]

c) [...] Neki senkit se szabad kárhozatni. [...]

d) Őrizkedjék a szónok minden kétértelműségtől: ennek nyila a holtat nem sebzí, de a szomorú felek szívébe repül [...]”(76–77).

Kun Bertalan gyászbeszédei közül kettőt választottam ki, s ezek a fenti kritériumoknak megfelelnek.

Az elsőt, amit említeni fogok, miskolci lelkészként személyes ismerőse, Jakabfalvai Jakabfalvy András felett tartotta a gagybátori templomban 1859. március 5-én, amikor már az elméleti munkája készen volt.¹⁶ Személyes ismeretsége az elhunyttal arra megy vissza, hogy Kun Bertalan lelkészi pályája elején a gagybátori egyházközségben szolgált, ahol Jakabfalvy András, az 1832–36-os reformországgyűlés Abaúj vármegyei követe élt. A *halotti beszéd* „themája”: „A keresztyéni vigasztalás oszlopa a jeles emberek sírjánál”. A személyes érintettségre rögtön a beszéd kezdetén utal: itt hirdette „Krisztus Evangyeliomát”: „Itt állok ismét, de mennyire másképp, mint akkor! [Sokan meghaltak azóta] kiket látnom oly édes, oly magasztos vólt. Hol vannak azok a jók? [...] Igen! Ők mindnyájan azon az úton mentek el, a minden élők útján [...] a fájdalom már sok részben enyhült is. Ah de kinek pormaradványát, még ez előttünk fekvő koporsó zárja, a néhai b. e. Jakabfalvy András úr halála ejtette- sebek [...] mikor enyhülendnek? [...] Én vólnék jelenleg arra hivatva, hogy azon sebeket a vigasztalás szavaival bekötözsem: vajha sikerülne csekély erőmnek, s a vesztesség által különben is érzékenyen sújtott szívemnek e terhes feladat” (6). Mint látjuk, a felkiáltás, a szónoki kérdések, a személyes kötődés, a vigasztalás óhajtásának kifejezése megalapozza az érzelmi ráhatást. Nagy emberek: Raphael, Correggio, Zeno(n), Socrates halálát említi. Vigasztalásul mondja, hogy a mi jelese-

¹⁶ Ez a beszéd füzetként jelent meg: „A jövedelem a miskolci helv. hitv. gymasiumbeli tanári nyugdíj-intézet alapjának nevelésére fordíttatik. Miskolcz 1859. Nyomatott Rácz Ádám betűivel, megyeház utca 1670 sz. a.” Possessori bejegyzés: Révész Imréné 1859. Aug. Szerző adom. = adományá.

ink is csak emberek, meghalnak, „szellemi légkörük” haláluk után is fennmarad, s így a mienk maradnak.

A halálra ítélt emberiség általános képe után következik az alkalmazás az aktuális gyászestetre, a halott származására, életútjára, reformpolitikai tevékenységére, könyvgyűjtésére, könyvtáralapítására, az egyházban vállalt világi tisztségére (segédgondnok). Az Utóima tartalmazza a búcsúztatást a hozzátartozóktól, a vigasztalás kívánását, végezetül a megdicsőült lélek isten szeretetébe ajánlását.

A második beszéd 1860-ból való: „Egyházi beszéd, melyet néhai Gr. Széchényi [!] Istvánnak, a legnagyobb magyarnak gyász-emlékünnepe alkalmával a miskolci helvét hitvallásúak avasi templomában 1860-ik év Április 22-ik napján elmondott Kún [!] Bertalan miskolci h. h. lelkész.”¹⁷ Ennek „themája”: „Mi örökíti, s teszi áldottá köztünk a nagyemberek emlékezetét?” Ez a második beszéd, mivel nem temetési szertartáson, hanem „emlékünnepe alkalmával” hangzott el, minősítése szerint egyházi beszéd. A felvett textus: „Fénylik a sötétségben is az igazak világossága, a kegyelme, irgalma, az igaz Isten által. A jó férfiú az ő dolgait igazán viseli. Annak-okaért örökemlékezetben leszen az igaz” (Sóltár CXII, 4, 5, 6 v.); az előző beszédben nem volt felvett textus! Nagy legalábbis nem jelentették meg.

A füzetben megjelent a beszéd szövege után Gyász-hangok címmel két alkalmi ének szövege következik. Az egyik az emlékbeszéd előtt hangzott el, meg is nevezi, hogy kinek az emlékezetére készült. „Mert mint Széchényi [!] oly nagy, oly hív / Magyar, köztünk sokáig lesz” (a szöveg T. Török József szerzeménye). Az emlékbeszéd után Tobiás J. versére írott alkalmi ének hangzott el: „[...] Ölts gyászt nemzet! / Gyászold jelesedet / Széchényit [!] a dicsőt [...] Nyugodj hazánk volt legnagyobb fia! / Nem feled tégedet Hunnia / Soha! soha.”

Maga az emlékbeszéd a fohással kezdődik: „Bölcs és igaz Isten! [...] hozzád jöttünk a hálás emlékezet szelíd áldozatával [...] újítsuk meg lelkünkben azon nagyemberek emlékezetét is, kiket időnként támasztván köztünk [...] lépéseinknek *irányadóivá*, a jónak és igaznak szeretetében *példányképeinkké*, általában magas rendeltetésük ösvényén

¹⁷ Ez a beszéd is füzet formátumban jelent meg, szintén Révész Imre könyvtárából került a DEENK tulajdonába. Valószínűleg tőle származik Széchényi nevének javítása, a második e vesszőjének áthú-zása. Úgy látszik, az ilyen kérdésekre a szerző nem volt érzékeny, mert saját nevét is vagy hosszú, vagy rövid *u*-val írta

lelkésítőinkké tettél.¹⁸ Az emberi szív befogadja a nagyemberek példáját, erkölcsi tanítását, „mert a valódi nagyemberek *nem csak rövid ideig fénylő meteorok; nemcsak saját koruk napjai, nemcsak a hozzájuk közel esőket melengetik szeretetök melegének áldásával, hanem a jövő nagyág, jólét, dicsőség felvirágzásának magvait hintvén el, beláthatatlan meszsze időkre hatnak az emberiségre.*

A tricolon mellett – amelyből olyan sok fordul elő a beszéd szövegében, hogy lehetetlen mindet idézni – igen hatásos a szónoki kérdések sorjáztatása: „Ki ne járna el [...] ki ne mulatna vallásos áhítattal?” a nagyembereknek emelt emlékeknél? „Vajjon a buzgó israelita, ok nélkül mulat-e még most is emlékezetével a Nébó hegyén? [...] A Muhamedan miért fordul azczczal a szentváros fele? Mi is miért kötünk ki emlékezetünkkel oly gyakran, azon szent helyeken?”, ahol a nagyemberek életének színtere volt? (7)

A szónok három pontban foglalja össze a nemzedékek kötelezettségét is a nagyemberek emlékével kapcsolatban: „1-ször Elveiknek hű képviselői, 2-szor A reájok örökség gyanánt hagyott munkájuknak lelkes folytatói, 3-szor Erkölcsi életmódjuknak tántoríthatatlan követői lesznek” (9) A beszéd megmarad a nagyemberek jellemzőinek, feladatainak elősorolásánál, s csak az utolsó, 20. lapon tér ki az emlékező alkalom közvetlen okára. Ez már az Utóima szövege.

„Különösen édes Magyar hazánk dicsőült nagyjainak szenteljük ma szívünk hálás emlékezetét! szellemökből vegyünk új életet, új ösztönöket a bölcs *hazaszeretetre, törvénytiszteletre, vallásosa buzgóságra, a nemzeti nyelv, nemzeti szokások, jótékonyági intézetek* hő pártolására, – általában mindarra, mi nemzetünket *nagygyá, virágzóvá, s törvényes szabadságának élvezésében boldoggá* teheti. És mielőtt a csak néhány nappal ez előtt meghalt, s közöspanyánk a bánatos haza által méltán siratott legnagyobb [!] magyarnak, Gr. Széchenyi [!] Istvánnak,¹⁹ az igaznak, ezen szent helyre utánam jövő szónok²⁰, áldott emlékezetét, különösbbeben is fogná dicsőíteni mondjuk el egyszívvel s lélekkel mind-

¹⁸ Kiemelések tőlem. K. Sz. Á. Mert a tricolon 'hármasság' mint retorikai eszköz jellemző a beszédre!

¹⁹ Ezen a helyen is itt áll Révész Imre javítása.

²⁰ Az Új Magyar Múzeum 1860. 2. kötetének 70. oldalán az Irodalmi napló rovat ad hírt: „Széchenyi-Gyász Borsod vármegye szívében Miskolcon. 1860. április hóban [...] Beszédek Kún Bertalan és Lévai Józsaettől.” Az elhunyt pályaképet tehát Lévai József vázolta beszédében.

nyájan: Legyen örök és áldott köztünk a valódi nagye mberek emlékezete!!” (20)

A Jakabfalvy- és Széchenyi-beszéd után csak utalok egy „örömműnepen” elmondott beszédre és imára: Arany-lakadalmi beszéd és ima. Írta és elmondta Kun Bertalan püspök F.-Nyárádon 1894. szept. 30.²¹ Ez a szónoktól származó mű. Ezt csak azért fontos kiemelni, mert sok szónok a beszédgyűjteményeket használta egyes alkalmakkor segédeszközül. Jelen esetben azonban az ünneplő házaspárhoz, Debreczeni Gábor ny. felső-borsodi espereshez és feleségéhez, Szentmiklóssy Katalinhoz fűződő baráti szálak, a helyszín (Kun Bertalan szülőfalujának temploma) különössé tette az alkalmat.

Kun Bertalan sok alkalmi beszédet mondott azért is, mert ő vezette be a püspöki látogatást az egyházközségekben. Ez alkalmi beszédek és az alkalomhoz kapcsolódó imákat követelt meg. Ezekben az esetekben csak hasznára vált a kor tudományos eredményeit felhasználó, ma is meglepően modernnek ható, alapos elméleti felkészültsége.

További feladat lehetne tanulmányozni Kun Bertalan *Egyházi szónoklattanának* utóéletét, hatását azok körében, akiknek szánta, és akiket hozzá akart segíteni, hogy feladatukat minél magasabb szinten tudják teljesíteni.

²¹ Sárospataki Lapok 1894. 40. sz. 893-895.

BENKE GYÖRGY

A lévita tanító

Apai dédnagyapám, Benke György lévita tanító volt Abaújban, Miglécen. Ez a község az azóta közbejött határ túloldalán fekszik, a Kassára vezető út mentén. Édesapám, a múlt század elején kisgyermekként gyakran töltött ott boldog nyarakat, sőt mint elemista még iskolába is járt ott egy-egy időszakban. Ő emlegette, hogy ebben a kis abaúji községben nem volt helyben lelkipásztor, így az ő nagyapja lévita tanító volt. Bizonytalán közismert volt ez a mondóka, mely körülírta a lévita tanító munkáját: *„Hétköznapon tanítja az ábéabot, vasárnap meg pótolja a papot.”* Mindenese lett annak a kis falunak. Ahogyan édesapám emlékezett róla: „tanítója, pásztorja, atyja lett a miglécí népnek”.

Jókai Mór regényeiben színes, sőt kiszínezett képet nyújt a 19. századi Magyarországról. *A barátfalvi lévita* című regénye egyik főszereplője egy lévita tanító. Így mutatja be nem csupán a barátfalvi lévitát, de általában a lévita tanítókat:

Miért vannak léviták? És miért vannak eklézsiák, amelyek lévitákat tartanak? „Az ok megelőzi az okozatot”. Ez egy logikai maxima.

Tehát az ok az eklézsia. Összeverődik imott-amott egy csomó nostras; szegény emberek; rusticusok, szénégetők, akik között egy potior sem találhatik, sem pedig Melkizedek, aki őket szárnyai alá fogadja. Ellenben az áhitat megszállja lelkeiket, valamint hogy megszállja a lélek nélkül szűkölködő pacsirtákat, fülemüléket az az intictus, hogy énekeljenek.

Tehát énekelni óhajtanak, de nincs, aki őket arra megtanítsa. Ellenben gyermekeik is vannak, akikre szintén ráférne az ábécé. – De nincsen, aki ebben tudósokká tegye. Az Úr napját is megtudják vagy a

helyben lakó más vallásúak, vagy a szomszéd falvak harangszavából, de nincs, aki e szent napon előttük a szentírást magyarázhatná. Vannak szülöttek, azokat nincs aki megkeresztelje; vannak szerető párjaik, azokat nincs aki összedjaja; a halottaikat nincs aki elbúcsúztassa.

Ugyanakkor támad egy peregrinus: egy afféle iskolából eliminált studiosus, akit consilium abeundival az alma mater kapuin kívül rekesztettek, akinek „hátán háza, kebelében kenyere”, nincs testének, lelkének hová lenni. Az odavetődik az általam körülírt nostrasok közé; azok kapva-kapnak rajta, ott marasztalják; adnak neki lakást, konvenciót, mensa ambulatoriát; ez azután elvégez mindent, amit pap, kántor és rektor szokott teljesíteni; beharangoz, beénekel, prédikál; gyerekeket tanít, keresztel, kopulál, búcsúztat, amihez mind ért, mert az ilyen peregrinusok rendszeren quadriennis teológusokból szoktak válni, akik valamelyes kánoni hiba miatt pappá föl nem szentelődhetnek.

Hadd tegyem a Jókai lévita-tanító ábrázolásához Móricz Zsigmondét is. Csipkés Komárominé című írásából idézem: „A tanító úr, ámbár pap is egyúttal, nem született valami nagy gondolkozónak. Nem is az kell egy ilyen kis templomban. Elég, ha dörög a szó, s a lévita öles...”

Az én dédnagyapám nem egészen így lett miglécí lévita. Hanem úgy, ahogyan a 19. században, de még az előtte való két században is tanítókat kaptak a kisebb-nagyobb eklézsiák. Hatodik gimnazista korában ő is, mint sokan mások, kiment praeceptornak, azaz segédtanítónak azzal, hogy egy-két év tanítóskodás után visszamegy a kollégiumba. Már tanítás közben is tanul, sőt vizsgázik, majd a kollégiumban befejezi tanulmányait, esetleg külföldön is tanul még, és lesz belőle pap, jogász, vármegyei tisztviselő. De voltak, akik úgy jártak, mint az én dédnagyapám. Megszerette őt az a kis község, ahová kiment. Az ő esetében ez Felsőcéce volt. És ő is, mint 19 éves ifjú megszerette a 18 éves Kádár Borbálát, akit feleségül vett (és aki az én dédnagymamám lett, illetve akinek én dédunokája lettem). Ott marasztották tanítónak. És ahogyan halálakor a gyászjelentésben fogalmazták: „a felsőcécei egyházban 11 és fél évig, azután a miglécí egyházban 36 és fél évig volt a népnevelésnek serény de szerény munkása.”

Ezután a regényes és családi bevezető után nézzük meg, mit is tudhatunk meg a törvények és dokumentumok alapján a lévita tanítókról!

A magyar nyelv értelmező szótárában ezt olvassuk róla: „A református egyházban lelkészi szolgálatot is végző tanító”. Legrövidebben így határozhatjuk meg az elnevezés jelentését. De tegyük hozzá: nemcsak a református egyházban, hanem az evangélikus egyházban is szükség volt a lévita tanítók munkájára. És tegyük hozzá azt is, hogy a lévita szó bibliai eredetű. Lévitáknak nevezték az Ószövetségben Jákób fiának, Lévinek a leszármazottait, akiket Isten a pusztai vándorlás idején arra választott ki, hogy a szent sátor körül szolgáljanak, végezzék az istentiszteletekkel kapcsolatos teendőket (4Móz 1,48-53). Áron családjából kerültek ki a papok, a többi Lévi leszármazottak pedig az alsóbbrendű templomi szolgák lettek, akik a kultuszban és a közösségi élet igazgatásában segítettek.

A lévita tanítói tiszt tehát az egyházi iskolákban kialakult sajátos megbízás volt. Nemcsak iskolai feladatot jelentett, hanem az egyházköztségben, sőt a községben elvégzendő feladatot is. Az egyházi iskolák tanítója vagy tanítói közül egy valaki volt az egyházközség kántora is egészen az iskolák államosításáig, 1948-ig. Az 1907-es Egyházi Törvénykönyv a köznevelésről és oktatásról szóló VI. tc. 42. §-a így hangzik: „Minden külön fizetés vagy díjpótlék nélkül köteles a tanító a lelkészt, ennek betegsége vagy hivatalos akadályoztatása esetén a katedrai szolgálatban helyettesíteni, valamint a régi gyakorlat értelmében a kanonikus órákon a katedrai szolgálatot végezni.” A 43. § pedig így folytatódik: „A tanítókra vonatkozó határozmányok általában a tanító-
nőkre is alkalmazandók, kivéve a katedrai és temetői szolgálatokat.”

A lelkipásztoroknak gyakorlatuk volt a prédikálásban, hisz vasárnaponként rendszeresen prédikáltak, legtöbb esetben többször is. A múlt század első felében legtöbbjük nem maguk írták a prédikációt, hanem másokét használták, megtanulták és úgy mondták el. A tanítóknak nem volt ilyen gyakorlatuk a prédikálásban, így általában ők olvasták a prédikációkat, és a gyülekezet ezt el is fogadta. A zsujsai tanítói díjlevél kötelesség rovatában rögzítették is ezt így: „Harangozás, éneklés, könyörgés, és vasárnaponként való prédikáció-olvasás.” De ismert volt olyan eset is, hogy a lelkipásztor lusta volt megtanulni a prédikációt, olvasta azt. Amikor azonban a tanítónak kellett őt helyettesíteni, hogy mégis legyen valami különbség az ő és az őt helyettesítő tanító között, meghagyta neki, hogy ő akadozva olvassa fel a prédikációt.

Lévita tanítókra ott volt szükség, ahol kicsi volt az eklézsia, nem volt helyben lelkipásztor. (Jókai említett regényében így mondja: „A legkisebb faluban is, ahol maga harangoz a pap, van egy torony, ahol harangozhat; de amely helységnek csak lévitája vagyon annak se harangja, se tornya nem vagyon – ahogy palóc nyelven mondják.) Előkönyörgő tanítónak is hívták az ottani egyházi iskolai tanítót, hisz neki kellett végeznie az istentiszteleteket vasárnap, és a hétköznapiakat is reggelként. A temetéseket is elvégezhetette, csupán a sákramentumokat – kezeszséget, úrvacsorát – nem szolgáltathatta ki.

Dienes Dénes szerkesztésében megjelent *Megkívántatik a rectorban, hogy lényen kevélység nélkül való...* című dokumentumkötetben bőven találunk adatokat az ilyen helyen működő tanítók feladataira és javadalmazására vonatkozóan. 1773-ban kelt a Nagy-Falusi tanítói díjlevél, melyben a tanító kötelességéről ezt olvassuk: „Kötelessége gyermekeket tanítani. Mikor kívántatik könyörgést hétköznapiakon tenni s énekelni, harangozni, midőn Eszlári mater eklézsiából ki nem jó a prédikátor, vasárnap reggel papolni, délest pedig evangéliumot olvasni.” Sok helyen a harangozás is a tanító feladata volt. (Ez nemcsak munkát, hanem némi fizetés-kiegészítést is jelentett az egész községtől, amire bizony szüksége is volt a tanítónak.) De volt, ahol még más is hozzájött ehhez, mint pl. a szeptis praeceptornak 1780-ban: „Kötelességei ezek: egynéhány gyermekek tanítgatása, harangozás, órafelvonás, coquizálás (főzetés, ill. sorkoszt szervezés). A vásárhelyi reformata oskola rectorának kötelességét így írták elő: „Minthogy pedig az eklézsiában prédikátor nincs, megkívántatik, hogy a bejövendő rector a tót nyelvet jól értse, hogy így mind a hétköznapi istentiszteleteket, mind pedig a minden vasárnapi prédikálást tót nyelven folytathassa.” A huszti egyházközség 1787-ben így írja elő a „reformata szent eklézsiában jövő éneklő és gyermekeket tanító oskola mesternek” a kötelességét: „Elsőben, a templomban való reggeli és estveli cultuson levő éneklés. Másodszor, az Úr vacsorájának célesti prédikációtétel, és akkor is, midőn t. prédikátor úr vagy beteges, vagy nem érkezik, a templomban, könyörgéseket és prédikációkat köteles léssen tenni. Harmadszor, a tanuló gyermekeket minden nap, bizonyos órákon tartozik szorgalmatosan tanítani, és istenesen oktatni.”

A lévita tanítók nemcsak az iskolában végezték a munkájukat, de az egyházi szolgálatokat is úgy végezték, hogy az egyházi élet is megelevenedett. 1820-ból való ez a tudósítás: „A nagykanizsai új imaházban

Bebók András nemespátrói származású lévita tanító végezte az istentiszteletet. Szolgálatára idején annyira megerősödött gyülekezete, hogy elég erősnek érezte magát az anyagyülekezetté alakulására.”

Erdélyben is éppen úgy ismert volt a lévita tanítói státus, mint nálunk. És ott is egészen a második világháború végéig, és még utána is néhány évig működtek ilyen tanítók. Egy erdélyi feljegyzést is hallgassunk meg: „Földes Károly lévita tanító a tiszteletes nélkül maradt mezőségi gyülekezetek pásztorolója volt a második világháború előtt.”

Én magam is ismertem még olyan tanítókat, akik lévita tanítóként működtek. Mint sárospataki segédlelkész találkoztam a már nyugdíjas, volt karosi lévita tanítóval, Pongrácz Sámuellel.

Tisztelettel és szeretettel emlékezzünk hűségükre és munkájukra!

Comenius naardeni szobra

KISS FERENC

Emlékezés Várkonyi Hildebrand Dezsőre

120 évvel ezelőtt, 1888. augusztus 3-án született Várkonyi Hildebrand Dezső, a XX. századi magyar pedagógiai-pszichológia és filozófia tudományterületeinek egyik legjelentősebb képviselője. Napjainkban egyre több neveléstörténeti és pszichológia-történeti tanulmány, könyv és egyéb mű foglalkozik a múlt század magyar gondolkodóinak – köztük pedagógusoknak, pszichológusoknak – munkásságával, sokuknak ez idáig késlekedett a tárgyilagos szakmai megítélésük. Várkonyi is ebbe a körbe tartozik. Várkonyi professzor életének utolsó két évtizedéből származó írásos hagyatéka Sárospatakon, a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattárában található, jórészt még feldolgozatlanul. A hagyaték Sárospatakra kerülésének történetéről később szólok.

Humanisztikus és tudományos rehabilitációjának állomásait 1988-tól kísérhetjük nyomon. Ekkor zajlott le az az emlékülés Szegeden, melynek keretében születésének 100. évfordulóját köszöntötték volt tanítványai, munkatársai, tisztelői. Megjelent egy emlékkötet is erről a tudományos ülésről, s ez tartalmazza az elhangzott előadások anyagán kívül Várkonyi egyik kéziratban fennmaradt tanulmányát is *Parataxisok* címmel.

Néhány további Várkonyi-tanulmány közlése mellett két fontos mozzanat említendő még a sorban, melyek jelentősen hozzájárulnak a tudósról alkotott kép újraértékeléséhez. Ezek a következők. 1993-ban megjelent az OPKM gondozásában, az Művelődési és Kulturális Minisztérium támogatásával *A cselekvés lélektana* című műve, melyhez hasonlóan értékes gondolatokat fűzött esszéjében Kiss György és Rókusfalvy Pál. 1996-ban szintén az OPKM jelentette meg *A magyar*

pedagógiai gondolkodás klasszikusai című sorozat hetedik darabjaként *A gyermekkor lélektana* című kétkötetes Várkonyi-művet, melynek első kiadása Szegeden 1938-ban, illetve 1940-ben látott napvilágot.

Várkonyi életrajzához nem sok adat áll rendelkezésre. Legfőbb források ehhez a fennmaradt írásos anyagok, naplórészletek, feleségének, Kisfaludy Erős Piroskának beszámolóí, valamint egykori tanítványainak, munkatársainak elbeszélései (pl. Géczy Etelka, Révész Pál, Tálasi István, Deák Gábor). A vonatkozó anyagok ezen kívül részben az MTA Levéltárában, részben a Sárospatakon lévő hagyatékban található.

Várkonyi Dezső 1888. augusztus 3-án született az Esztergom vármegeyei – ma Szlovákiához tartozó – Kéménd (Kaminin) községben, német származású értelmiségi családban. Az eredeti *Czernil* családnevet 1890-ben magyarosították *Várkonyira*. Az apa Czernil Nándor földmérő mérnök volt, aki nagy szerepet vállalt többek között a szegedi árvízvédelmi munkák megtervezésében. Az édesanya Éberhardt Mária, pécsi illetőségű volt, szintén mérnöki családból származott. A szülők 1885-ben kötöttek házasságot Szegeden, Dezső a hét gyermek közül másodikként született.

Az alapfokú tanulmányokat Esztergomban, a római katolikus elemi iskolában kezdte, de a második osztálytól már Pécssett lakott a család. A fiú osztályzatai az 1-4. osztályban végig kitűnő és jeles rendűek voltak. A gimnázium első négy osztályát szintén Pécssett a Római Katolikus Főgimnáziumban végezte. Ezután Nyitrára költöztek, de az érettségit Várkonyi végül Esztergomban, a Szent Benedek Rendi Főgimnáziumban szerezte meg 1906-ban, jeles eredménnyel. 1907-ben édesanyja kívánására beiratkozott a Pannonhalmi Főapátsági Főiskolára, s bencés novíciusként kapta itt a szerzetesek között nem ritka *Hildebrand* nevet.

A *Naplótöredékek* címmel később felesége által közreadott feljegyzéseiben érzékletesen írta le azt a légkört, azt a dermesztő csendet és magányt, ami őt körülvette, s azt a szorongást és feszültséget, melyet a néha túlzott szigor és fegyelem keltett benne. Várkonyi kritikusan szemlélte ennek az elzárt világnak számos negatív vonását. Fájdalmasan érintette, hogy eltiltották korábban megszokott olvasmányaitól, mert az egyéni tanulmányok ellenkeztek a szerzetesekre nézve kötelező aláza-tossággal. Az itt eltöltött évek alatt rájött: a fegyelmezett élet külső rétege alatt lévő egyéni világnak titkosnak és rejtettnek kell lennie.

Várkonyi Hildebrand Dezső

A cella négy fala közötti magánéletében kellett, hogy lereagálja mindazt, amit az „emberi természetből a lelki-szellemi és testi fegyelem uralma megőrletlenül hagyott: az ösztönök, vágyak, a szexualitás, az egyéni ambíciók és gondolatok tömegét.” Könnyen elképzelhető akár az idézet alapján is, hogy a fiatal szerzetest alapvetően jellemezte egyfajta érzelmi visszafojtottság. A katolikus egyházzal és a Szent Benedek renddel szembeni ellenérzései végigkísérték életét, eljuttatva őt egészen a rendből való kiválás döntéséig. Szerzetessé válásában jelentős év volt 1908. Ekkor, 20 évesen ún. egyszerű fogadalmat tett – szegénység, tisztaság, engedelmesség – ezt 1911-ben ünnepélyes keretek között végérvényesen is vállalta, majd néhány héttel később áldozópappá szentelték.

Ugyanebben az évben befejezte felsőfokú tanulmányait, történelem, bölcsélet, latin nyelv, valamint nevelés- és oktatásból középiskolai tanári oklevelet szerzett. Ezután rövid ideig Győrben tanított, majd 1912-ben Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen doktori oklevelet

szerezett bölcelet, pedagógia és esztétika tudománykörökben. Rendkívüli tehetsége elismeréseként 1912-ben, 24 évesen főiskolai tanárrá nevezték ki Pannonhalmára, és egészen 1923-ig működött itt ebben a minőségében. Ebből a korszakából származó cikkei, publikációi többek között a *Religio* és a *Szent Gellért* című lapokban jelentek meg, és főként filozófiai, pszichológiai és pedagógiai érdeklődését jelezték. Első jelentősebb műve is ekkor jelent meg *Aquinói Szent Tamás filozófiája* címmel. 16 év után – ifjúkorának mintegy lezárásaként – elkerült Pannonhalmáról.

A következő állomás Várkonyi életútjában Pécs, ahol egyetemi magántanárként működött az Erzsébet Tudományegyetemen a logika és a logika története tárgy körben. Jelentősebb művei még ebben az időben is elsősorban filozófiai témájúak voltak (pl. *Tér és térszemlélet* 1925, *Az indukció filozófiája* 1927), de ebben a korszakában már foglalkozott tanulmányaiban az európai lélektani irányzatok képviselőivel, és ekkor jelentek meg az első olyan lélektani tárgyú művei, amelyek előre jelezték későbbi kutatási irányát.

1925-ben a pécsi egyetemi könyvtár megbízott igazgatója lett, és elnyerte a címzetes rendkívüli tanári rangot is, 1927-ben. 1928-29-ben állami ösztöndíjasként a párizsi Sorbonne egyetemen filozófiát és pszichológiát hallgatott. Tanárai között volt P. Janet és H. Piéron. Tudományos karrierje ettől kezdve töretlenül ívelt felfelé, egészen az 50-es évekig. Ennek jelzője, hogy visszatérve Párizsból, 1930-tól a Szegedi Ferenc József Tudományegyetem nyilvános rendes tanárává nevezték ki, a pedagógiai-lélektani tanszékre. Szeged rendkívül fontos állomás volt életében, termékeny éveket töltött az egyetemen. Itt fordult érdeklődése végleg a pszichológia felé. Amellett, hogy itt érte el az oktatói pályán szerzhető legmagasabb rangot, közéleti emberként is itt volt legaktívabb. Számos megbízást töltött be az egyetem és a város társadalmi életében is.

Magánemberként viszont gyötrő vívódások következtek életében. Tanítványaként ismerte meg Kisfaludy Erős Piroskát, a két Kisfaludy egyenes ági leszármazottját. Síríg tartó szerelem kezdődött az akkor már nagytekintélyű tudós és a tehetséges, vonzó fiatal lány között. Piroska 1905. január 11-én, Sárváron született, édesapja Erős János tanító, édesanyja Pollermann Anna volt. Világot járt, átlagon felüli műveltségű és intelligenciájú, sugárzó egyéniség volt. Több nyelven beszélt, több szakon szerzett egyetemi diplomát. 1932-ben Várkonyi feleségül kérte a lányt. Természetesen a házasság gondolata a szerzetesi életformával

összeegyeztethetetlen volt, ezért az apa nem adta beleegyezését. Ráadásul az akkori társadalomszemlélet hangadói akcióba léptek, megfenyegették mind a tudóst, mind a lány családját. Piroskát ezért férjhez adták Berczeli A. Károly költőhöz. A házasságból 1940-ben született Tamás nevű gyermekük, akinek Várkonyi a keresztaapja lett. A kisfiú 1945 decemberében az óvóhelyen szerzett tüdőgyulladásra és az elégtelen orvosi ellátás következtében elhunyt. Később Piroška elvált az időközben elzüllött, alkoholistává lett férfitól.

Várkonyi 1933-tól új lendülettel kezdett dolgozni. Tanszékvezető professzorként Szegeden vezette a Klebelsberg által is támogatott pedagógiai lélektani intézet kutatómunkáját. Hü képet adott az ott folyó tevékenységről az 1934-ben megjelent *Közlemények a szegedi Ferencz József Tudományegyetem pedagógiai-lélektani intézetéből* című kiadvány. Munkatársa volt Várkonyi a *Cselekvés iskolája* című módszertani folyóiratnak, folytatólagosan közölte a *Nevelés a gyakorlatban* című tanulmány sorozatát. A Magyar Pszichológiai Szemle főszerkesztője volt hat évig, 1940 januárjáig. 1937-ben jelent meg első nagyobb lélegzetű pszichológiai tárgyú munkája, a *Bevezetés a neveléslélektanba*. Két jelentős pedagógiai tárgyú könyvét, a *Neveléstant* és *A nevelés néhány alapelvét* 1938-ban, illetve 1939-ben írta meg. Az 1938-ban (I. kötet) és 1940-ben (II. kötet) kiadott *A gyermek lélektana* című könyve pedig „a legértékesebb összefoglaló magyar lélektani munkaként” szerepel a neves kortárs pszichológus, Boda István értékelésében. Várkonyi összesen közel 100 tudományos művet írt a szegedi tíz év alatt.

1940-től 1944-ig Észak-Erdély ismét Magyarországhoz tartozott, és Kolozsvárott újra működött a Ferenc József Tudományegyetem. Az itt felállított pedagógiai-pszichológia tanszéken folytatta munkáját Várkonyi. Előadásai rendkívül népszerűek voltak. Személyiségét sok hallgató saját pályafutása szempontjából meghatározónak tartotta, mint pl. Rókusfalvy Pál és Völgyesi Pál. Doktori disszertációjukat Várkonyinál írták Deák Gábor mellett pl. Buzás László, Kiss Tihamér, Horányi János, Nagy Sándor, Demjén Dezső és még jó néhány később híressé lett pedagógiai-lélektani szakember. Kolozsvárott Várkonyi nyilvános rendes tanárként működött, azon kívül a Lélektani Intézet igazgatója volt. Igen sokat dolgozott.

1945 után visszatért Budapestre és a József Nádor Műszaki Egyetem Közgazdasági Karán a neveléstudomány, a lélektan és a bölcselet nyil-

vános rendes tanára lett. Belépett a Parasztpártba, igyekezett beilleszkedni az alakuló új társadalmi rendszerbe. Az állam és az egyház közötti megegyezés létrehozásában is aktívan részt vállalt, 1947-ben kilépett a Bencés rendből. Több mint húsz év várakozás után az alakuló új társadalmi rendszer és Piroska válása lehetővé tették, hogy az asszonyt feleségül kérje. 23 évi boldog házasság következett. Maga a házasság ténye lehetett az, ami a rendtől lelkiismeretileg távolította el a professzort. Zaklatások, atrocitások következtek, amik ezt a távolságot tovább növelték. 60 évesen, súlyos gyomorfekélyvel, szívritmuszavarral, légszöhruttal küzdve Várkonyi új életre készült.

A 40-es években folytatta cselekvés-lélektani kutatásait; 1948-ban készült el *A cselekvés lélektana* című munkájának kézirata, amely a *Gyermeklélektani Könyvtár* című sorozat 12. sorszámú tagjaként jelent volna meg, azonban csak a kefelevonatig jutott el az anyag. Hogy miért, pontosan nem tudjuk. 1993-ban az OPKM munkatársai jóvoltából, az OPKM és az MKM segítségével jelent meg a mű hasonmás kiadása.

A 40-es évek második felében Várkonyi érdeklődésének előterébe került az ösztönök problematikája, valamint Makarenko munkássága. 1948-ban Várkonyi a Pázmány Péter (a későbbi Eötvös Loránd) Tudományegyetem tanára lett, bevásztották a Kossuth-díjat odaítélő bizottságba. 1949-ben, mikor a díjra érdemesek között az ő neve is felmerült, az utolsó pillanatban törölték a listáról. Ennek oka valószínűleg az erre az időre már egyre dogmatikusabbá váló kultúrpolitikai vezetésben keresendő. 1950-től az egyetemen fokozatosan leépítették, bár 1952 márciusában – papi múltja miatt nem könnyen – sikerült megszereznie a neveléstudományok kandidátusa fokozatot. Másodállást vállalt a MÁV Alkalmasságvizsgáló Laboratóriumában. Ettől kezdve egyre ritkábban szerepelt a neve a tudományos irodalomban, világhosszá vált számára, hogy szakmai sikerekre többé nem számíthat.

1954-ben eltávolították állásából, felszólították, hogy adja be nyugdíjazási kérelmét. Bár felettesei elismerték, hogy a baloldali mozgalmakkal szemben mindig megértő volt, s hogy az elvtársakkal az egyetemen tisztességesen viselkedett, de több kifogást említettek meg személyével, munkájával kapcsolatban. Például, hogy előítélet mentessége, nyíltsága nem párosult kellő önállósággal és kritikával, az óráit a hallgatók állítólag nem látogatták, tudománytalannak és idealistának tartották előadásait. Mindezen vádakát Várkonyi higgadtan, nyugalommal vette

tudomásul. az aktív munka befejeztével szellemének frissen tartása felesége gondoskodásának volt köszönhető. Utolsó éveinek termése néhány tudományos közlemény és sok-sok kézirat. Végső időszakában egyre inkább romlott a hallása, fárasztotta a hosszas beszéd, de rendszeresen fogadta barátait és tanítványait. Olyan személyiségek fordultak meg náluk, mint pl. Bálint Sándor, Ortutay Gyula, Tamási Áron. Utolsó hónapjait a tudós kórházi ágyban töltötte.

1971. május 20-án halt meg a XX. század egyik legkiválóbb magyar pszichológusa, akinek Kiss Árpád szerint „nagy része volt abban, hogy egy időben, egy lélektanilag megalapozott korszerű gyakorlati pedagógia ösztönzően és megtermékenyítőleg hatott az egész országban”.

A Sárospatakon lévő hagyaték történetének kezdete az 1930-as évekig nyúlik vissza. A sárospataki Teológiai Akadémián tanított akkoriban az Erdélyből származó Mátyás Ernő professzor, az Újszövetség tanára. Jó barátja volt a szegedi Bartók György professzor, aki családjával sokat és szívesen nyaralt Sárospatakon. (Bartók professzor egyébként a Lipcsei Egyetemen egy ideig filozófiát hallgatott Wundtól.) Újszászy Kálmán ebben az időben készült az egyetemi magántanári cím megszerzésére. Témáját megismerve Bartók ajánlotta, hogy kérjék ez ügyben Várkonyi segítségét. Így indult el egy tartalmas munkakapcsolat, majd egy életre szóló barátság a Várkonyi és az Újszászy család között.

Barátságuknak és Újszászy professzor személyes közreműködésének köszönhetően került Várkonyi hagyatékának nagy része Sárospatakra. Ebben Újszászy a professzor özvegyével, Kisfaludy Erős Piroskával állapodott meg, majd azt tervezték – főleg Várkonyiék és a katolikus egyház kapcsolatának megromlása miatt –, hogy értékesítik lakásukat, majd a család sírját az összegből a sárospataki református temetőben biztosítják. Így történt, hogy az asszony halála után Várkonyi professzor és Piroška fia, azaz Berczeli Tamáska hamvait a rákoskeresztúri temetőben exhumálták, Sárospatakra hozták. Deák Gábor így ír erről. „Már maga a tény is, hogy Újszászy professzor úr a sárospataki református temetőben biztosított örök nyughelyet egy volt bencés szerzetesnek, mutatja, hogy nem akármilyen kapcsolatról van szó. Ennek tanújaként mint dr. Várkonyi Hildebrand Dezső professzor úr kolozsvári tanársegédje és tanítványa adom bizonyosságát ezekben a sorokban. ... Bízunk abban, hogy Sárospatakon Újszászy professzor úr után mindig lesz, aki virágot vigyen a nagy pedagógus, Professzorunk sírjára...”

Múzeum Uhersky Brodhan

KONCZ SÁNDOR

Kálvin magyar kutatója: Dr. Nagy Barna emlékezete

[Kálvin János születésének 500. évfordulóján közöljük a 100 éve született és 40 éve elhunyt sárospataki teológiai tanár munkásságát áttekintő tanulmányt. *Dr. Dr. Nagy Barna* (1909–1969) a reformátor kiemelkedő tudású és nemzetközi jelentőségű magyar ismerője, kutatója volt; ő fordította modern francia nyelvre Kálvin ófrancia gyorsírással lejegyzett kéziratait.

Dr. Koncz Sándor (1913–1983) tábori lelkész, egyetemi magántanár, teológiai tanár, alsóvadászi lelkész, sárospataki levéltáros tanulmánya eredetileg 1969-ben jelent meg.¹ A tanulmány jegyzeteit és a Nagy Barna irodalmi munkásságát bemutató bibliográfiát is az eredeti változatban, minimális korrekciókkal, módosítás és kiegészítés nélkül közöljük. Tehát felhívjuk az érdeklődők, kutatók figyelmét arra, hogy ez az írás és a bibliográfia is 1969-ben készült; a további elemzések során mindenképpen kiegészítésekre, korrekciókra van szükség. Ezzel a publikációval egyaránt tisztelgünk Kálvin János és a szellemiségét követő, meghatározóan jeles sárospataki tanárok, tudósok munkássága előtt, folytatva az anyaggyűjtést a sárospataki iskola-kutatáshoz is.² A szerzőtől rendszeresen közöl posztumusz írásokat a *Széphalom* évkönyv, a *Zempléni Múza* (www.zemlenimuzsa.hu) és a *Napút* (www.napkut.hu) folyóiratok.³

Közreadja *Dr. Koncz Gábor* Ph.D., egyetemi magántanár.⁴

¹ Megjelent a *Theológiai Szemle* 1969. évi 11-12. számában (258-261. oldal). Írásos életművének áttekintését lásd: *Dr. Koncz Gábor* (szerk.) [2000]; *Dr. Koncz Sándor 1913-1983. Életrajzi vázlat és bibliográfia*. Készült az Alapítvány a Magyarországi Németajkú Gyülekezetért. Protestáns Fórum Támogatásával. 51 o. Megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár.

² Erről lásd *Koncz Gábor* tanulmányát a *Bibliotheca Comeniana* XIII. kötetében és *Bolvári-Takács Gábor*, valamint *Kováts Dániel* tanulmányait a jelen kötetben.

³ Ez a tanulmány megjelent a *Zempléni Múza* IX. évf. 1. sz.-ban, megjelenik a *Napút* Kálvin 500. külszámában is, 2009. november; a folyóiratok közötti együttműködés keretében, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, amelyért ezúton is köszönetet mondunk.

⁴ E-mail: mka@mka.hu. A közlétező a témakör, illetve dr. Koncz Sándor munkássága iránt érdeklődőknek szívesen segít, különös tekintettel a már említett sárospataki iskola kutatására is.

Életútja

„Szinte örökségként szól hozzá is Isten szolgálatra hívó üzenete” – állapítja meg *Victor János*ról szóló tanulmányában Nagy Barna.⁵ Megemlékezésünkben ugyanezt mondhatjuk róla, hiszen nagyszerű szelleme apai-anyai ágon egyaránt ároni lelkész-nemzedékek rétegeire épül. 1909 május 15-én született Sárospatakon, ahol édesapja, *Nagy Béla* (1877-1939) teológiai tanár volt.

Masszív tehetségét iskolái bontakoztatják ki. 1919-27 között gimnazista a pataki kollégiumban. Az első világháborút követő nyomorúság „akció-gyermekként” rövid időre Hollandiába viszi. Felső gimnazista korában a Sárospataki Ifjúsági Közlönyben jelennek meg írásai. Főként angolból, németből, franciából versfordításai, melyek nyelvtelenségéről tanúságot tesznek.⁶

Jeles érettségije után Patakon teológus. Itt és külföldön végzi tanulmányait. 1929 nyarán német nyelvtudását Grácban tökéletesíti. Az 1929-30. iskolai évet a franciaországi Montpellierben tölti, ahol *Kálvin*-nal, *Bergson* filozófiájával, a szimbolo-fideizmus teológiájával foglalkozik. Miután 1931-ben jelesen leteszi azt I. lelkészképesítő vizsgát, 1932-ben a svájci Zürich egyetemén hallgatja egy félévig *Brunner Emil*t és *Grisbach* filozófiáját. 1933-ban, jeles eredménnyel szerzi meg a lelkészi oklevelet. Utána 1933-34-ben *Barth Károly* tanítványa a németországi Bonnban. Hazatérte után a gömör-tornai és zempléni egyházmegyékben: Tiszakarádon, Szinben, Újcsanáloson, Megyaszón, Sátoraljaújhelyen segédlelkész. Ez utóbbi helyen Kiss Ernő esperes mellett, aki-ről tanulságos megemlékezést ír.⁷ Közben 1936-ban a Debreceni Egyetem Hittudományi Fakultásán a legmagasabb fokozattal summa cum laude teológiai doktorrá avatják, a rendszeres teológia: dogmatika, etika, szimbolika (hitvallásismeret), vallástudományok tárgykörből.

1937-ben, édesapja helyére, a szisztematika teológia tanárává választják, melyet az igazgató tanács jegyzőkönyve úgy örökít meg, hogy „elismeri... tudományos felkészültségét, egyházi munkában való rátermettségét”, mivel „mindazokkal a feltételekkel rendelkezik, amelyek... a tanszékkal kapcsolatban fennállanak”. A jegyzőkönyv kitér *Barth Ká-*

⁵ Dr. Victor János, a teológus. = Ref. Egyh. VI. évf. 1954, 22. sz. 3-12.

⁶ Goethe, Heine, Rabindranath Tagore, műfordítások. = Sárospataki Ifjúsági Közlöny XLII, XLIV, XLV. évf. 126-7, 166-7, 86, 43-4.

⁷ Emlékezés Kiss Ernő esperesről. = Sárospatak, 1939. 14.

roly ajánló soraira, melyben „öt alaposan gondolkodó, a teológiai problémáknak önálló formát adó, tehetséges teológusnak minősíti, és aki az ő teológus fejlődése felől a legjobb reménységeket” táplálja.

1940-ben feleségül veszi a Hajdúböszörményből származó *Bakóczi Juditot*. 1941-ben Miskolcon lelkésszé szentelik. Sorra jelennek meg írásai, tanulmányai, fordításai.⁸ 1943-ban a *Theologia Hungarica* címen megindítandó folyóirat körül előmunkálatokat végez. A háború alatt küzd annak embertelenségei ellen. Védi az akkori társadalom kivetettjeit: az üldözötteket. Mivel Sárospatak múltjának „függetlenségi szelleme” őt is rabul ejti, ezért sem ért egyet a német megszállással.

A felszabadulás után, 1947-ben a Sárospataki Teológiai Akadémia dékánjává, 1948-ban a Kollégium rektorává választják. A Tiszáninneni Református Egyházkerületben, az ökumenikus bizottságban, az országos egyházban visel tisztségeket. 1947-ben a Zsinat jegyzője, 1948-ban a Zsinati Tanács tagja. Széleskörű bel- és külföldi működést fejt ki. Tudományos munkáján kívül számtalan építő szolgálatot végez. Mialatt számon tartja a legfrissebb teológiát és szellemi termékeket, a lelkésztovábbképzőkön, missziói, evangélizációs alkalmakon, népfőiskolai, szabadművelődési tanfolyamokon, presbiteri konferenciákon, a sárospataki kollégium „Péntek Esték” elnevezésű, közkedvelt kulturális sorozatainak előadó, gyülekezetekben vendég-igehirdető, legációkba, szupplikációkba járó professzor. Előterjesztései, átfogó igazgatói jelentései, évnyitó és évváró beszédei, egyéb „sűritett megnyilatkozásai” barátokat, rokonokat temető szolgálatai ünnepélyessé teszik az alkalmakat, és gondolkodó megállásra készítetnek a rohanó időben.

Fáradhatatlanul képviseli a teológus nevelés reformját az országos teológiai tanári konferenciákon is, mivel „... a nyugati akadémikus tanítási rendszer nem tartható fenn tovább, helyébe a gyülekezetszerű szolgálatra nevelésnek kell lépnie s ennek keretébe kell beilleszteni a teológiai tudomány szükséges ágait... Nem lehet szó öncélú tudományoskodásról, hanem csak szolgálatra nevelésről... éppen ez a gyülekezeti-missziói szolgálatra nevelődés hozza meg az igazi tudományos érdeklődés fokozódását”.⁹

⁸ Egyesek felsorolása később, a megfelelő hivatkozásoknál.

⁹ A Sárospataki Ref. Főiskola évkönyvei, értesítői 1946-1949.

1952-ben az Egyetemes Konventre kerül tudományos beosztásba és hattagú családjával, Judit, Emese, András nevű gyermekeivel s nevelt fiával, Kovács Pállal (aki 1969-ben Uruguayban, Montevideóban lelkipásztor) Budapestre költözik. 1954-ben, Victor János örökébe budapesti teológiai tanárrá választják, aminek irodalmi emlékét e teológiai akadémia jubileumi kötete őrzi.¹⁰ 1957-től pedig a sárospataki tudományos gyűjteményekbe beosztott tudományos kutató, majd a zsinati iroda tudományos munkatársa. Mind hazai, mind határainkon túli területeken elmélyült tudományos tevékenységet folytat. Református egyházunktól kapott megbízatásaiban, országos jelentőségű kiadványokban, magyar tudománypolitikánkban a legmagasabb tudományos színvonalon dolgozik.¹¹

A régi magyar irodalom területén szakreferenssé fejlődik. Belekapcsolódik a történelemtudományi, irodalomtörténeti szaktanácsadás munkájába. A magyarországiakon kívül a svájci, németországi, bécsi, varsói, krakkói könyvtárakban, levéltárakban kutat. Eddigi görög, latin, francia, német, angol, holland nyelvtudását lengyelrel, olasszal egészíti ki. Nemzetközileg annyira elismert tudós lesz, hogy 1968-ban a zürichi egyetem díszdoktorátussal tünteti ki.

1969. szeptember 17-én Budapesten költözik el a földön élők sorából. Halála hirtelen következik be az Eötvös Kollégiumban, az irodalomtörténeti intézet munkaülésén, felszólalása alatt. Végakarata szerint Sárospatakon temetik el szülei sírjába 1969. szeptember 27-én.

Idézetül ide kívánkoznak *Carl Busse* két őszi versének általa készített műfordításából e sorok:¹²

*Az égre sápadt ködfátyol borul,
az ért gyümölcs tompán fűbe hull,
a gólyák is rég vándorútra keltek,
az ég hűvös... már mindszentek közelget.
A lomb is meghal, minden búcsút int...
Kedves Barátom, hát minékünk
Vajjon mikor kell utrakélnünk?*

¹⁰ A történelmi kálvinizmus kora. – A rendszeres teológiai tanszék. – A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855-12985. Bp., 1955. 106-48, 175-8.

¹¹ Ld. Később a megfelelő hivatkozásoknál.

¹² Sárospataki ifjúsági Közlöny. XLIV. évf. 1928. 86.

Ökumenizmusa

Az ökumenizmust Nagy Barna a keresztyénség időszerű kiigazításának tartja. Vele mindenekelőtt a térbeli távolságokat kell gondolatilag és fizikailag áthidalni. Gyakorlatilag ezt azzal is szolgálja, hogy 1943-ban több hetet tölt Svájcban és Bázelen, előadást tart. 1944-ben Sárospatakon a tanárok részére ökumenikus pedagógiai szemináriumot alakít, nevelési kérdések evangéliumi-egyházi szemléletére.

Ökumenikus képessége igazában a felszabadulás után bontakozik ki. 1946-ban a Tiszáninneni Református Egyházkerület ökumenikus bizottságban fejt ki tevékenységet. 1947-től a magyarországi ökumenikus bizottság titkáráként, később tanulmányi titkáráként dolgozik. Ebben az évben a Genf melletti Chateau de Bosseyben nemzetközi ökumenikus szaktanfolyamon vesz részt, melynek tárgya: a Biblia szociális és politikai üzenete a jelenkor számára. Ezen tartott előadásának címe: „Az egyház felelőssége a viláért a Biblia szerint”. Foglalkozik a reformáció és a nemzetközi rend problémakörével. A teológiai műveltséget és tudást – a széles szellemi horizont embereként – össze kívánja kapcsolni azzal a nemzetközi feladattal, mely az emberi tevékenység sokoldalúságát szakértői alaposásra építi. A nemzetközi-egyházi kitágulás feltétele a szak tudás és az ökumenikus lelkiismeret. – Terve lenne: hazánkban egy kelet-európai ökumenikus intézet felállítását.¹³

1948-ban Amszterdamban, az Egyházak Világtanácsának alakuló gyűlésén a Magyarországi Református Egyház küldöttségének tagja. Ettől az időtől fogva az ökumenikus tanáccsal belső viszonyban áll. Halála után, 1969 októberében a genfi Ökumenischer Pressedienst úgy méltatja működését, mint aki különösen aktívan dolgozott az 1948-as amsterdami és később az 1954-es evanstoni nagygyűlések előkészítésében. A keresztyén egység irányában a nyitott gondolkodási formákat keresi. Érdeklő a korlátok áttörése, elvek és meggyőződések feladása nélkül. A célt a magasabb erkölcsi szintre vágyó és váró emberiség szolgálatában látja. Kritikai elmével azért kell átölelni a nemzeti, nemzetközi, egyházi élet mezőit, hogy az együttműködés szelleme érvényesülni tudjon abban, ahogyan a hazai vonatkozásokat világméretekre állítjuk be.

Nagy Barna, mint nemzedékünk ökumenikus teológusa, ismételten felkeresi a svájci genfi, bázeli, zürichi, berni egyetemi centrumokat. Ez

¹³ Az egyház és a nemzetközi újjáépítés. = Sárospataki Ref. Lapok. 1944, 2-3, 5-6, 11. 1.

utóbbi helyen *De Quervain* utódjául őt szemelték ki, de ő hazánkat semmiképpen nem kívánja elhagyni. Mivel nincs elaprózódott szemlélete, de van lényeglátó szeme, nagyméretűségére jellemző módon vendégszolgálatokra hívják meg. Ezek közül kiemelkednek a Német Demokratikus Köztársaságban, 1967-ben, Wittenbergben a reformáció jubileumi ünnepségein és 1968-ban a bázeli egyetemen tartott előadásai. Főleg svájci teológusokkal, ökumenikus szellemiségű személyiségekkel barátságot ápol. Halála megakadályozza abban, hogy az amerikai Princeton egyetemén tervbe vett előadásaira sor kerüljön.

Ökumenikus szolgálatának szerves része remek tolmácsolási adománya; akik hallották, azoknak maradandó élmény ahogyan *Barth*, *Thurneysen*, *Lüthi*, *Hromadka* stb. beszédeit, prédikációit magyarországi körútjaikon fordította.

A reformátori teológia művelője

Tanulmányai során párját ritkító teológiai műveltségre tesz szert. A középkori kereszténység értékeit az egyetemes keresztyénség kincseinek tartja, aminek bizonyágát is adja.¹⁴ A külföldi teológiai mozgalmak ismerője. A hossz- és keresztmetszetben látott teológiai mezőből mégis kiemelkedik a reformátori teológia, amely körül álláspontját kristályosítja.

Mivel szereti az idézeteket, *Böhl* hívja tanúul arra, amit kedvel. Ez pedig az, ami „nagyszerűen református módon történeket”. Esményképe: „az Ige mintaszerű teológiája”, melyben „a teológia nem öncélú tudományoskodás, hanem a tiszta igehirdetés szolgálata”. Középpontjában Jézus áll, mint „Deus manifestatus in carne”. Aki a Szentírás tanítványa, az az Ige teológusa.

Mialatt az egyházra és a gyülekezetre tekint, nemzedékünk teológiai útkeresésének jelentős személyiségévé válik. Ízig-vérig e korhoz tartozik, melyben élünk. És korunk számára világosan és határozottan Isten Igéjét tartja jónak. Ha az egyház erre néz, a legfontosabb feladatra koncentrálja magát. Az összpontosításban a predestinációt párosítsuk a gondviselés-hittel és a teológiát úgy tartsuk egyházat szolgáló tudománynak, hogy benne mindent megelőz az exegetikai, az írásmagyarázati tevékenység.

¹⁴ „Doctor mellifluus”. Gondolatok Clairvauxi Bernát egyháztanítói jelentőségéről... = Ref. Egyh. V. évf. 1953. 24. sz. 11-8.; VI. évf. 1954. 1. sz. 10-4.

Eszmélkedésének alapja: református konfesszionális. Gondja: az egyház épülése. A két legalkalmasabb eszközt ehhez Kálvinban és Barthban látja. Ezért tarthatjuk őt úgy számon, mint Kálvin-kutatót és Barth-szakértőt.

Kálvin kutatója

Nyomatásban Kálvin ismeretével és megismertetésével 1941-ben jelentkezik. „*Kálvin politikai teológiájának krisztológiai alapvetése*” címen ír tanulmányt. A következő évben Kálvin II. zsolnárhoz készült kommentárját fordítja le.¹⁵ 1943-ban, Kálvin államtanáról Bázelenben tartott előadására nemzetközileg is felfigyelnek. Ugyanebben az évben egy nagyobb lélegzetű munkát ad közre fordításban: *Niesel Vilmos* „*Kálvin teológiája*” című könyvét,¹⁶ majd „*Kálvin kiadatlan prédikációiról*” értekezik és lefordítja latinból Kálvin „*Az Ige és a sákramentumokról szóló tan foglalata*” című művét.¹⁷

Kálvin kommentárjainak magyar nyelven való további megjelentetését szívén viseli.¹⁸ Ennek jelentős állomása az, hogy a „Református Egyházi Könyvtár” sorozatában, átdolgozásában, sajtó alá rendezésében, ahol szükséges – márpedig elég sok helyen az! – tőle származó teljesen új fordításban kinyomtatásra kerül a római és a héber levelek magyarázata.¹⁹

Közben a Református Világszövetség megbízásából Kálvinnak az utóbbi évtizedekben előkerülő és eddig meg nem jelent művei közül első sorban a prédikációk kiadásán dolgozik, a *Supplementa Calviniana* elnevezésű új sorozat számára. E célból többször felkeresi Genfben a Reformáció-történeti Múzeumot és a Kálvin-könyvtár Társaság Gyűjteményét. Kálvin rövidítéseit megfejtí. A nemegyszer szinte olvashatatlan kéziratokat olvasmányossá teszi. Az archaikus francia szövegeket modern nyelvi változatban közli. Haláláig dolgozik e munkán és nyom-

¹⁵ Kálvin politikai teológiájának krisztológiai alapvetése. = Theol. Szemle. 1941.12-30. – *Kálvin János* kommentárja a II. Zsolnárhoz. Ford. = Sárospataki Ref. Lapok. 1942.143-4, 149-50, 196-7, 211, 1944. 15-4, 157-8, 172, 176.

¹⁶ *Niesel Vilmos*: Kálvin teológiája. Ford. Debrecen. 1943. 219 l.

¹⁷ Kálvin kiadatlan prédikációi. = Theol. Szemle. 1944. 100-2. – *Kálvin*: Az ige és a sákramentumok szolgáltatásáról szóló tan foglalata. Latinból ford. = Sárospataki Ref. Lapok. 1947.114-5.

¹⁸ Kálvin kommentárjai magyar nyelven. = Ref. Egyház. I. évf. 1949. 18. sz. 3-4.

¹⁹ *Kálvin János*: A Római levél magyarázata... A fordítást átdolgozta és sajtó alá rendezte. Bp. 1954. 324. Református Egyházi Könyvtár XXVI. köt. – *Kálvin János*: A Zsidóhoz írt levél magyarázata. Függelék: 1. Három prédikáció Melkisédek történetéről. 2. A 110. zsolnárt magyarázata. A fordítást átnézte. Függelékkel ellátta. Bp. 1965. 252. Református Egyházi Könyvtár. 27. köt.

dakész állapotra el is készül vele. Megjegyezzük, hogy Kálvin svájci kutatásai közben alkalmat nyer arra, hogy a locarno-i egyházi üdülőben pihenjen.

A fentiek alapján érthető, ha Nagy Barnát úgy is nyilván tartják, hogy ő Kálvin exegetikai munkásságának világviszonylatban jeles értéke. Kálvint „a reformáció kiváltképpen való exegetájának, a legnagyobb írásmagyarázó reformátornak” mondja Nagy Barna

Barth szakértője

Kálvin mellett „legnagyobb tanítójának” Barth Károlyt tartja. Ennek első jele: „A teológiai módszer problémája az u. n. dialektika teológiában” című doktori disszertációja.²⁰ E teológia alapos ismerete a közvélemény előtt akkor lesz nyilvánvaló, amikor Barth 1936-ban először jár hazánkban. Nagy Barna oly hivatott szakértelemmel tolmácsolja, hogy erre a sajtó felfigyel. Azóta az Igazság és Élet, a Sárospataki Református Lapok, a Református Egyház című folyóiratokban folyamatosan ébren tartja Barth teológiai mondanivalóit.²¹ Barthról az 1968 decemberében bekövetkezett halála után, melegen megírt cikkben emlékezik meg, a Reformátusok Lapja 1969. évi első számában.

Jellemzőnek tartjuk, hogy teológiai tanárságának első írása éppúgy egy prédikáció-fordítás Barthtól („A vigasztalás ígéje”), mint ahogyan az utolsó kinyomtatott dolgozata is mesterének nyelvünkre átültetett igehirdetése: „A szeretetben nincsen félelem”.²²

A reformáció korának tudósa

Nagy Barnának a múlt iránti érzékét mutatja az, hogy a témákat a nem-históriai jellegű tanulmányaiban is történeti módon fogja fel. A Kálvinnal való intenzív foglalkozás és Barth teológiájának a reformációval gyökeresen rokonszenvező mivolta, Nagy Barna történeti érdeklő-

²⁰ Nagy Barna: A teológiai módszer problémája az u. n. dialektika teológiában. Bp. 1936. 225.

²¹ Könyvismertetés. Kiss Sándor: Barth küzdelme az evangéliumi szabadságért. = Igazság és Élet. II. évf. 1936. 244. - Kérdések és feleletek. Barth Károly 1936. évi „magyarországi és erdélyi reformátusoknál” előadói körútján hangzottak el. Ford. Igazság és Élet füzetei. 8. sz. - Barth Károly: Isten kegyelmi kiválasztása Debrecen. 1937. 35-53. - Barth Károly politikai teológiája. = Sárospatakon Ref. Lapok. 1938. 234-5, 239-41., 1939. 5-6.. - Sárospatak így köszöntötte Barth Károlyt. = Sárospataki Ref. Lapok. XLIII. évf. 1948. 3. - Mit tanultam Barth Károlytól? = Ref. Egyház. III. évf. 1951. 14-15. sz. 8-12. - Barth Egyházi Dogmatikájának tételei. = Ref. Egyház. III. évf. 1951. 14-15. sz. 18-23.

²² Barth Károly: A vigasztalás ígéje. Ford. = Igazság és Élet. III. évf. 1937. 131-8. A szeretetben nincsen félelem. Barth bázei börtönben elhangzott prédikációja. Ford. = Ref. Egyház. XXI. évf. 1969. 43-5.

dését annyira a reformáció korának hazai területen és nemzetközi méretekben történő kutatása felé fordítja, hogy tudományos munkásságának ez jellegzetessége marad. Amint az ökumenikus fáradozásokban a térbeli, úgy a letúnt idők búvárlásában az időbeli távolságok legyőzése a törekvése. A múltat a jövő felé haladó mozgalmasságként ábrázolja.

Az általános értelmezésű protestantizmuson belül különösen a helvét irányzat érdekli. Itt is az a sokrétűség, ahogyan ez Kelet-Európában jelentkezik. A református hitvallások, *Bullinger* és *Méliusz* azok a pontok, ahol leginkább kristályosít és szinte gyémántokat csiszol. A Dr. *Bartha Tibor* által szerkesztett *Studia et Acta* eddigi kötetei, továbbá többi hazai és idegen nyelvű e tárgyú publikációi fényt vetnek ez irányú munkálkodására.²³

Munkássága nyomán a XVI. század református egyház-, teológia-, dogma-, hitvallás-, irodalom- és könyvészet-története megelevenedik. A latinnak, „a régiek nemzetek feletti nyelvének”, „a szellem első eszperantójának” pompás ismerete segíti abban, hogy a szövegeket jól megértse, majd helyesen mérlegelje. Ez az első mérce, amit magának felállít. Utána

²³ A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből. Szerkeszti Dr. Bartha Tibor. I. köt. Bp. 1965. 17-91. - Méliusz Péter művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra. A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. = *Studia et Acta Ecclesiastica*. II. köt. Szerkeszti Dr. Bartha Tibor. Bp. 1966. 191-301. - Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Bp., 1954. 83-111. II. kiad. Bp., 1966. 83-111. - Két Honterus-mű variánsa. = Magyar Könyvszemle. 78. évf. 1962. 217-221. - Hol jelent meg Szikszai Hollopecus első Katekizmusa. (RMK. I. 371)? = Magyar Könyvszemle. 78. évf. 1962. 221-2. - Gálszécsi István énekeskönyvének második nagyrészét ismeretlen kiadása. = Magyar Könyvszemle. 79. évf. 1963. 347-56. - Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. Sonderabdr. aus „Zwingliana”. Bd. 12. Heft. 3. 1965. 191-206. - Geschichte und Bedeutung der zweiten Helvetischen Bekenntnisses in der osteuropäischen Ländern. Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie. Herausgegeben von Joachim Staedtke. Zürich, 1966. 109-202. - Henrychi Bullingeri Epistola ad Ecclesias Hungaricas Earumque Pastores Scripta. MDLI. Kétnyelvű kiadás. A latin szövegeket gondozta, magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. Előszó németül. A Magyarországi Református Egyház jubileumi kiadványa. Bp., 1969. 49. - Ugyanez németül: Heinrich Bullingers Sendschreiben an die ungarischen Kirchen und Pastoren. 1551. Editio bullinguis. Bp. 1968. 55 l. - Bullinger Henrik a Második Helvét Hitvallás szerzője 1504-1575. Jubileumi Képes Kalendárium. Bp., 1967. 45-50. - Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben. = Magyar Könyvszemle. Bp. 1966. 366-76. Ebből különlenyomat is. - Mikor jelent meg az antitrinitarizmus a Dunamelléken? = Ref. Egyház. XIX. évf. 1967. 12-5. - Bullingers Bedeutung für das östliche Europe. Ein Forschungsbericht. Reformation 1517-1967. Wittenberger Vorträge. Herg. von Ernst Kähler. Berlin. 1968. 84-119. - Károlyi Gáspár és esperestársai levele Béza Tódorhoz. = Ref. Egyház. XX. évf. 1968. 255-6.

feldolgozza a történeti előzményeket, megállapítja a szövegkritikai eredményeket. Tartalmi áttekintést ad. Értékel és jelentőséget méltat. Nagy bibliográfiával dolgozik. Forráskritikájára előbukkannak a nyomdász-történeti érdekességek, a helyesírási különbségek, a szövegváltoztatások és módosítások. Az adatok, adalékok gyűjtésében „óvatos, tapintatos, de határozott”. Éberséggel, villanó sasszemével keresi a kéziratok, nyomtatványok, töredékek lappangó rejtelseit. A csoportosításokban, variánsokban „irányító és korrigáló szelleme” érvényesül. A sajátosságokat észreveszi, szereti, kiemeli, rendszerezi. Megtanulja az archaikus nyelvet. Indíttványozza, hogy a reformáció korabeli értékes írások „gondos szövegkiadás formájában... közkinccsé legyenek”. Figyelmeztet arra, hogy „a mai legfejlettebb technika eszközeivel igyekezzünk megóvni a pusztulástól régi, drága irodalmi értékeink minden morzsáját”. Szeretné, ha a jelen számára élő múlt egyházi traktatusokban építené gyűlekezeteinket.

A reformáció századát, alkotásait, a Szentírás jelentőségéért, a teológia tisztaságáért folytatott küzdelmeket, a nagyszabású dogmatikai műveket, melyek a pápizmus és antitrinitárizmus elleni kétfrontos harc dokumentumai is, nagyra becsüli. Figyeli azt a folyamatot, ahogyan a töröktől, tatár betörésektől nyüzött nép között a helvét irányzat: a keresztény vallás református formája megszilárdul. Ennek kulturális jelentőségére felhívja a figyelmet: a Heidelbergi Kátét nézzük úgy, hogy „az az üdvösség útján való járásban segítségül legyen”, de azzal az értékeléssel is, hogy „a Káté és annak magyarázata... magával hozza a haladás és művelődés egyre előbbre törő szemléletét”. Éppen ezért „a Káté fordítás és magyarázás történelme a magyar irodalom- és művelődés történetnek is sajátos hosszmetseti szelete”.

Új dolgokat fedez fel s általuk – átfogó meglátással – friss, motiváló megvilágításba helyezi a tényeket. Magasra minősíti azt a szolgálatot, „melyet a lengyelországi nyomdászat a XVI. századi magyar könyv és irodalom ügyének tett”. Ez adja neki azt a gondolatot, hogy egy részben a reformációval párhuzamosan futó humanista-reneszánsz vonalat, mely Bolognától hazánkon, Erdélyen át a krakkói Wavelig húzódik, kutatni kezdje. E célból készül Olaszországba. Felmutatja, hogy a művelődés, nyelvészet, teológia és irodalom a XVI. században egymással karöltve, áthatásban járnak.

Külön érzéke van az iránt, hogy tisztázatlan kérdéseket rendbe tegyen, mely által meglepő összefüggések derülnek ki. Ezért bízta rá egy-

házunk vezetősége a *Studia et Acta* III. kötetének munkálatait: „A reformáció helvét irányzatának kibontakozása és megszilárdulása Magyarországon. Források és dokumentumok”. Tervezetét még elkészíti és több tervére gondolva mondja: „15 évre való munkám van”.

Öröm, hogy hagyatékában nyomdakészen megtalálható *Ecsedi Báthory István* imádságos könyve. A más számára olvashatatlan szövegből átszellemülten olvasott látogatóinak gyönyörű részleteket, melyek azért nőttek hozzá hívő lelkületéhez, mert vallja, hogy „az imádságok tanítják legjobban aláztara az embert”.

Egyénisége

Egyéniségének íze, karaktere, jellege volt. Az ész mellett érzésvilága teljességével gondolkodott. Szókimondás és jóindulat jellemezték. Olvasottságát eredetisége színezte. Tudását anekdota és humor aranyozta. Felépése határozott, értelme izzó. Jó kedve sugárzó, előadása sodró erejű emlékeket hagyott. „Jóságos megértéssel néz engem az Úr, így nézem én is diákjaimat és a velem együtt korlátokkal küzdő embert”, mondotta. Tanítványai sorsa mindig érdekelte s találkozásaikkor így érdeklődött: „Cimborá, hol dicséred most az Istent?” Szenvedélyes teológusnak ismertük. Ízig-vérig dogmatikusnak. Még sem tarthatta senki „acélsisakos teológus militans”-nak. Az évek multával az egykori jó sportoló gimnazista megérkezett önmagában a kedélyes horgászhoz, akit különösen az Óbodrog, a Felső-Tisza, a Duna-kanyar, a Velencei tó „kimeríthetetlenül” vonzottak. Egytől félt: a háborús tömegőrületől és világszakadástól. Egyet nem szeretett: a szellemi és lelki igénytelenséget. De a legkisebb törekvést is méltányolta és támogatta. Halála után az egyik kolozsvári professzor ezt írta: „Nagy csillag hullott le a magyarnyelvű égboltozatról. Siratjuk őt”. Egyik tanítványa pedig ezt: „Csak szeretetbe mártott pennával tudok nyilatkozni róla”. Ő is így írt azokról, akik előtte „haza” mentek.²⁴

Nagy Barna bízott az Úr ígéreteiben és akarata előtt meghajolt, amint erről az általa előre megfogalmazott gyászjelentésében olvashatunk. Gyakran ismételtette egyik kedves zsoltárát: „Az Úrnak irgalmát örökké éneklek”. Zárjuk tehát emlékezete összefoglalását egy általa kö-

²⁴ Ld. Victor Jánosról az 1. sz., Kiss Ernőről a 3. sz. jegyzetet. Továbbá: A tudomány és szív embere. Enyedy Andorról. = Ref. Egyház. XVIII. évf. 1966. 196-8. – A tanítvány emlékezése Dr. Szabó Zoltánra. = Ref. Egyház. XVII. évf. 1965. 104-5.

zölt idézettel: „Ne a terményt dicsérjük, hanem a Teremtőt, ne azt dicsérjük, aki plántál, ne azt, aki öntöz, hanem Istent, aki a növekedést adja. Nem a szolgál, hanem az Úr dicséretét hirdetem”.²⁵

*D. Dr. Nagy Barna irodalmi munkássága*²⁶

Rövidítések: **IÉ** = Igazság és Élet. **MK** = Magyar Könyvszemle. **RE** = Református Egyház. **RL** = Reformátusok Lapja. **SPIK** = Sárospataki Ifjúsági Közlöny. **SPIH** = Sárospataki Igehirdető. **SPRL** = Sárospataki Református Lapok. **THSZ** = Teológiai Szemle.

A halottak tánca – Goethe. Ford. SPIK. XIII. évf. 1927, 126-7.

Don Ramiro – Heine. Ford. SPIK. XIII. évf. 1927, 166-7.

Carl Busse két őszi verse. Ford. SPIK. XLIV. évf. 1928, 86.

Alakja fogalomról vált előttünk. Harsányi Istvánról. SPIK: XLIII. évf. 1928, 181.

Rabindranath Tagore: Szerelem és élet dalai. Angol ford. SPIK. XLV. évf. 1929, 43-4.

A teológiai módszer problémája az u.n. dialektika teológiában. Bp. 1936, 225.

Kiss Sándor: Barth küzdelme az evangéliumi szabadságért. Pápa, 1936, Könyvismertetés. IÉ. II. évf. 1936, 244.

A legfőbb Vezér. Ifjú néked mondom. II. köt. Debreceni egyetemi istentiszteleti prédikációk. Debrecen, 1936, 47-51.

Kérdések és feleletek. Barth Károly 1936. évi „magyarországi és erdélyi reformátusoknál” előadói körútján hangzottak el. Ford. IÉ. füzetek 8. Barth K.: Isten kegyelmi kiválasztása. Debrecen, 1937, 35-53.

Barth K.: A vigasztalás ígéje. Ford. IÉ. III. évf. 1937, 131-8.

Húsvét és pünkösd között. IÉ. IV. évf. 1938, 185-8.

Barth Károly: Politikai teológiája. SPRL. 1938, 234-5, 239-41 p. 1939, 5-6.

Emlékezés Kiss Ernő esperesről. Sárospatak, 1939, 14.

Evangelizáció: SP. RL. 1939, 57-8, 62-3.

„Coetus Theologorum – Református Theologusok Munkaközössége” SPRL. 1940, 28-9.

Hitvallás a Szentírásban. SPRL. 1940, 175-6, 188-9, 192-3.

Kapunyitás. Évnyitó istentiszteleti prédikáció. Sárospatak, 1941, 14.

Tízéves találkozásunkat... SPRL. 1941, 192.

Kálvin politikai teológiájának krisztológiai alapvetése. THSZ. 17. évf. 1941, 13-30.

Kálvin János kommentárja a II. Zsoltárhoz. Ford. SPRL. 142, 143-4, 149-50, 196-7, 211, -1944. év 153-4, 157-8, 172, 176.

²⁵ Ld. „Doctor mellifluus” című tanulmányt, 10. Jegyzet.

²⁶ *Jegyzet:* Bizonyára még kiegészítésre szorul a megjelent cikkek számbavételével. Pl. a Reformátusok Lapjában közölt írásai összegyűjtésére még nem volt időm. Sárospatak, 1969. okt. 22. *Dr. Koncz Sándor*

- Niesel Vilmos: Kálvin theológiája. Ford. Debrecen, 1943, 219.
- A parókiális könyvtár könyvkiadásának programjához. SPRL. 1943, 15-6, 20-2, 25.
- Az egyház és a nemzetközi újjáépítés. SPRL. 1944, 2-3, 5-6, 11 p.
- Kálvin kiadatlan prédikációi. THSZ. 20. évf. 1944, 100-2.
- A Sárospataki Ref. Főiskola, illetve a Sárospataki Református Kollégium Évkönyvei. Szerk. 1946-7, 1947-8, 1948-9 iskolai évekről.
- Svájci mozaik. SPIH. 1947, 17-, 34.
- Kálvin: Az ige és a sákramentumok szolgálatáról szóló tan foglalata. Latinból ford. SPRL. 1947, 114-5.
- Sárospatak így köszöntötte Barth Károlyt. SPRL. XLIII. évf. 1948, 3.
- Kálvin kommentárjai magyar nyelven. RE. I. évf. 1949. 18. sz. 3-4.
- Avagy nem tudjátok-é? (Pünkösdi prédikáció). RE. II. évf. 1950. 10. sz. 2.
- Mit tanultam Barth Károlytól? RE. III. évf. 1951. 14-5. sz. 8-12.
- Barth Egyházi Dogmatikájának tételei. Ford. RE. III. évf. 1951. 14-5. sz. 18-23.
- „Doctor mellifluus”. Gondolatok Clairvauxi Bernát egyháztanítói jelentőségéről halála 800. évfordulóján. RE. V. évf. 1953. 24. sz. 11-8 p. VI. évf. 1954. I. sz. 10-4.
- Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Bp. 1954, 83-111.
- Kálvin János: A Római Levél magyarázata. Ford. Rábold Gusztáv. A fordítást átdolgozta és sajtó alá rendezte. Bp. 1954, 324 p. Református Egyházi Könyvtár XXVI. köt.
- Dr. Victor János, a teológus. RE. VI. évf. 1954. 22. sz. 3-12.
- Clairvauxi Bernát tanításaiból. Kálvin Kalendárium, 1954. Bp. 65-7.
- A történelmi kálvinizmus kora (1918-1944). – A rendszeres teológiai tanszék. – A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955. Bp. 1955, 106-148, 175-8.
- Victor János (1888-1954). Kálvin Kalendárium az 1955. évre. Bp. 33-6.
- Gondolatok a Magyarországi Ökumenikus Tanács tanulmányi bizottságának a Hit és Egyházalkotmány kérdés körével kapcsolatos feladatairól. RE. VII. évf. 1955, 110.
- Két Honterus-mű variánsa. Magyar Könyvszemle. 78. évf. 1962, 217-221.
- Hol jelent meg Szikszai Hollopoeus első Katekizmusa? (RMK. I. 371) Magyar Könyvszemle. 78. évf. 1962, 221-2.
- Gálszécsi István énekeskönyvének második nagyrészt ismeretlen kiadása. Magyar Könyvszemle. 79. évf. 1963, 347-56
- Kálvin János: A Zsidókhöz Írt Levél magyarázata. Függelék: 1. Három prédikáció Melkisédek történetéről. 2. A 110. zsoltár magyarázata. Bp. 1965, 252 p. Református Egyházi Könyvtár 27. köt.
- Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. Sonderabdr. aus „Zwingliana” Bd. 12. Heft. 3. 1965, 191-206.

- A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy-száz éves történetéből. *Studia et Acta Ecclesiastica*. I. köt. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Bp. 1965, 17-91.
- A tanítvány emlékezete Dr. Szabó Zoltánra. RE. XVII. évf. 1965, 104-5.
- Geschichte und Bedeutung der zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den ost-europäischen Ländern. – Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie. Herausgegeben von Joachim Staedtke. Zürich, 1966, 109-202.
- Egy Méliusz-kiadvány eddig ismeretlen címlapja és ajánlása. RE. XVIII. évf. 1966, 163-5.
- Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben. MK. 82. évf. 1966, 366-376.
- Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány. Előbbiből különnyomat. Bp. 1966.
- A tudomány és szív embere. Enyedy Andor emlékezete. RE. XVIII. évf. 1966, 196-8.
- Méliusz Péter művei. – Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra. A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. *Studia et Acta ecclesiastica*. II. köt. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Bp. 1966, 191-301.
- Heinrychi Bullingeri Epistola ad Ecclesias Hungaricas Earumque Pastores Scripta. MDLI. Kétnyelvű kiadás. A latin szövegeket gondozta, magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Nagy Barna. Előszó németül. A Magyarországi Református Egyház jubileumi kiadványa. Bp. 1967, 49.
- Ugyanez németül: Heinrich Bullingers Sendscheiben an die ungarischen Kirchen und Pastoren. 1551. Edition bilinguis. Bp. 1968, 55.
- Bullinger Henrik a Második Helvét Hitvallás szerzője 1504-1575. Jubileumi Képes Kalendárium. Bp. 1967, 45-50.
- Mikor jelent meg az antitrinitarizmus a Dunamelléken? RE XIX. évf. 1967, 12-5.
- Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht. *Reformation 1517-1967*. Wittenberger Vorträge. Im Auftrage des vorbereitenden Ausschusses für die zentralen kirchlichen Veranstaltungen. Herg. von Ernst Kähler. Berlin, 1968, 84-119.
- Károlyi Gáspár és esperestársai levele Béza Tóдорhoz. RE. XX. évf. 1968, 255-6.
- A szeretetben nincsen félelem. Barth bázeli börtönben elhangzott prédikációjának fordítása. RE. XXI. évf. 1969, 43-5.

KOVÁTS DÁNIEL

Dr. Szabó Lajos a néphagyomány szolgálatában

1.

Születésének centenáriuma alkalmából dr. Szabó Lajosra (1908–1996) emlékezünk újra Sárospatakon, egy olyan emberre, aki átvett és továbbvitt valamit e város és iskolája örökségéből. Úgy vélem, jó alkalom ez arra, hogy kimondjuk: a régiók meghatározó személyiségeit is meg kell becsülnünk az egész nemzet által ismert alkotók mellett. Ha elismerjük a tájak szellemi életének bizonyos fokú önállóságát, egyéni karakterét, akkor foglalkoznunk kell a „helyi” gondolkodók és alkotók kisugárzásának számbavételével, megbecsülésével.

A sárospataki református kollégium szellemi légköréből mindig ki-
nőttek jeles személyiségek. Ismerjük a Zemplénben történelmi példákat
adó elődöket: Comeniust, Kazinczyt, Kossuthot, Erdélyi Jánost, Újszász
Kálmánt. Ezek a nagyok szerepvállalásukkal bizonyították a vidéki
műhelyteremtés lehetőségét, amit Comenius is, Erdélyi János is úgy fo-
galmazott meg bibliai ihletés alapján, hogy a szél ott fúj, ahol akar. A
helyi életpéldák megerősítik az önbecsülést az ország, a szellemi élet pe-
remén, miközben van üzenetük a magyar kultúra egészét illetően is.

Szabó Lajos azok közé tartozik, akik a peremvidékről tudtak korunk
minden magyarjához szólni. Olyan embernek tartjuk, aki a XX. század-
ból kifejezett valami érdemlegest, akinek az élete és munkája megisme-
résre, elemzésre érdemes. Ez az a kiinduló pont, amely az *Utolsó szal-
maszál* (Budapest, 2000) című emlékirat megjelenéséhez elvezetett. A
református egyház egyes személyiségeinek kezdeményező lépéseire a
Kazinczy Ferenc Társaság úgy válaszolt, hogy felkarolta a vaskos gép-
irat közzétételét, és az *Újszász Kálmán emlékkönyv* után a már mögöt-

tünk álló 20. század egy másik tanújának vallomását is átadta a nyilvánosságnak. Van pótolnivalónk abban, hogy hozzáférhetővé tegyük a tanúságtételeket, amelyek egy – szerencsénkre – lezárult korból szólnak hozzánk, de amelyek nélkül tájékozódunk – akár jelenünkben, akár jövőnkbe tekintve – lehetetlen. A közelmúlt szellemi fehér foltjainak elűntetése a szerves fejlődés lehetőségeit teremti meg újra; megerősít önbizalmunkban, ha tudjuk: voltak a legnehezebb időkben is hiteles emberek.

Dr. Szabó Lajos az ember, a lelkipásztor, az író, a történész, a folklorista a maga összetettségében jelenik meg előttünk az *Utolsó szalmaszál* fejezeteiben, ezért kínálkozott ez az önéletrajzi mű arra, hogy a kéziratban szunnyadó hagyatékból kiemelve először kerüljön napvilágra. Szubjektív nézőpont és valós problematika kettőssége határozza meg Szabó Lajos önéletrírását. A szerző nem „outsider”, nem részvétlen szemlélő, kicsit azonban mégis „kívülről” (vagy „felülről”) nézi a megélt kort, mondandója mindenképpen további elemzést érdemel.

2.

A kötet tíz fejezete időrendi és tematikai egységet alkot a család, a gyermekkor, a régi Gömör és a sárospataki diákélet hangulatos bemutatásától a putnoki segédlelkészi, a bodrogközi missziói lelkészi, a szeretetszövetségi és szociális titkári feladatvállaláson át a kassai és a taktaszadai lelkipásztori munkálkodásig. Közben látjuk a szekták előretörését, a falvak nyomorát, a zsidók és a felvidéki magyarok üldöztetését, a fővárosból kitelepítettek sorsát, 1956 hullámverését, valamint azokat a munkaterületeket, amelyek művelését Szabó Lajos föl vállalta. Ezek között van a történeti és a néprajzi vizsgálódás szép és termékeny feladata.

A szerző már diákkorában tollat fogott kezébe, amiről a Sárospataki Ifjúsági Közlöny régi évfolyamai is tanúskodnak. Ilyen értelemben nem érvényes az önéletrajz címe, amely Nadányi Zoltánnak a Bessenyei György sorsával foglalkozó verséből került e mű homlokára. Ez nyilvánvalóan az önéletrajzát író Szabó Lajosra érvényes, aki akkor nyúl a tollhoz mint utolsó szalmaszálhoz, amikor egyéb szolgálatai elé gátat emelnek. Mert egyébként a toll – később az írógép – ifjú korától haláláig ott van a keze ügyében. Versekkel jelentkezik, novellákat jelentet meg egyházi lapokban, regényt alkot (pl. 1941-ben *Szép dolog meghalni* címmel). Ez utóbbiakkal is azt szolgálta, amire lelkészként hivatva volt: erkölcsi, történelmi példát adni híveinek.

Dr. Szabó Lajos

Falusi ősei és falusi lelkipásztori hivatásgyakorlása ellenére viszonylag későn fordult érdeklődése a néphagyomány értékei felé. Ott volt a szinte felbecsülhetetlen folklórkinccs a szeme előtt, de sokáig nem tartotta magát illetékesnek a feltárására. Érdekes módon a szociográfia és az egyháztörténet felől jutott el a néprajzi vizsgálódásig.

A társadalom valósága megkerülhetetlen volt már a fiatal lelkész számára is. Mint leírja, teológusként találkozott a sárospataki faluszemináriummal; Újszászy Kálmántól és Szabó Zoltántól megtanulhatta, hogy jól meg kell ismerni azt a táji és emberi közeget, ahol szolgálatát teljesítenie kell. Már akkoriban nagy hatást tett rá Herman Ottónak a magyar halászatról és a pásztorok szókinccséről szóló két nagy műve. Putnoki pályakezdése idején a káplánnyomorról írva mutatkozott meg szociális érzékenysége. Amikor a Bodrogközben megismerkedett a tanyavilág népével, szociográfiai hitelességű rajzot adott annak hétköznapi világáról, s készített néhány feljegyzést a megismert szakrális néphagyományról, megörökített például egy Krisztus-legendát. *Antikrisztus a Tiszánál* című röpiratszerű művével, a tanyarádió megszervezésével, a Hajdú

megyében végzett szociális tanácsadói munkából fakadó elemzésekkel igazolja szándékát, hogy ne maradjon meg a felszín elfogadásával, hanem keresse a mélyben ható mozgásokat, tárja fel a valóság gyakran megdöbbentő tényeit. Ismerte tehát a nép mindennapjait már akkor, amikor még költészetére nem figyelhetett.

Az egyháztörténet művelése ugyancsak elvezethette Szabó Lajost az etnográfia felé. Doktori értekezését írva 1940-ben egy sajátos szigetvilág nyílt meg előtte (*Czelder Márton működése a moldva-oláhországi első magyar református misszióban*), s a külföldi (moldvai, bukovinai, amerikai) 19. századi magyar református templomok számbavétele is megmutatta neki a magyar kálvinista csoportok sajátosságait. Amikor 1941-ben teológiai magántanári fokozatot szerzett Sárospatakon, majd a háború után ott az egyháztörténet tanára lett, ezzel egy olyan falunevelési programhoz kapcsolódott, amely a nép önismeretének és önbecsülésének fejlesztését szolgálta. Amikor megírta az általa pásztorolt gyülekezeteknek a történetét (*Kassai Kálvinista Krónika, a Vajdácskai kis Sion története, A 230 éves taktaszadai egyház története*), amikor bepillantott a 18. század református világába (a Zsujtay-kódexszel foglalkozva), vagy amikor föltárta a tiszáninneri püspökök és főgondnokok történetét, a 200 éves pataki templom históriáját, már szembetalálkozott a történeti néprajz adalékaival, amelyeket azután több publikációjában közkinccsé tett.

3.

Önéletrajzi művében leplezetlen boldogsággal szól arról Szabó Lajos, milyen örömet jelentett számára, amikor – az egyház- és vallásellenes kurzus idején, az 1960-as évektől kezdve – „kinyílt a folklór szép kapuja” előtte. Nem volt készületlen arra, hogy immáron belépjen ezen a kapun. Néprajzi munkásságának egyik nagy értéke, amely alakját e tudományágban megkerülhetetlenné teszi, hogy a népi hagyománykincs történeti gyökereit kutatta. A már említett Zsujtay-kódex mellett, okmányokat tárt fel a Rákóczi-időkből, megvizsgálta Bethlen Gábor népi forrásait, felmutatta azokat a közmondásokat, tájszókat, beszédfordulókat, amelyek bűvópatakként áramlottak az iskolázatlan nép és az írástudó társadalmi rétegek között. *Monda nekik egy példázatot* című könyvével (1982) arra a hatásrendszerre is ráébreszti az olvasót, amely a prédikátorok révén működött, akik a néphez szóltak, s ezért alkalmazniuk kellett azokat kifejezésformákat, amelyekre hallgatóik fogékonyak vol-

tak. A 16-17. századi protestáns prédikátorok szövegeiben ott van egy jellegzetes népi gondolkodás logikája és megszólalásmódja, telve a népeletről vett tudás- és folklórelemekkel.

A történész számára valóságos felfedezés erejével hatott annak felismerése, hogy a kortársak, a maga taktaszadai híveinek emlékezete milyen kincset őriz, meghökkentette az elbeszélte mondák bősége. Ez a felismerés vezette el Szabó Lajost a taktaszadai népi históriák összegyűjtéséhez. Elsősorban az egykori nincstelenség bizonyították előtte, milyen szellemi kincsek továbbadói. A lelkipásztor számára is felbecsülhetetlen új emberi titkok tárultak fel, lappangó „őspogány” mítosz rajzolódott ki előtte. Az életrajz legszebb lapjaihoz tartoznak azok, amelyek a szerző kedves adatközlőit jellemzik testvéri szeretettel, szakmai elismeréssel. A megismert mondák, paraszti vallomások, szokások leírásában kitűnő társat kapott Szabó Lajos a feleségében, Futó Rózsában, aki több néprajzi pályamunkájával ugyancsak szép elismerést aratott.

A tágabb szakmai közvélemény a *Taktaszadai mondák* című kötet megjelenése (1975) után ismerhette meg a Taktaköz hagyományvilágának megmentett értékeit, s a néprajz tudósai (köztük Ortutay Gyula és Dömötör Tekla) egyértelmű elismeréssel méltatták Szabó Lajos teljesítményét. A siker további munkára ösztönözte, folytatta a gyűjtést hívei körében, valamint szociális otthonokban. Negyven mondája jelent meg a Dobos Ilonával közösen írt *Bodrogkeresztúri mesék és mondák* című kötetben (1988). Nem maradt el azonban a történeti bűvárlat sem, Várkonyi Ágnes professzor asszony szakmai és anyagi támogatásával vizsgálta át Szabó Lajos a néprajzi adalékok feltárása céljából Czeglédi Istán kilenc könyvét, Pósa János hat kötetét, Kézdivásárhelyi Matkó István műveit. Kutatásai és publikációi meghozták számára a néprajzi gyűjtők és kutatók barátságát, elismerését, néprajzi konferenciákon szerepelt szép visszhanggal. A már említetteken kívül Diószegi Vilmos, Balassa Iván, Erdélyi Zsuzsanna, Kriza Ildikó, Kovács Ágnes, Nagy Ilona, Körner Tamás, Szabadfalvi József, Kunt Ernő, Gunda Béla, Ujváry Zoltán, Galuska Imre, Barsi Ernő, Timaffy László, Faggyas István nevét említi sűrűbben a szerző, mint akik munkájában segítettek.

Kiemelten kell szólnunk azonban Bálint Sándor és Scheiber Sándor ösztönző példájáról. E két nagy tudós különösen kedves volt Szabó Lajos számára; a vallási néprajz tematikája hozta közel őket egymáshoz. Bálint Sándorra így emlékezett: „A közös ügy, a közös téma, a közös

szolgálat mellett volt még valami, ami összekötött és összekovácsolt bennünket: az egyetemes keresztyén hitvallás, a Credo, a Hiszekegy, a közös Krisztus, akit minden nap buzgón imádozt, híven szolgált a maga családjában, a maga egyházában, a maga keresztyét is zúgolóds nélkül, naponta fölve.” A Magyarország Néprajza sorozatban együtt dolgoztak a szakrális néprajz témáinak megírása során, s Scheiber Sándortól is értékes szakmai tanácsokat kapott. Szabó Lajos munkáival mint a református vallási néprajz kutatója méltán állítható a katolikus Bálint Sándor és a zsidó kultúra tudósa, Scheiber Sándor mellé.

4.

Az *Utolsó szalmaszál* megjelenése után világosabban látjuk Szabó Lajos jelentőségét. Tudjuk, hogy értékelése csak akkor lehet teljes, ha a hagyatékban lappangó további műveit is megjelenéshez segítjük. Vannak feladataink bőven az előttünk járt sárospataki nemzedék – Újszászy Kálmán, Szabó Zoltán, Koncz Sándor és mások – örökségének felszínre hozásában, hasznosításában.

Szabó Lajos életútja igazolja, hogy ő is az örökhagyók közé tartozik. Élete szolgálat volt: a tudomány, a református közösség, a magyarság szolgálata. Ezért emlékezünk reá ma is hálával és szeretettel.

 POCSAINÉ EPERJESI ESZTER

A „Semmi partján”

Emlékezés Rácz István (1908–1998) fotóművészre, műfordítóra

„Most már igazán nem kérdezem, hány esztendőm van még hátra. Semmiképpen sem becsvágyam, hogy 2008. július 11-én mint 100 esztendőss aggastyán szerepeljek a Helsingin Sanomat kinek, mikor van születésnapja rovatában. A bölcs Bagolyszemű eddig is sokszor tanújelét adta pártfogásának, remélem, most is elintézi majd, hogy szép nyugodtan szenderedhessek el örök álmomra. Tudjátok mit, dúdoljuk el együtt egyik kedvenc népdalomat:

*Ha folyóvíz volnék, bánatot nem tudnék.
Erdők, hegyek között szép csendesen folynék.
Szép csendesen folynék, partot mosogatnék,
A kis madaraknak innyok adogatnék.*

Hátha a bölcs Bagolyszemű megengedi, hogy nemsokára mint szelíd folyóvíz itatgassam a kis madarakat.”

Ezekkel a szavakkal fejeződik be Rácz István önéletírásának második könyve a „Csöndes vizeken”. Ezt a könyvet, melyet az általa készített 150 fénykép illusztrál, már nem vehette a kezébe. 1998. december 13-án örök nyugalomra szenderedett. A 90. születésnapjára rendezett ünnepséget Budapesten nélküle tartottuk meg. Szót kapott barát és kolléga, hallhattuk Sibelius, Grieg kevésbé ismert dalait. Végül az est meglepetéseként négy verset Lassi Nummi Requiem-ciklusából, Rácz István fordításában. A meglepetésnek szánt könyvet a Polár Alapítvány jelentette meg, egy kicsi szép könyv formájában, az önéletírás kötetével együtt. Sajnos ezt már nem láthatta.

Álmatlan éjjeli órákon kezdte írni élete történetét Svájcban, az első rész a „Semmi partján” magyarul is megjelent. A második rész – a „Csöndes vizeken” – 1979-ben és az 1980-as években íródott.

Rácz István a magyar és a finn kultúra kistermetű nagy öregje 1908. július 11-én született a Felvidéken, Töketerebesben. Édesapja községi jegyző volt, édesanyja népiskolai tanítónő. 1921-ben a csehszlovák hatóságok a családjukat kiutasították, így kerültek Sárospatakra. Édesapját két év múlva elveszítette. Édesanyjuk nehéz helyzetbe került a három fiú és egy lánygyermekkel. A család nagyon vonzódott Sárospatakhoz. Rácz István életében több alkalommal fontos szerepet játszik Patak. Mindig kedves volt számára, szeretett itt lenni, erről így vall: *„Patak! Az egyetlen hely, ahol – gondolatban – még ma is otthon érzem magam. Mikor 1945 őszén megint Patakra kerültem, naiv reménnyel azt hittem: ez lesz életem utolsó, maradandó állomása. A hazatalált vándor szentimentalizmusával még a helyet is kinéztem magamnak az öreg református temető szélén, egy viharvert körtefa alatt: ide fognak temetni.”*¹

A pataki kitűnő érettségi vizsga után Budapestre került, az Eötvös-kollégiumba. Előbb latin-görög szakon, majd olasz szakon is diplomát szerzett. Budapesten a Berzsenyi Dániel Reálgimnáziumban tanított, azonban 1933-ban az egyetemi kommunista diákszervezkedéssel kapcsolatban letartóztatták. A letartóztatás akkor érte, amikor valami egészen más miatt igyekezett egyik társához. Az ajtóban a diáklány helyett két titkosrendőr fogadta, s az út a börtönbe vezetett. Első fokon 14 hónap börtönre ítélték, ebből egy évet le is töltött, s ekkor szabadlábra helyezték. A Kúria a büntetését 2 évi fegyházra emelte. Ezért 1934-ben Csehszlovákiába emigrált. Itt ment át Újhelynél a határon, ahol olyan sokat járt-kelt gyermekkorában nagyapjával és szüleivel. Pozsonyban, Prágában és Moravská Ostravában újságíróként és műfordítóként dolgozott.

1938-ban, a müncheni egyezmény után innen is menekülnie kellett, így került 1939 januárjában Finnországba. Mivel finnül nem tudott, ezért elkezdett fényképezni. Szinte autodidakta módon képezte magát. Éveken át fotóriporterként dolgozott, fényképei megjelentek a napilapokban, képes újságokban, idegenforgalmi kiadványokban. A téli háború kitörésekor azonnal jelentkezett önkéntesnek a frontra, de csak a rövid

¹ A Semmi partján. 46.

békét követő második háborúban vehetett részt, fegyverrel és fényképezőgéppel.

1942-ben a helsinki magyar nagykövetség intézkedései nyomán kegyelmet kapott Magyarországon. 1943-ban feleségül vette Anna-Mária Lipsonen karjalai parasztlányt, s még ebben az évben hazatértek Budapestre. Idehaza behívták katonának, s a szovjet csapatok elől elindították századával Németország felé, ahonnan gyalog, egész Ausztrián át magyar népdalokat énekelve tértek haza. Fiatal felesége, aki még nem tudott magyarul, regénybe illő módon vészelte át a háború borzalmas napjait.

1945 őszén a sárospataki Főiskola meghívására Patakra költöztek. Itt finn mintára népfőiskolát szervez. A nagy vágy: a Népi Egyetem szervezése. A központ a Rákóczi-vár lett volna. Rácz Istvánnak sikerült bekapcsolódnia a népfőiskolai munkába, megszervezte a Művészotthont és lerakta a Rákóczi-múzeum alapjait.

A fordulat éve után azonban állását megszüntették, általános iskolai tanítóként dolgozott Tarcalon és Vissen, majd a békéstarhosi zeneiskolába került tanárnak. A tarhosi iskola megszüntetése után Budapestre ment, és Képes Géza segítségével sikerült a Kiadói Főigazgatóságnál elhelyezkednie.

1956 decemberében feleségének súlyos betegségére való tekintettel kivándorló útlevelet kapott, így karácsonykor már Helsinkiben voltak. Fotóriporterként biztosította a megélhetésüket. Megkapta a finn állampolgárságot és rövid svájci tartózkodás kivételével Helsinkiben laktak.

1959-ben sikerült az Otava Kiadóval elfogadtatni a finn középkor művészetéről szóló munkáját, s ettől kezdve kizárólag művészettörténeti könyvek fényképezésével foglalkozott. Könyveinek jelentős részét svéd, angol, német, francia nyelven is kiadták. A svájci évek alatt fényképezett a berni, zürichi, baseli múzeumok számára is.

Műfordítással még Magyarországon kezdett el foglalkozni. 1954-56-ban jelent meg Aleksis Kivi: Hét testvér-e, Maiju Lassila két regénye, a Bolondfalva című kis népmesei gyűjtemény és a Kanteletár. Lefordította a Kalevala négy énekét, az ún. Kullervo-énekeket, ezt a kiadó el is fogadta, de mivel 1956-ban külföldre távozott, a szerződést felbontották. Ez már 1969-ben saját kiadásban Helsinkiben jelent meg. Végül lefordította az egész Kalevalát. Fordítását a minisztérium nívódíjjal tüntette ki.

Szívélyes, melegszívű és rendkívül hűséges ember volt. Régi, híres, kedves iskolájának, a pataki kollégiumnak mindig segített. Amit szelle-

miségének formálásában pataki diák korában iskolájától kapott, azzal köszönte meg, hogy minden megjelent kötetét elküldte könyvtárunknak, legjelentősebb felvételeivel pedig a múzeumi gyűjteményt ajándékozta meg. A közel 600 felkasírozott fotóból álló gyűjtemény a finn művészeti emlékeket és az európai múzeumok – főleg magángyűjtemények – kevésbé ismert muzeális darbjait mutatja be.

Azok közé tartozom, akik személyesen ismerték. Mély benyomást tett rám a Vele való találkozás. Akkor már csak foltokat látott. A látás volt az ő legnagyobb fegyvere, s annak hiánya az ő legnagyobb baja. De a szívével látott, és minden érdekelte. Nagyon kíváncsi ember volt. Szemei a vakság ellenére is elevenen csillogtak. Kis termete most is előttem van, gyöngye vékony hangja most is fülemben cseng.

Üzeni mindannyiunknak: életkortól függetlenül tudjatok mindig újat kezdeni, menni tovább, küzdeni, harcolni – soha, de soha fel nem adni!

KONCZ GÁBOR

**Feladatokat adott:
Dr. Harsányi István (1908–2002) emlékezete**

Igen, ez életművének lényege: mindig, mindenkinek feladatokat adott. Ittléte utolsó napján partit szervezett; gyermekeinek, Zsuzsának és Ádámnak, a körülötte lévőknek diktálta: „*Legyen ott mindenki (...és sorolta a neveket, eladdig, hogy Hegyaljai Kis Gézát már az örökkévalóságból idézte vissza...), három anekdotát tegyetek az ingem alá; legyen bor és pogácsa és beszélgetés; legyenek történetek...*” Lesznek.

Azért vagyunk együtt – kezdtem 2002. június 1-jén, közvetlenül a temetése utáni megemlékezésen –, hogy *örüljünk*. Örüljünk annak, hogy dr. Harsányi Istvánt ismerhettük, hogy tanított minket, feladatokat adott, elegáns volt és derűt sugárzott. Ő mindig a biztonságos, valóságosan nyugodt erő volt. Fizikai alkata, megjelenése, eleganciája Márai Sándorhoz hasonlított. Munkabírása, elszánása Németh Lászlóéval rokon. Ismeretterjesztő lendülete Öveges Józseffel állítható párhuzamba. Ám az elméletileg megalapozott, derűs gyakorlati szervező munkában, lendítésben, feladat-állításban aligha akadt kortárs versenytársa.¹

¹ E vázlatos élet- és jellemrajz három korábbi előadásom összefoglalása. Közvetlenül a temetése után, a Sárospataki Református Kollégium Imatermében emlékező konferenciát szerveztünk; ahol tovább sugárzó személyiségét idéztem meg, anekdotákat is mesélve. Századik születésnapján, 2008. január 18-án, Budapesten, a Magyar Kultúra Alapítvány Corvin-termében nagyszabású, egész estés rendezvény keretében életrajzi vázlatot adtam. A számos előadó beszédét felvettük, remélhetőleg CD-n közre tudjuk adni. 2008. november 10-én a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén, Sárospatakon következtetéseket fogalmaztam meg. A jelen írás szerzője dr. Koncz Gábor Ph.D. egyetemi magántanár, a Magyar Kultúra Alapítvány igazgatója, a Magyar Comenius Társaság alelnöke, feladatának tartja Harsányi István hagyatékának ápolását és ebben másoknak, pl. szakdolgozati témát keresőknek is szívesen segít. Honlap: www.mka.hu, E-mail: mka@mka.hu.

Tőle hallottam: „Az elegancia erőfölényt sejtet.” Amikor idézni akartam, felhívtam telefonon: nem találom Halassy-Nagy Józsefnél... Nehéz is lenne – válaszolta –, mert Pauler Ákos írta... A derű, a humor, az anekdota keretbe foglalta életét. Első, nyomtatásban megjelent írásának címe: „Diák adomák”.² Az együtt érző levelek közül Kovács Sándor írását idézem. „Kovalcsik Jóska temetésére indultam, amikor megkaptam értesítéseted Harsányi István haláláról. A halálhír, az elmúlás, a talán soha viszont nem látás tudata mindig elszomorít, mégis Pista bátyámra gondolva csak derűs emlékek jutnak eszembe. Életem végéig megmarad bennem gyermekien naiv, hamiskás, örökké incselkedést, játékosságot sugárzó tekintete, már-már naiv lelkesedése az általa jónak tartott ügyek és emberek iránt. Talán ebből merítette az erőt a folytonos megújulásra. Én soha nem voltam vele meghitt, közeli viszonyban. Nem kértem és nem élveztem személyes bizalmát, de örömmel láttam és éreztem a mindenki felé sugárzó szeretetét, talán ezért is, én is mindig csak megértő szeretettel gondoltam rá. Minek szaporítani a szót: Pista bátyánk szépen élte az életét, aminek jótékony hatása alól csak erőszakkal vonhatta volna ki magát az ember. Kedves Gábor! Tudom, hogy családotokban megvan a hagyománya a derűs – nem illik ide a szó, de mégis leírom – vidám temetésnek. A bánat ellenére most is van ok az örömrre, mert Pista bátyánk szépen élte az életét. 'Ne nevezze magát senki boldognak, míg élte kikötőjét el nem érte, bánat nélkül, biztosan' – szól a kétezzer-ötszáz éves költői üzenet. Én nyugodt lélekkel nevezem Pista bátyánkat boldognak, hisz élte kikötőjét elérte. Bánat nélkül, biztosan!”³

A jelen írás kronologikus áttekintésének (*Hosszmetset*) négy fő forrása van. 1) Harsányi István műveinek bibliográfiája.⁴ 2) Harsányi István 1994. augusztus 20-án fia, dr. Harsányi Ádám közreműködésével írt önéletrajza.⁵

² Harsányi István, 1929. A szövegben dült betűvel a tematikus korszakokat jelző illetve kiemelten fontos műveit említem. A hivatkozásoknál csak ezek bibliográfiai adatai szerepelnek. Minden más művéről lásd: Varga-Kovács Amarilla 1998. Az ebben nem szereplő, néhány fontosabb, 1987 utáni művet a mostani hivatkozásban feltüntettem. Írásos hagyatéka, kéziratái, levelezése megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. A feldolgozást szorgalmazom.

³ Kovács Sándor a hajdani Népművelési Intézet könyvtárának vezetője volt, amikor megismerte Harsányi Istvánt. A levél írásakor (2002. június 2.) a Szent László Akadémia igazgatójaként dolgozott. Kovalcsik József a Népművelési Intézet Kutatási Osztályának vezetője, később a Művelődési Minisztérium főosztályvezetője volt; segítette Harsányi István műveinek megjelentetését.

⁴ Varga Kovács Amarilla 1988.

⁵ Benke György, Pólos László, Szabó Csaba (szerk.) 2005. 73-75.

3) Egressy Mária róla írt dolgozata.⁶ 4) Az önálló könyveken kívüli írásait, azok részleteit általa részben újragépett, egybe fűzött kötetek.⁷

A tematikus áttekintés (*Üzenetek*) ugyancsak négy forrásra épül. 1) Az írásos életmű. 2) A személyes ismeret. 3) A róla szóló írások, levelek, amelyek különösen a 80. születésnapra illetve a halála után készültek. Kiemelkedően fontos leánya, Harsányi Zsuzsa fényképes dokumentum összeállítása, amely dr. Harsányi Ádámnál megtalálható. 4) A szóbeli emlékezések, történetek, anekdoták.

A továbbéltetés, áttekintés, feldolgozás programja (*Feladatok*) a *Sárospataki Iskola* kutatásához kapcsolódik.⁸

Hosszmetszet

„Életem legdőntőbbben befolyásoló tényezője az, hogy 1908. január 20-án oda születtem, ahová éppen születtem. Egy nagy történelmi múltú kisváros, mélygyökerű, református nagycsaládjába”, idézi említett írásában Egressy Mária. Anyai nagyapja, Radácsi György, édesapja, Harsányi István sokat publikál, országos hírű, sárospataki teológia tanárok voltak. Édesanyja, férje korai (1928) halálát követően, szívós munkával, sokak emlékezete szerint elbűvölő jóssággal nevelte a négy gyermeket. Nagy hatással volt rájuk a rokonságból többek között Finkey Ferenc híres jogtudós, akadémikus, koronaügyész.

Elemi és gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon végezte. Formálódásában jelentős szerepe volt az Erdélyi János Önképzőkörnek; első írása „*Elszakított részek irodalma*” címmel díjat nyert. Hetedikes korában már az önképzőkör jegyzője, nyolcadikban ifjúsági elnöke volt. A mendikációk, legációk, a cserkészlet is jelentősen befolyásolták fejlődését; egyáltalán: a pataki szellem egész életének meghatározó élménye volt, és rajta keresztül is hatott.⁹

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar-latin szakos tanári diplomát szerzett, tagja volt az Eötvös József

⁶ Egressy 2001.

⁷ Harsányi István, 1981. és 1988. Az 1981-es gyűjteményben különösen fontos a hajdani sárospataki Péntek estékről készült írás; a Sárospataki Református Kollégium története 1920-tól 1952-ig, valamint A századforduló magyar református embereszménye Radácsi György munkái alapján című nyomtatásban még meg nem jelent tanulmányok. Ezek közzlése elsődlegesen fontos feladat.

⁸ Koncz Gábor 2008, Bolvári-Takács Gábor 2009, Kováts Dániel 2009.

⁹ Itt a pataki szellem mibenlétében tárgyalására nem térek ki; a legutóbbi publikációk közül lásd a számos hivatkozást is tartalmazó írásokat: Koncz Gábor 2007, Bolvári-Takács Gábor 2009.

Kollégiumnak. (Patakról később Rácz István, Képes Géza, Hegyi József, Maller Sándor kortársak, majd Ruttkay Kálmán, Deme László stb. tanítványok is Eötvös Kollégisták voltak.) Doktori disszertációját „*A rokokó ízlés a magyar irodalomban*” címmel védte meg 1930-ban.¹⁰ Az 1930-31-es tanévben Karácsony Sándor segítségével Genfben tanult; itt találkozott Edward Claparede és Jean Piaget személyében a pszichológiával. Tanulmányai után 15 hónapig katona volt.

1933-tól 1945-ig a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumában volt tanár. Bekapcsolódott a Kollégium szellemiségét megújító széleskörű mozgalomba: a dr. Szabó Zoltán és dr. Újszászy Kálmán által kezdeményezett Sárospataki Népfőiskola, ifjúsági munkatáborok, csellengő gyermekeket felkaroló szociális munka stb. tevékeny résztvevője, szervezője volt. Elindította a „Péntek esték” sorozatot. Ennek keretében az akkori népi írók kiválóságai léptek fel. Ebben az időszakban irodalmi, pedagógiai témájú írásokat publikált; „Rügyfakadás” című antológiákat szerkesztett a gimnazisták irodalmi műveiből. Országos jelentőségű kezdeményezése volt a sárospataki tehetségmentő mozgalom elindítása. A szó szoros értelmében az eke szarvától hoztak fiatalokat Sárospatakra tanulni, akik közül sok neves személyiség került ki. Pszichológiai érdeklődését jelzi „A hazugság mint nevelési probléma” című, 1935-ben megjelent könyve.

Ebben az időszakban indította el a tehetségmentési mozgalmat, amelyről akkor és később számos tanulmánya jelent meg. „*Itteni munkámat csupán egy kilenc hónapig tartó 'doni küldetés', majd ugyanennyi ideig tartó 'börtönösdí' szakította meg. Szerencsére egyik sem hagyott bennem testi-lelki töviseket. Talán azért, mert a megváltoztathatatlan körülmények ellen sohasem lázadoztam...*”¹¹ A lovas tüzéregység 1200 emberéből csak 120-an tértek vissza... 1942-43-ban is publikált; a Don-tól is küldött írásokat a *Határőr*-be. Ezért kapta a börtönt...

Pataki tanársága alatt kötött házasságot Rick Lenkével; az *örök társ* erős akarátú, határozott, mindenre és mindenkire kiterjedő figyelme nagyasszony volt. „*Lenke néni egy fazon*” – jellemezte egyik ifjú kolléganőm 1990 körül. Sárospatakon, közvetlenül a szovjetek átvonulása után, 1945-ben, apai nagynénimmal, Koncz Sárával újra megnyitották a

¹⁰ Harsányi István 1930.

¹¹ Pólos etc. (szerk.) 2005. 75.

Szász farkas vendéglőt Sárospatakon. A hazatérő, elgyötört családtag katonák, hadifoglyok, sebesültek ámulatára zeneszó és sütemény várta őket. Egyáltalán nem anyagias, de igenis napi realitású, éles eszű, humoros megjegyzései közül csak kettőt idézek.

Az 1970-es években Pista bácsi nagyot nyújtózva mondta egyszer: „Befejeztem a könyvet” – *Kettő-ötven a káposzta.*” – „No de Lenke, befejeztem egy könyv írását.” – „No de Pista, közben kettő-ötven lett a káposzta.” Amikor – ugyancsak a 70-es évek elején – első menyasszonyom szépen búcsút intett, őt hívtam fel telefonon. „Mit érzel?” – „Mégkönnyebbülést.” – „Remek, de azért gyere ide és néhány napig lakjál a duzzogóban...” (Ez budapesti lakásukban, egy emeletes ágyas, kis szoba volt, a mindenkori felügyeletre szorulóknak.) Nem véletlenül használtam az örök társak jelzőt. Szentmihályiné Szabó Mária híres, le-

bilincselően szép, ilyen című regényét ugyanis (Lorántffy Zsuzsannáról és I. Rákóczi Györgyről) Harsányi István inspirálása alapján írta.

1943-44-ben szintén sokat írt; főleg nevelésügyi és irodalomismertetési témákban. 1945-46-ban semmi sem jelent meg tőle; 1947-ben „*Útravaló*” címmel, gyermekek számára publikált versgyűjteményt. 1948-1951 ugyancsak a szilencium éve; majd 1952-től lassan ismét szaporodnak az olvasáskutatási, később a gyermeklélektani írások.

1945 és 1948 között a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa; az egész országra kiterjedően foglalkozik a tehetségmentéssel és -gondozással. Keresztury Dezső minisztersége alatt 1946-ban Illyés Gyula és Németh László közreműködésével, Veress Péter támogatásával létrehozták a *Magyar Népi Művelődési Intézetet*, amely 1948-ban megszűnt, ám rövid működése idején hatalmas munkát végzett. Járták az országot; szervezték a szabadművelődést, tehetségmentést, népfőiskolákat, az olvasómozgalmat. Kiadványsorozata révén szerkesztői munkája is újraéledt, elsősorban patakiakat és népi írókat vont be. Ma is izgalmas olvasmányok *A Magyar Népi Művelődési Intézet Kis tanulmányai* valamint *A Magyar Népi Művelődési Intézet Műsorfüzetei* apró kötetek. (Jómagam örökre megjegyeztem a címet *Volly Isván: Űtik a rézdobot...* Ezek a kiadványok megtalálhatók a mai Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus könyvtárában).

1948-tól 1969-es nyugdíjazásáig a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének elődintézményeiben dolgozott; amelyet az induláskor Gyermeklélektani Intézetnek neveztek. Ez az időszak volt az ő pszichológusi korszaka. Meghatározóan fontos, úttörő munkát végzett az alábbi területeken: gyermeklélektan, serdülőkorúak problémái, házasság-pszichológia, szexuális felvilágosítás. E korszak kiemelkedően fontos műve a *Fiúk könyve*.¹² E mű számomra és kortársaim számára életre szólóan fontos felvilágosításokat, eligazításokat tartalmazott. (Sajnos, a csak a címet ismerők összekeverik a korszakban divatos fiúk évkönyve eklektikus szöveggyűjteményekkel.)

A mai értelmiségiek, kortársaim a nyugdíjas Harsányi Istvánt ismerték. Bámulatosak e korszak tevékenységei, alkotásai is. Meghatározóan fontos szerepe volt abban, hogy Sárospatak 1968-tól újra város lett. Az 1960-as években létrehozta a *Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Körét*,

¹² *Harsányi István* 1958 és 1963.

amelyet számos más ilyen kör követett, és amely kezdeményezés a non-profit civil szerveződések őse és mérvadó mintája volt. Döntő és meghatározó szerepe volt a tehetség-felismerési, tehetségmentési és a népiskolai mozgalom újraindításában. Sokat publikált, különös jelentőségű, hogy összefoglalta a tehetségmentési és népiskolai tapasztalatait.¹³

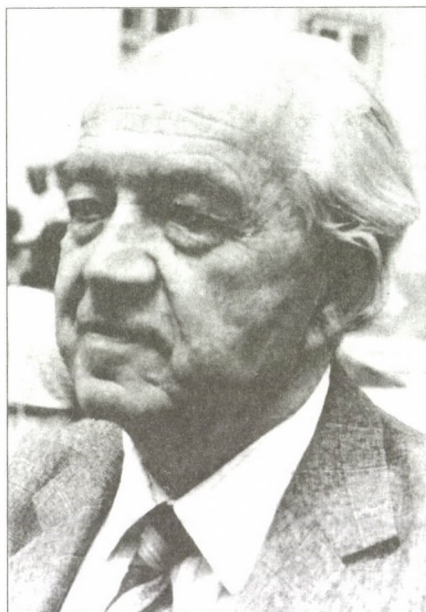
Közben emlékezetesen jelentős a *dália-korszaka*, amikor Budapesten, Mátyás-földön, a kertjében igencsak hozzáértően dáliaikat gondozott; illetve a *Cirókai-korszaka*, amikor Sárospatakon, a Megyer-hegyen lévő tanyáján sokat írt, értelmiségi társaságot és gyermek-táborokat szervezett, a Magyar Nemzetnek küldte a *Cirókai leveleket*.

1988. január 29-én ünnepeltük 80. születésnapját. A Hazafias Népfront I. kerületi bizottsága és a Sárospataki Öregdiákok Budapesti Köre által közösen rendezett 136. klubest keretében. Képes Géza, Maller Sándor, Barsi Ernő, Varga András és mások köszöntötték; több elismerő cikk jelent meg; „Kiváló pedagógus” kitüntetést, Apáczai Csere Jánosdíjat kapott; megkapta a művelődési és közoktatási miniszter kitüntetését majd később a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét.

Üzenetek

Meghatározó jellemzője a *sárospataki-ság* volt, amelynek taglalásával itt most nem foglalkozom. Ehhez szorosan kapcsolódott a *családszeretet* és *családszervezés* Sárospataktól Budapestig. A rendszeres családi összejövetelek és a nyári gyermektáborozások a résztvevők életre szóló, meghatározó élményévé váltak. Ezeken az alkalmakon a tanár, a pszichológus, a népművelő és összefoglalóan *a mérvadó tekintély* sugározta a magatartási üzeneteket. A fegyelmezett, „*az élet megy tovább*” tartásra visszatérő története volt: fiatal korában gyönyörű táncpartnerétől tánc közben tudta meg, hogy a hölgynek aznap halt meg az édesapja.

¹³ *Harsányi István* 1991 és 1994. Egy kis statisztika. A már hivatkozott *Varga Kovács Amarilla* (1988) bibliográfiában 637 tétel szerepel. Egy nagyon fontos kimaradt; kettő ismétlés; a 296. több elemből álló sorozatot tartalmaz; a 609. tétel gépirat, amely 1994-ben jelent meg stb. Az 1967 után közölték még összeállítandó bibliográfiájával együtt kb. 680 tételtől lehet szó. Ha ehhez hozzávesszük a nem közölt, ám nagyon fontos gépiratokat, interjúkat, szerkesztéseket, sorozatszerkesztéseket 1000 körüli tételhez jutunk. Ezt bővítik még a levelezések, a hivatalos jelentések valamint az interjúk, hangfelvételek és a Harsányi Istvánról szóló írások. A hivatkozott bibliográfia szerint, az önállóan megjelent műveken kívül, 80 különböző periodikában publikált; a pedagógiai, társadalomtudományi szakfolyóiratok mellett elsősorban a Sárospatakon megjelent lapok majd az Élet és Tudomány, a Nők Lapja és a Magyar Nemzet voltak a közlési fórumai.

Dr. Harsányi István

Tanár volt. Oktatott és nevelt. Nem információkat csurgatott, nem kioktatott. Értelmezett tudást adott át. Nem szentenciákat és elvárásokat fogalmazott meg, nem előírt. Pszichopedagógus volt: megnyitotta a bennünk lévő lehetőségeket. „*Mivel foglalkozzak?*” – kérdezte a mérnök hallgató. – „*Hát a herke billentyűvel!*” – „*Az mi?*” – „*Találd fel!*”

Az 1970-es években Sárospatakon, a Megyer-hegyen, a Círókai Rick-tanyán, az unokái korosztályának szervezett egyik gyermektáborban versenyt hirdetett. „*Mostantól, 24 órán át, mindenki valamiben versenyez.*” A ki-miben versenyzett beszámolóiban nem volt egyforma versenyszám. Nem volt személyek közötti harc, mindenki nyert, sőt mindenki első helyezést ért el. Előfordultak előre sejtethető produkciók: verset mondott, énekelt, matek példát oldott meg fejben, megírta és felolvasta a szülőknek szánt – halogatott – levelet (mobiltelefon akkor még nem volt...). Ám előkerültek meglepően innovatív, kreatív versenyszámok is. Íme néhány:

– Én sohase mertem éjszaka kimenni. Most teljesen egyedül pisiltem a bokornál.

- Én még sohasem mosogattam, tegnap vacsora után én is...
- Benéztem a kútba.
- A kerek kútból én húztam fel a vizet.
- Megettem a főzeléket.
- Megbarátkoztam a fő kutyával is.

Amerikában élt Béky Zoltán hivatalos keresztapám mellé, önként kértem fel Pista bácsit és Lenke nénit keresztzüleimnek, úgy nyolc éves koromban, 1958 táján. A karácsonyi könyvcsomagok (Cooper, Verne, Dékány András), majd a *Fiúk könyve* szóbeli, gyakorlati értelmezése, a kirándulások, a barátomnak szólítás, a jegyzetelésre és írásra való biztatás, az önmagammal való szembenézés erősítése máig meghatározzák lelki világomat. Íme egy példa: „*Hogy érzed magad? – kérdezte tizenéves személyemet. – „Rosszul.” – „Nocsak?” – „Mindig szűk ruhákban járok.” – „És miben szeretnél járni?” – „Szarvasbőr ruhában.” – „Elképesztő, hogy tizenkét évesen nem tudod elérni, hogy abban járd.”* Dicsért és feladatokat adott. A *Fiúk könyve* 1958-as dedikációja: „*Koncz Gábornak igen szeretett öcsémnek és barátomnak, sok jó kívánsággal. Pista bácsi*”. Az 1963-as: „*Gábor keresztfiamnak sok szeretettel és azzal a meggyőződéssel, hogy igen kiváló felnőtt lesz belőle. Keresztapa, a könyv írója.*”

Tesztelt. A Rick-gát felé gyalogolva akarta megtudni, hány hallásra mondom vissza Weöres Sándor versét: „Tó vize, tó vize csupa nádszál, / Egy kacsa, két kacsa oda császkál. / Sárban ezer kacsa bogarászik, / Reszket a tó vize, / Ki se látszik.” Egyből visszamondtam. „*Nocsak, te elolvasod a karácsonyra küldött könyveket...*”

A tanítás-, tanulás-, olvasás-, nevelés-módszertan egész életében közírói munkásságának fontos része volt. Őt tekintem a hazai felnőttképzés elméleti-módszertani megalapozójának.

Mindezt át- meg átszötte az anekdotikus humor, a derűs magatartás. Gyűjtötte és gyűjtette az anekdotákat, a sárospataki diákvilág anekdotakincsének újabb és újabb kötetait szorgalmazta.

Irodalomtörténész, olvasáskutató, irodalomértelmező és irodalom-szervező is volt. Különösen figyelt az íróképes fiatalokra. Kedvenc költője Arany János, majd később Weöres Sándor volt; a sárospataki korszakban különösen foglalkozott Adyval, és egész életében figyelmet fordított a méltatlanul elfelejtett jelentős írókra, mint pl. Komáromi János és Pósa Lajos. Irodalmi alkotásnak tekinthető a kortársával, Rác

Istvánnal, a Finnországban élt világhírű fotóművésszel és jeles íróval való hang-kazettás levelezése.

Felismerő, megmentőszervező volt, az 1930-as években éppúgy, mint az 1970-es 80-as évtizedekben. Népfőiskola, tehetségvédelem, Magyar Népi Művelődési Intézet, MTA Gyermeklélektani Intézet, Sárospatak városáé fejlesztése, a Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Körének megszervezésével az országos civil szerveződések elindítása, majd ismét népfőiskolák és tehetségmentés, családi rendezvények és vitaforumok. Igen fontos Egressy Mária már idézett dolgozatának megállapítása: „rendszer-váltó pedagógusnak” nevezi. „Dolgozatomban két rendszerváltásról beszélek. Az egyik a Trianon utáni időben volt, amikor az országnak egy új helyzetben kellett magára találni... A második pedig az 1990-es évek. Az ország megváltozott helyzetéből adódóan a hangsúly a minőségre tevődött. Kis ország, kis létszám, kis gazdaság. Versenyképesek csak akkor maradhatunk, ha minőségi munkát végzünk, ahhoz pedig minőségi emberekre van szükség. Ezt ismerte fel igen korán Harsányi István s tudatosan készült erre a feladatra.”¹⁴ Az életmű monografikus elemzésénél különösen fontos lesz erre a politika- és társadalomtörténeti összefüggésre figyelmet fordítani. Mindenkor mozgósított, lendületet adott; szóban, írásban, szervezésben.

A pszichológiában is korszakalkotóan újító reformer volt. Ezt művek sora támasztja alá az olvasáskutatás, a pedagógiai módszertan, a gyermeklélektan, a serdülő- és ifjúkor lélektana terén. Valóságosan forradalmi volt különösen a szexuális felvilágosítás és a házasságterápia témakörben végzett munkája és hatása.

Nulla dies sine linea: folyamatosan elemzett, írt, ismeretterjesztő munkát végzett. A Don megrázkódtatásait éppúgy pozitív üzenetként közvetítette, mint a szaktudományos eredményeket vagy a természeti környezet átélését.

Feladatokat adott és ennek kötelességét örömmel visszük tovább.

Feladatok

A már említett *Sárospataki Iskola* kutatáshoz is kapcsolódóan, első sorban az alábbiakat szükséges elvégezni:

– A hivatkozott bibliográfia javítása, kiegészítése; a kéziratok, levelezés, interjúk, hang-, videó- és fotóanyag bibliográfiai feldolgozása.

¹⁴ Egressy 2001. 4-5.

– A lappangó, ám nagyon fontos gépiratok digitalizálása és közlése, mint pl. a Sárospataki Református Kollégium 1920-1952 közötti történetéről, Radácsi György etikájáról készült írások illetve a doni napló.

– Válogatott írások és külön a sárospataki témájú cikkek, tanulmányok kiadása.

– A pszichológiai munkásság, a tehetségmentés, a népfőiskolai munkásság, a baráti kör és közösség szervezések általa készített irodalmának és gyakorlatának tanulmányokban való elemzése.

– Az életmű-monográfia elkészítése.

Mindezek egyikéhez, másikához kapcsolódva szakdolgozatok, diszertációk sora is készíthető. A 100. születésnapján közösen skandáltuk én gyakorta magamban mondom emlékére a *Tó vize, tó vize ... rigmust*.

HIVATKOZÁSOK

- Benke György, Pólos László, Szabó Csaba* (szerk.) 2005: Pataki tanáraink (1931-1952). Sárospatak, For You Bt., 73-75.
- Bolvári-Takács Gábor* 2009: A „sárospataki iskola” történeti kutatásának dimenziói. = Sárospataki Füzetek, 2. szám, 83-90. Lásd: a jelen kötetben is.
- Egressy Mária* 2001: Egy rendszerváltó pedagógus portréja: Dr. Harsányi István. Bp., ELTE BTK, Neveléstörténeti szigorlati dolgozat.
- Harsányi István* 1929: Sárospataki Ifjúsági Közlöny 45. November, 54.
- Harsányi István* 1981: Pataki Kollégium, gépirat, cca. 200 oldal. (Megtalálható: dr. Harsányi Ádámnál.)
- Harsányi István* 1988: Hosszmetszet I-IV. 1114 oldal. (Megtalálható az Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeumban, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben és dr. Harsányi Ádámnál.)
- Harsányi István* 1930: Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Bölcsészdoktori értekezés. Sárospatak, Fischer Lajos Könyvnyomdája, 45 oldal.
- Harsányi István* 1935: A hazugság mint nevelési probléma. Sárospatak. 140 oldal.
- Harsányi István* 1958: Fiúk könyve. Bp., Gondolat, 286 oldal.
- Harsányi István* 1963: Fiúk könyve. II., bővített, átdolgozott kiadás. Bp., Gondolat, 454 oldal.
- Harsányi István* 1988: A Magyar Népi Művelődési Intézet 1946-1948. Történet és dokumentumok. Bp., Országos Közművelődési Központ, 301 oldal.
- Harsányi István* (szerk.) 1991: Népfőiskola tegnap, ma, holnap. Bp., Magyar Népfőiskolai Társaság, 272 oldal.
- Harsányi István* 1994: Tehetségvédelem. Bp., Magyar Tehetséggondozó Társaság, 230 oldal.

- Koncz Gábor* [2007]: Patak kulturális hozománya. = *Kováts Dániel* (szerk.): 150 éves az önálló sárospataki tanítóképzés. Sp., Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 79-85.
- Koncz Gábor* [2008]: Sárospatak: a köszönő város. = *Földi Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel* (szerk.) Comenius előtt és után. Bibliotheca Comeniana XIII., Sp., Magyar Comenius Társaság, 89-102.
- Kováts Dániel* [2009]: A „sárospataki iskola” történeti kutatása. Lásd: a jelen kötetben.
- Varga Kovács Amarilla* (szerk.) [1988]: Harsányi István pedagógiai publikációinak bibliográfiája. Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 39 oldal.

HALÁSZI ALADÁR

A „hanglító” művész, pedagógus (Bolvári Zoltán 1908-1993)

Nevét emlegetvén tanítóképzős tanáromról rögtön abszolút hallása jut szembe, továbbá az, hogy apámmal egy évben született. Így, mikor megemlékezem centenáriumukról, egymást idézik fel bennem. Bárcsak mindnyájan rendelkezhetnénk legalább egy valamilyen abszolúttal az adottságok és erények közül! Mindjárt más volna a világ, ha nem önjelöltként kerülnének élre a művészetben, tudományban, politikában és az élet minden területén, hanem az adott vagy hosszú évek alatt megszenvedett, kialakított „abszolút” révén. Úgy legalább egymás csodálatába menne át az irigység, ami munkál – sokszor a legnagyobb erővel – az emberi kapcsolatokban. Ő is megtapasztalhatta, mekkora falat képes húzni emberek közé ez a gyarlóság, de művészi, pedagógusi képességei átütöttek rajta és teljes életről ad számot a leltár. Az igazi tehetséget nemigen állítják meg a visszatartani akarók, a gáncsvetők. Mindig volt benne annyi lendület, hogy túljusson a maga és más okozta nehézségeken.

Diákként közvetlenségét, kellemes társasági megnyilvánulásait, derűs történeteit, elbűvölő zongorajátékát értékeltem a legtöbbre. Ezekből és millió másból állt össze szememben, immár emlékeimben az ember, a pedagógus, a művész. Többnyire magasabbak voltunk nála, ezért is hívtuk magunk között Dugónak, kollégái közül – szintén a tisztelet jegyében – másokat Gömbinek,¹ Egykettednek,² vagy az akkor behozott növényt elő-

¹ Kődöböcz József

² Debreczeni Zoltán

szerepettel emlegető tanárunkat Rebarbarának.³ A diáknyelv már csak ilyen képszerű, tömörítő, találó. Az én tanárkodásom idején tanítványaim, az iskolához szegődő pedellust, mindenest Lambadának keresztelték el, mert az akkor divatba jött tánc egyik mozdulatát remekül imitálta járás közben, hiszen kissé sántított. Könyörtelen is a diáknyelv, de őszinte.

Nagy hírértéke volt minden információnak, amelyek tanárainkat hozták közelebb hozzánk, mert magánéleti, közéleti történéseik addig nem ismert emberi vonásaikat rajzolták elénk. Így tudtuk meg a sárospataki tanítóképzőben minden tanárunkról a legfontosabb jegyeket, amelyek alapján besoroltuk őket magunk között a virtuális tér valamely rétegébe, hogy együtt lássuk mindnyájukat nekünk mutatott érdemeik alapján.

Elképzelem, hogy talán fizikai fájdalmat is okozhatott neki, a „hanglátónak” egy-egy fals éneklésünk, de volt türelme, módszere helyreigazítani velünk a hangot. Egyik évfolyamtársam kimondottan botfülű volt, akinek a dalától az énekesmadarak lehullanak a fáról (ez a mondás is tőle való, de a világeért se csúfolta volna vele a tanítványt, egy anekdotába foglalva említette, másra vonatkoztatva). A harmadik év végére az útmutatásai alapján gyakorló társunk elviselhető; módon énekelte a feladatul rótt dalokat.

Történetei, megjegyzései természetes módon a zenéhez kapcsolódtak legtöbbször, érthető okokból, de ugyanúgy tudott viselkedésről, gondolkodásmódról, emberi gyarlóságról, egyáltalán az életre beszélni. Nem voltak tabui, csak általában a zene és a pedagógia, a zenepedagógia. Zenetörténeti előadásai, utalásai alkalmával a legnagyobbakat is emberként igyekezett bemutatni. Tudta, hogy az igen magas szférába emelt ember, tudós, művész nem követhető, így hatástalan, pedagógiailag nem válhat példaképpé. Ezer szállal kötődött Bartók, Kodály életművéhez, mégis természetesnek hatott tőle az a rövid történet, hogy amikor Bartókot játszott – soha más esetben –, akkor a kutyája vonítani kezdett. Így akarta – miként Illyés Gyula is – jelezni: a zene nem független a társadalmi folyamatoktól, történésektől, azoknak valamiféleképpen tükré, következménye és jobbítója akar lenni.

*Egymásra csikorított
vasnak s kőnek a szitok-*

³ Nagy József

*változatait bár a zongora
s a torok fölhangolt húrjaira,
ha így adatik csak vallania
a létnek e maga zord igazát,
mert épp e 'hangzavar',
e pokolzajt zavaró harci jaj
kiált
harmóniát.*

(*Illyés Gyula: Bartók*)

Sárospaták erkölcsi, szellemi várának is építőköve, amelyet az alapozó fejedelmek, a nagy tudósok, pedagógusok, művészek emelnek a magukéval együtt büszke bástyává, hogy messzire lássék: itt soha meg nem szakadó a folyamat a tudomány, a művészet, a pedagógia fejlődésében. A p a t a k i s á g , a pataki szellemiség, érzem entitásához⁴ ugyanúgy hozzátartozik, mint a korábbi nagyok: Comenius, Árvay József, Kövy professzor, Újszászy Kálmán, Kődöböcz József, hogy csak a legnagyobbak közül említsek néhányat. A sok jó tanár közül rá azért is emlékszem valamivel világosabban, mert kissé elütött a többiektől mentalitásban, szokásaiban, előadói módban, szintben.

Gyakran fölkeresett bennünket a kollégiumban megtudni, mivel foglalkozunk, kell-e segítség valamiben, továbbá egy jóízű beszélgetés szándékával. Volt úgy, hogy a Markazról, Patakról való korsó bor is előkerült. Olyankor elemében volt, föloldódott a diákok társaságában. Ha valami nagyon elvont fogalom, viszony vagy emberi gyarlóság szóba került, mindre volt egy-egy anekdotája szemléltetőül, mintegy föloldva, tárgya-sítva a gondolatot. Comenius a Bibliát említette a szöveg megfelelő részéinél, ő adomázott. Így nemcsak jobban értettük, de jobban is éreztük magunkat, mert derűt árasztott. A comeniusi korban is elmentek a tanárok diákjaikhoz segíteni, megtudni, mi foglalkoztatja őket. Amikor kapacitál-tuk, hogy zongorázzék a mi agyonnyüstölt hangszerünkön, ami a legki-sebb kollégiumi szobában állt és viselte a dzsesszt kalapáló diákujjak bán-tását, akkor inkább elhívott bennünket otthonába, mintsem a lehangolt, itt-ott repedt billentyűket sorakoztató hangszerhez nyúlt volna. A családja nem nagyon örülhetett nekünk, de egy-egy részlet vagy dal után megkö-zöntük a játékot, a feleségnek a türelmet, és távoztunk.

⁴ Entitás: valamely dolog tulajdonságainak összessége. Itt a „dolog” a patakiság szellemisége, amely-hez ő is hozzájárult erősítőleg.

Voltak arisztokratikusabb, távolságtartóbb tanáraink is, akik más tanár-diák viszonyra hangolódtak. Náluk másféle értékeket kerestünk és találtunk. Egyik „versenyháza, ellenháza(?)”, kollégája Tóth Károly volt. Mindkettőjüket becsültük. Tudtuk, hogy Bolvári Zoltánt kevésbé segítik felülről, de azt is, hogy elismerik ott is művészi és pedagógiai képességeit, mint ahogyan mi is. Szívünkben nemcsak ők ketten, de a többiek is elfértek. Ami a tanárok között talán kissé kirekesztendő tulajdonságnak, különösnek tűnt, azt mi, diákok nagyra értékeltük. Egyféle demokratikus megnyilvánulásként vettük stílusát, bennünket megszólítani tudó és szerető szavait. Azóta tanári pályámon én is tapasztaltam, mennyire számít értéknek a tanárok szemében a diákok körében egy-egy tanár népszerűsége, amely holtbiztos forrása az egymás közötti féltékenységek, irigységek, tantárgyi sovinizmusnak. Ezek adandó alkalommal átmehetnek keresztbe tevő szándékba is. Mindennek a lelki nagyság, a minőségre törekvés és a tehetség lehet csupán az ellenszere.

Hosszú és göröngyös újáról mi is tudtunk. Nem csupán művészi, pedagógusi pályájára érvényesek a jelzők, de földrajzi értelemben is sokfelé járt. Útjainak a közös nevezője mindig a tanítás, a zenepedagógia, annak pedig a minőség volt. E visszaemlékezés címében jelzett „hanglító” fogalom az ő személyében tárgyiasult szinesztézia. Ha mindnyájan képesek lennénk látni egy-egy testetlen fogamat, jelenséget, akkor összeadva, összefogva megtudhatnánk a világ legmélyebb titkait is. Ő azonban nemcsak hangot látott, hanem embert, annak a sajátjával rokon problémáját is. Megszólalásakor anekdotáival nem is annyira színezní akarta beszédét, mint inkább rádöbbeneni hallgatóságát, társaságát az emberi gyarlóság levetkőzésének szükségességére és módjára. Magas pedagógiai eljárás ez, a más dimenziókba átemelő gondolat, amely nemcsak eligazítani igyekszik a világban, hanem jobbítani, maga minőségéhez emelni is akar. Nem csoda, hogy ragaszkodtak hozzá munkahelyein, amikor megismerték képességeit és egyáltalán kellett a szakember. A fékező ellenérdekeltségek nem tudták letörni.

Amit elért, saját erőből sikerült. Ha valamihez nem adta magát teljes erővel, és kiderült, hogy fontos, akkor tudott váltani ritmust, irányt. A zeneszerző szak nem hozott kedvet, örömet, hát időben lemondott róla. A tanári pálya viszont vonzotta, bejárta az összes lépcsőfokot az óraadótól a kinevezettig, az ének-zene terén az énekkari tagságtól a karvezetőig.

Bolvári Zoltán a képző udvarán

Így kerek az ő világa, amelyben mi is kaptunk szerepet mint tanítványok, játékanak hallgatói, csodálói. Köszönet érte. Pedagógusként úgy vált halhatatlanná, hogy találkozóinkon föl-fölidézzük szavait, jóízű adomáit. Szeretjük a zenét, az éneklést. Olyankor, amikor gyakoroljuk, nem mindig gondolunk rá, hogy ebben is benne van az ő krözzsága. Kell-e ennél több egy tanár utóéletéhez? Vajha bennünket is ilyen szeretettel, elismeréssel emlegetnének a tanítványok! Csakis úgy lehetséges, ha 'ól sáfarkodtunk a talentummal, amit tőle is kaptunk.

Szabolcsi születésű lévén még közelebbinek érzem az emlékét. Ha csak két Mihályt, két nyíregyházi, szabolcsi kötődésű hírességet említek, akiknek közük, kapcsolatuk volt Bolvári Zoltánhoz, akkor a földrajzi hely is átlényegül, mint Váci Mihály Kelet felől című versében: „Baloldala ez a Hazának! – a szív is e tájra esik”, írja és dicséri Bolvári tanár urat, aki sok népdalra megtanította őt, a néptanítót. Czine Mihály is tőle eredezteti Kodály és Bartók megszeretését. Czine professzortól volt szerencsém pályázati díjat, oklevelet átvenni, Váci Mihállyal pedig többször találkoztam olvasóként. József Attila is eszembe jut egy sora okán: „Múltunk mind össze van torlódva.”⁵ Ez a torlódás azonban inkább közelebb hoz bennünket egymáshoz az értékek mentén.

Ma másfélék ezek a „torlódások”, amelyek közös nevezője az értékek rombolása, az értékrend átváltódása a hatalom iránti vággyal átítattottan. Ez állt a legtávolabb Bolvári Zoltántól. Ő „csak” tette a dolgát: tanított, zenei rendezvényeket szervezett, kart vezetett, zongorázott, ellenlábasaiban is elismerést váltott ki, ha nem is mutatták ebbéli érzelme-

⁵ A Hazám című szonettkoszorú sora.

iket. A két vagy több dudás⁶ (a szó szoros értelmében zenész) egy csárdában effektus igaz az ő helyzetére? Emberből vannak a pedagógusok, az előadóművészek is. A gyarláság e téren a leghamarabb üt át a lelkeken, hiszen érzékenyebbek, mint a többi ember, aztán nehezebben térnek napirendre egy-egy sértés, megszólás, vagy akár mozdulat, mimika fölött. Egzisztenciájuk nemcsak maga a munkahely, hanem a közeg, amely értelmet ad tevékenységüknek, amely természetes tere, kohója tehetségük kibontakozásának, vagyis a diákság, a tantestület, a helység és a helyiség, ahol meghitt módon zajlik a dolgos m rész élet. Ha ez elvész, vagy meg se nyeri az ember, gyökértelessé válik.

Bolvári Zoltánt átlendítette ezeken a buktatókon is akaratereje, céljának soha nem halványuló fénye: a tanítás, a zene, a szépség szerinte való foglalat, amelyhez tanítványait, hallgatóságát el akarta juttatni. Hogy órán kívül szívesen beszélgetett tanítványaival, innen – datálódik. Művész érzékenysége miatt nehezen alkalmazkodott, így néha az is lehetett az oka, hogy hozzánk menekült. Úgy nem kellett sandaságra, rivalizálásra gondolnia. A feszült légkör jobban zavarta, mint az e téren átlagembert, de el kellett viselnie az ideológiai okokból történt visszavetettséget Kődöböcz Józsefhez hasonlóan, továbbá a kisebb tehetségek felől érkező irigykedést a pályán. Mi, diákok viszont ismertük a tanáraink között mind a hivatalos, mind az érték alapú rangsort. Ő ez utóbbiban elől járt. Nem mindig esik egybe e két sor, pedig az „abszolút” itt kelne el a leginkább. Igaz, minden mozog (panta rhei), bár annyira nem kellett volna változnia az értékrendnek, hogy, őt hátra sorolják.

Száz év, mégis mintha tavaly beszélgettünk volna Bartók és Kodály törekvéseiről, a népdalok szerkezetéről. Chopin zenéjéről, Beethoven megsüketüléséről, Liszt Ferenc hazaköltözéséről,⁷ a pentatóniáról, a zene népeket összekapcsoló szerepéről. A halhatatlanság eléréséhez nem küszöb száz év, de ha az volna, könnyedén átlépné, mert élteben a megbomlott értékrendekhez keresett és talált harmóniát, mely a zenetanítás révén életünket igyekezett szebbé, a szépre érzékenyebbé tenni. Így benne van személyének, tevékenységének hatása a mi életrajzunkban is.

⁶ Tévesen hiszik, hogy a konkurencia miatt nem fének el egymástól. Inkább az az igazság, hogy a dudák egyedi hangolásúak, így harmonikus muzsikálás nem lehetséges. A hallgatóság legalább az egyiket – de lehet, mindkettőt – elzavarja a rossz hangzás miatt.

⁷ Liszt Ferenc német földön világhíre emelkedett, de öregségére haza költözve megtapasztalta a „jó magyar mentalitást”, a fúrás-faragást, irigységet és az ehhez hasonlókat.

Az idős tanár egykori diákjával

Ezt tudatosan, de önkéntelenül is átadtuk környezetünknek, tanítványainknak, akik már, nem tudják, kitől ered a precízesség, a jó kedély, a művészet szeretetének kisugárzása, csak hat rájuk pozitívan. Ennyi talán elég is *ars didacticája* szerint egy pedagógustól és művésztanártól. A többit szerezzze meg az élethez a tanítvány, mint ő, aki tudta, küldetése van e világban, amelyet csak tárgya iránti alázattal képes teljesíteni. A zenén, pedagógián kívül nem viszonyult semmihez és senkihez alázattal. Mindent tudott tárgyaról, és ha mégsem, ráérzéssel azt is tökéletesen megoldotta.

Ha kollégája lettem volna, talán egy csöppnyi irigység belém is költözik iránta, de szerencsémre „csak” tanítványa voltam, így maradék és mögöttes gondolatok nélkül tisztelhetem és csodálhatom. Másoknak is ezt ajánlom.

Comenius ábrázolása bronz domborművön

FÖLDY LILLA

Pataki évek, pataki versek
A 100 éve született Képes Géza és Sárospatak

A Mátészalkán született költő, műfordító értelmiségi pályára vezető útja kihívással teli, de jellegzetes történet a 20. század eleji vidéki Magyarországon. Képes Géza így meséli Patakra kerülését:

„Természetesen a sorsom az lett volna, hogy inasnak megyek, még hozzá az édesapám keze alá inasnak, hiszen Gyula bátyám is az édesapám keze alatt tanult ki kovácsnak. De volt Mátészalkán egy református segédlelkész, akinek a nevét hálával említem meg, Filep Gusztávnak hívták, aki elhatározta, hogy belőlem nem inas lesz, hanem Sárospatakra kell kerülnöm, gimnáziumba. Jó neve volt Patakon, és ajánló levelet írt, de ez nem volt elég. Mindenekelőtt latinul kellett volna tudni, s én a polgáriban természetesen nem tanultam latint. Osztályfőnököm, Ferenczi Endre, átolvasta első verseimet tartalmazó füzetemet, s azt írta a végére: ‘Sic itur ad astra’, amiből én egy szót sem értettem. Megkérdeztem tőle, mit jelent: nagyon gyanús volt nekem, hogy elutasítás. Annyit mondott: tanuljak meg latinul, akkor majd megértem. Ez a két dolog valahogyan szerencsésen összekapcsolódott: Filep Gusztáv követelése, hogy menjek Patakra, gimnáziumba, és Ferenczi Endre megjegyzése, hogy majd megértem, ha latinul tudok. Négy osztály latin tananyagát kellett négy hét alatt megtanulnom, Filep Gusztáv tanított, olyan eredménnyel, hogy sárospataki diák lettem.”

Patakra kerülésének kalandos történetét a költő később versben is megörökítette: Filep Gusztáv kivételes szalkai műveltségéről és támogatásáról ír a *Mátészalka-Sárospatak* című költeményben, a latin vizsgálóhoz kapcsolódó félelméről és ambícióiról pedig a *Késégek közt* című versben vall.

A húszas évek pataki gimnáziuma óriási előrelépést jelentett a kisdíák számára, bár tudjuk, hogy a Kollégium fejlődésének nem kedveztek az I. világháború utáni évek. A már csak gimnáziumból és teológiából álló iskola tanári kara elöregedett, és belefáradt a háborúba. Az oktatás szakmai színvonala őrizte ugyan a korábbi értékeket, de a 20. század tudományos eredményei, az ezek elsajátításához szükséges nyugati nyelvek ismerete, és az új nevelési módszerek nem érvényesültek. Néhány tanár 1919-ben túlzottan exponálta magát, elbocsátásuk zavart okozott. A trianoni béke kibillentette Sárospatakot a régióban betöltött kulturális vezető szerepéből, a város határszéli településsé vált. A jogakadémia 1923. évi bezárása tovább fokozta az iskola válságát.

Ezt a helyzetet Képes Géza is érzekelte, hiszen utóbb így idézte fel iskolásévei színhelyét:

Az álomba hullt város

(részletek)

Patak – a hirhedt húszas évek.

*Ki e kisvárosba tévedt,
megtorpanva hátrahőköl
a megdermedt időtől.*

*Elvarázsolt vén város – a
változatlanság városa.*

[...]

*Messzi múlt, most felidézlek,
vagy inkább csak idéznék –*

*Hol egy ház, amelyik előtt
megállva, a rég-volt időt
visszahívnád, csak pár percig?*

Szép homlokzatot se lelsz itt.

*Mutatja még egy-két boltív:
valaha más világ volt itt.*

Él bennem egy, bár csak emlék:

*Jan Komenszkyt látta ez még,
Latin nevén Coméniust –*

*Mit mondana, ha élne most?
négyzáz éves vélt nagyságról
vagy valóságos vakságról.*

*Persze, nagy kincs a kollégium,
s akad még jócskán régi rom,
de a város, egészben véve:
sablon, kirakatba téve.*

[...]

*Nagypatak, úri kaszinó,
Kispatak, korcsma, kuglizó.
Vén iskola, Rákóczi-vár,
kettő közt a város sivár.*

A pataki diák környezetébe nehezen illeszkedett be, a Kollégiumban szigorú szabályok, tanárok és rideg körülmények fogadták. Később így emlékszik vissza erre:

A pataki kollégiumban

(részletek)

*A lakásom laktanya volt,
dísztelen diáktanya volt;
durván ácsolt ágyak, székek
szükség, nem a szépség végett
álltak rideg rendbe rakva.*

*Néztem a fehér falakra:
sehol egy kép, tenyérnyi tán –
minden puszta és puritan;*

[...]

*Aszódy aszkéta arcán
karvalyként ül a komorság;
bajsza, szakálla borotválva,
Sose láttuk borostásan.*

*Ime, reggel ő mond imát,
este pedig ő prédikál:
morzsol, mormol monotonon
mint egy mongol imalom,
Nem csuda hát, ha a fiúk
egyike-másika elaludt.*

[...]

*Pont félhétkor áhítatra
gyűltünk, gonddal átítatva,
telistele a nap terhével:
az estéhez ki hogy ér el?
Imát mormolt mindegyikőnk,
másfélét, mint felügyelőnk:*

[...]

*A reggelihez rántott leves volt
(minden reggelihez ez volt);
Kevés rántás, rengeteg víz –
Jó, hogy kaptunk kenyeret is,*

[...]

*Osztálytársam, Oszlányi Pál
Egyszer ebédhöz így mond imát:
»Jövel, Jézus, légy vendégünk,
Edd meg, amit adtál nekünk!«
No, lett is nagy felfordulás,
lábdobogás, lótás-futás.
Oszlányi Pali meg csak ott állt
falféheren – de kidobták.*

[...]

*Dávid Zoltán fogta pártját.
(Dávid s még több más mellette
kemény volt, de nem kegyetlen.)
Pali maradt Pataki diák,
Később, persze, pap lett – mi más?*

Mégis tagadhatatlan, a Kollégiumban szerzett latin, görög, német nyelvismereti alapok és a diákköltői, műfordítói sikerek nélkülözhetetlenek bizonyultak a szellemi továbblépéshez. Képes Géza maga vallja, négyyszer született. „*Először megszült anyám. Másodjára megszülettem, úgy is mint költő: Sárospatakon 1926-ban. Harmadjára újrászült az Eötvös Kollégium 1930 tájt és végül: újjászülettem, mikor Irént megismertem, 1944-ben... A Sárospataki Ifjúsági Közlöny szerkesztői: Horkay László, Benke Kálmán és Újszászy Kálmán – ők fedeztek fel mint költőt 1926-ban, első nyomtatásban megjelent versemet ők adták ki, ezzel a megjegyzéssel: „A Főiskola legifjabb nótafájának terméséből.”*

A költőjelölt szívesen vonult el az Iskolakert fái közé, és bújta a Nagykönyvtárat, ahol többnyire a görög lírikusok verseit és Ovidiust forgatta, de mindent elolvasott a kezébe kerülő könyvek közül. A szigorú könyvtáros hiába óvta a modernektől: Szabó Dezső éppúgy foglalkoztatta, mint Móricz Zsigmond. Azonban a könyvtár vezetőjének maradisága mellett más is jellemezte ekkor Patakot. Dávid Zoltán, az osztályfőnök és magyar-latin tanár nagy szeretettel beszélt nekik Adyról, az önképzőkörben pedig a franciául ekkor már eredetiben olvasó ifjú Baudelaire-t szavalt. *Binét Menyhért* című verséből meg-

tudjuk egy sárospataki ügyvéd igazította el a modern irodalomban tájékozódni vágyó ifjút.

*Volt egy ügyvéd, Binét Menyhért –
Angol költők jelesebbjét
Fordította, meg is jelent,
na, nem Pesten, de idelent.
Hozzá mentem, könyveket adott,
Tiltottakat s a „Nyugat”-ot;
vele beszélgetni jó volt,
de nem volt szokás – zsidó volt.
[...]*

*Ezerkilencszázhuszonnyolcban
Tizennyolc esztendőös voltam.
Az évszáró ünnepségre
Tíz aranypengőt letéve,
Binét rendelkezett – ez ő! –
„Egy magát meg nem nevező
Egyén a Főiskolának,
Főiskolánk jeles fiának
Adja, aki irodalomban a legjobb volt.”
Lángra lobban
Bennem az emlék – ezt én kaptam!
De mind máig nem tudhattam,
Hogy ezt a díjat ő adta.
Hegyi Jóska kikutatta,
Vagyis Hegyi József tanár,
Hogy mi volt – hatvan éve már...*

Tüntetés című versében arra emlékezik, hogyan állt ki a diákság Elekes Imre logikatanáruk mellett, mikor annak állása az 1919-es események és rosszakarói miatt veszélybe került.

*Nagy dolgot vittünk mi véghöz:
Tüntettünk, jobban se kellett,
Egy volt forradalmár mellett.
Elekes várt megrendülten,
Én meg beszédbe lendültem:
„Önnek ellenség nem árthat:
Majd megvédi a diákhad.”*

Elekes Imre később visszaadta lelkes diákja támogatását, hiszen ajánló levele segítségével Képes Géza bekerült az Eötvös Kollégiumba.

Érettségi után felkészülten lett a híres pesti Kollégium hallgatója. *Pályám emlékezete* című írásában mégis arról vall, hogy már az első órában szembesült azzal: voltaképpen semmit sem tud, és az emberi fejlődés útján még el sem indult. Az Eötvös Kollégium Ménesi úti épületében éjjel-nappal a kollégisták rendelkezésére állott az intézmény több tízezer kötetből álló soknyelvű könyvtára. Itt tanult 1928 és 1933 között Képes Géza. Vallomása szerint: „*a kollégium nyitotta rá a szememet a világra. Ott fészkel meg bennem az a felfogás, az a hit, amit mindmáig vallok, hogy nem elég, ha egy kis terület ismerői, tudói vagyunk – a nagy összefüggések megragadására és kifejezésére kell törekednünk.*”

A magyar-német-angol szakos ifjú tanár a diploma megszerzését követően visszatért Sárospatakra. Ekkor már elsőkönyves költő: a *Márványba véslek* 1933-ban jelent meg. Képes Géza visszahívása része volt a Sárospataki Református Kollégium fejlesztési stratégiájának, amelyben az angol nyelv oktatása állt a középpontban. A húszas évek végén ugyanis a Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Kollégium vezetősége megtalálta az egyetlen lehetséges kiutat: reformokkal felfrisseníteni a halódó iskolát. Partnerre találtak ehhez gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterben, akinek segítségével a harmincas évektől ismét magas színvonalú oktatás folyhatott. A gimnáziumban korszerű, bentlakáson alapuló oktatási modellt vezettek be. Ezt elsősorban az 1931-ben megnyílt Angol Internátus biztosította, amely nem egyszerűen nyelvtanítási forma volt, hanem az angolszász nevelési modell, a „college” adaptációja. A diákok saját újságot szerkesztettek, virágzott az egyesületi, önképzőköri élet, igen magas szintet ért el a sportkultúra. Az 1938-ban megnyílt Humán, az 1942-ben átadott ONCSA, s más, kisebb internátusok tovább bővítették a lehetőségeket. 1929-ben megtörtént a hatvan évvel ezelőtt állami kezelésbe vett tanítóképző visszavétele. A döntést a kormányzat a jogakadémia elvesztése miatt részben kárpótlásnak szánta. A tanítóképző intézeti ág visszatérésének a kollégium megújulásra törekvő szellemisége szempontjából nagy jelentősége volt.

A város új lendületét érzékelteti Képes Géza *A megébredt város* című verse, ami az 1930-as években életre kelt sárospataki falukutató mozgalomról és két vezéralakjának, Szabó Zoltánnak és Újszászy Kálmánnak a tevékenységéről tudósít:

*Könyvet szerkeszt az ifjúság:
A magyar társadalom húsát
Bevágja, be az erekig,
címe: Korán sötétedik.
Előszót irt Szabó Zoltán
hozzá – ez aztán sok volt ám,
sokan fordultak ellene,
kik azt lesték: hogy kellene
megtámadni, mindegy: miért,
ha más nincsen, hát semmiért.*

[...]

*A százados álom után
Ébred a város, még sután;*

[...]

*Nagy-nagy meglepetés mostmár,
amit Patakon Szabó Zoltán
és Újszászy Kálmán csinál.*

A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig olyan fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok mellett a század új értékeit képviselték. Tipikusnak tekinthető közös vonásuk volt, hogy többségükben pataki diákmúlttal rendelkeztek; tanulmányaikat legtöbbször Eötvös-kollégistaként, és/vagy külföldön, nem egy esetben a pataki Kollégium ösztöndíjával végezték; és Patakra visszatérve, ambíciókkal telve, szinte huszonevésen kezdték meg tanári pályájukat. Az új generáció által képviselt szellemiség hamarosan meghódította a Kollégiumot. Fő képviselőik a gimnáziumban Bertha Zoltán, ifj. Harsányi István, Hegyi József, Képes Géza, Maller Sándor, Orbán István, Palumby Gyula, Szabó Gyula, Szabó Károly, Urbán Barna voltak.

Az iskola friss pedagógiai szelleme kitűnő lehetőséget ígért az egykori Eötvös-kollégista fiatal tanárok számára, akik a kísérlet színterének tartották az ősi Kollégiumot, ahol meg lehet teremteni a modern kultúra fellegvárát, amely a népből jött s majdan a népért dolgozó értelmiségiek kirajzási pontjává válhat. Egymás között gyakran és büszkén emlegették Arkhimédész mondását: egy adott pontról ki lehet zökkenteni menetéből a világot. Jól szemlélteti a frissen végzettek lelkes tettekeszségét Képes Géza *A néphangverseny* című verse:

*Elhatároztam vagy inkább
elszántam magamat – így hát*

tovább már el nem hallgatom:
 Néphangverseny lesz Patakon!
 [...]

Egyesek így fanyalognak:
 „Gyöngyöket szórni disznóknak.
 Nem is tudnak viselkedni
 Fingani fognak s pöfékelní.
 Láthatsz majd érzékeny tablót:
 Összeköpködik a padlót.”
 [...]

Környék községei készek:
 kihirdették a lelkészek
 szószékről: jövő szombaton
 Néphangverseny lesz Patakon.
 Megjöttek a pesti művészek,
 Felajzva, mindenre készek.
 [...]

Zongorán játszik Raics még:
 Jean Sibelius „Valse triste”-jét.
 Következik a közös ének,
 Ez kell ám a közönségnek!
 Majd szétrepesztik a falat:
 „A csitári hegyek alatt...”
 A műsor végéhez ért és
 Mikor jön új – ez a kérdés.

Ilyen törekvésekkel lett a már ismert költő az Angol Internátus és egyben a gimnázium nyelvtanára. Pedagógus tevékenysége számos anekdota forrásává vált. Idézzünk föl ebből saját szavai segítségével!

Angolóráim Patakon

Hét évig voltam pataki tanár. Nekem azért is fontos volt az ottani társaság, mert született angoltanárokkal is dolgoztam. Az én diákveimben még nem volt Patakon angoltanítás. Gimnazista koromban az Angol Internátus helyén még konyhakert állt, a tanároknak és az iskola alkalmazottainak a kis káposztáskertjei. Káposztáktól pedig nem lehetett angol tanulni. Annál inkább később, az angol születésű tanároktól. Tanítványaimmal meghitt kapcsolatban álltam. Fél év leteltével mindig megkérdeztem diákjaimat, hogy mondják meg őszintén, tapasztaltak-e fejlődést. Egyszer egy szemtelen így válaszolt:

– Igen, tapasztaltunk. Tanár úrnak a kiejtése nagyon szépen fejlődött ebben a félévben!

Én minden órámon elmondtam egy viccet. Persze, ez mindig nagy tetszést aratott az osztályban. Egyszer olyan nagy volt a hahota, hogy a szomszédos irodából berohant Novák Sándor igazgató úr is megnézni, mi ez a nagy láрма.

– Mi történik itt? – kérdezte szigorúan.

– Csak mondtam a gyerekeknek egy viccet. Amikor levettem a kalocsnimat, megjegyezték, hogy milyen furcsa ez a kalocsni. Mondom, ez svéd kalocsni.

– Miért, svédországi? – kérdezik.

– Nem, magyarországi.

– Akkor miért svéd, tanár úr?

– Mert a sártól is véd, a hótól is véd!

Erre Novák igazgató úr kacagni kezdett, és szó nélkül kiment az osztályból.

„Külön színfoltjai voltak a pataki éveeknek a Péntek esték. Kéthetente kitűnő szakemberek tartottak egyre nagyobb érdeklődéssel kísért előadásokat a kor legégetőbb gazdasági, politikai, filozófiai és művészeti kérdéseiről. Az Ady-probléma éppúgy előkerült itt, mint Dosztojevszkij regényvilága, Sinclair Lewis, Kodály Zoltán és a népdal kapcsolata” – írja Rónay László, Képes Géza monográfusa, aki arra is rámutat, hogy a költő egy ilyen alkalommal Stefan George-ról tartott előadása közben fogalmazta meg művészi hitvallását: „*költőnek lenni nemcsak annyit jelent, hogy néhány szép költeményt megírunk, hanem azt is, hogy önfeláldozó prófétasorsot vállalunk.*”

Eközben kitört a II. világháború, amely hamarosan megmérte az elhangzottak súlyát. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ellenséges orszaggá lettek, és az angol anyanyelvű lektoroknak távozniuk kellett Sárospatakról. E tény Képes Gézát is továbblépésre készítette.

Egy 1953-ból származó verse nemcsak pataki éveit idézi, de a pesti ötvenes évek fojtó légkörét is érzékelteti.

Már költő voltam

*Elmúlt negyedszáz éve is talán,
Patakon voltam akkor kisdíák:
tudásra szomjas és nagyon sovány –
Békóba vert volna a szűk világ,
de áttörtem vastag börtönfalán.*

Görögöt faltam, ittam rá latint,
egyedül róttam az iskolakertet.
Boldogtalan, kinek barátja nincs:
olvas, bolyong, nézi: a hegygerinc
fölött a fellegnyájak hogy legelnek.

Bámulja a Bodrog szürke vizét
és rajta a foszló vattaködöt.
Sóhajtaná: ó, pillanat, ne még,
ne tűnj el! De hallga a föld s az ég,
a nagy idő csobogva hömpölyög.

Langy őszi fényben vetkőznek a fák,
csont-bőr testüket iszonyodva nézik.
Szívemből emészttve csap ki a vád:
Hiába a kín, hiába a vágy!
Gondolat és tett megcsúfolva vérzik.

Barátok helyett kaptam cimborákat,
együtt bújtuk a bordélyt és a kocsmát.
Szegény fiú, néztem a néma fákat,
ők értettek: mutattam nekik vánnyadt
testemen az élet iszonyú mocskát.

Tarlón-bokron öntöttem szerteszét
dült ifjúságom megfeszült erőit.
Barátság, szerelem – gyönyörűszép!
Hol vagytok? A sivár keserűség
belémhasított, egész a velőmig.

Már költő voltam. És nem is titokban:
egy pesti folyóirat felkarolt.
„Van szíve” – mondták – „És ez ritka mostan.”
De hogy Homéroszt versbe fordítottam
és kapásból, az aztán csoda volt.

Legalábbis így mondták városszerte,
s a hír Mátészalkáig meg sem állt.
S mikor hazaruccantam, ünnepekre,
apám, a kovács alig-alig merte
faggatni zárkózott költőfiát.

A kör bezárult s én belül maradtam,
a dermesztő magány nyakamra ült:

*sarkantyúját éreztem oldalamban,
 üvöltöttem volna, de csak szaladtam,
 vergődve, kínban, szünet-szakadatlan –
 veritékembe vér és könny vegyült.*

Élete alkonyán, évtizedekkel a diákélmények és a tanári pálya után, Képes Géza ismét közel került Sárospatakhoz. Verseiben megörökítette a híres pataki tanárokat, diákokat: írt Szalkai Lászlóról (*Valami indul*), Csokonairól (*Csokonai Patakon*). Minden bizonnyal nagy hatással volt rá Comenius, hiszen több versében említi a neves cseh pedagógust.

Népek nevelője

*Életet ad a szülő – de ki élni tanítja az élőt
 mint te, Comenius, az második életet ad.*

A város Képes Gézát is megjutalmazta, díszpolgárává fogadta, s ezzel olyan művészek társaságába került, mint Béres Ferenc, Andrassy Kurta János, Domján József. 1989-es, utolsó verseskötetében, *A pataki diák*-ban szeretettel idézi egykori tanárait és kollégáit. A költő Patakon megfogalmazott ars poeticájához egész élete során hűen ragaszkodott. Versei felelősséggel telítődtek, ahogy erősítette magában azt a tudatot, hogy a költőnek szolgálnia kell, értékörző funkciót kell vállalnia, akkor is ha a kor nem fogékony a vágyott eszményekre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A pataki diákvilág anekdotakincse. III. k. Szerk. *Benke István* et. al., Sárospatak, 1996.
Bolvári-Takács Gábor: Pataki tudósok az Akadémián. = Magyar Tudomány, CVII. k. 5. sz., 2000. máj.
Harsányi István: Képes Géza. = Kritika, 1982. 11. sz.
Harsányi István: Képes titkok nyomában. = Confessio, XI. évf. 3. sz., 1987.
Hubay Miklós: Búcsú Képes Gézától. = Nagyvilág, XXXIV. évf. 11. sz., 1989. nov.
 Írószobám. Képes Gézával beszélget *Fekete Gyula*. = Jelenkor, XXII. évf. 7-8. sz. 1979. júl.–aug.
Képes Géza: Pályám emlékezete. Örök szomjúság = Új Írás, XIX. évf. 4. sz., 1979. ápr.
 Képes Géza, a szavak művésze. Emlékek, versek, vallomások. (Összeállította: *Bolvári-Takács Gábor* és *Földy Lilla*.) = Zempléni Múza, IV. évf. 3. sz., 2004.
Koczogh Ákos: Az Élet és Irodalom látogatóban Képes Gézánál. = Élet és Irodalom, XI. évf. 18. sz., 1968. máj. 4.
Launonen, Hannu: A hetvenéves Képes Géza köszöntése. = Kortárs, XXIII. évf. 1. sz., 1979. jan.

Orosz István: A debreceni és a sárospataki falukutatás = Zempléni Múza, IV. évf. 2 sz., 2004.

Rónay László: Képes Géza. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

Tóbiás Áron: Keresztül-kasul Képes Géza életútján. = Olvasó Nép 27., VIII. évf. 1. sz., 1986.

Vezér Erzsébet: A mindenség énekese. = Élet és Irodalom, XXXIII. évf. 34. sz., 1989. aug. 25.

EGRESSY MÁRIA

Nevelt: Egressy Lajos

Nem véletlenül adtam visszaemlékezésemnek ezt a címet. Apa mindig nevelt. Hol így, hol úgy, de nevelt. Hol direkt, hol indirekt módon, hol példameséken keresztül, hol szemléltetve, hol mások életét bemutatva, de nevelt. Az óráin, az iskolában, az iskolán kívüli programokon, otthon. Kezdte talán a cserkészetben, aztán ifjú lelkészként, később mint tanár és mint apa. Igazi pedagógus volt.

Mikor végigolvastam a sort, kik között kell nekem megszólalnom, kik között kell őt bemutatnom, kicsit összeszorult a szívem. Ő nem írt könyveket, nem kutatott, nem vezetett intézményeket, egyszerűen csak lelkész és pedagógus volt. Az ő munkájának gyümölcse nem a levéltárakban és a könyvtárakban olvasható, hanem a lelkekben, s onnan örököldik tovább.

Mivel Egressy Lajos eredetileg lelkészi képezést szerzett, és egész életét meghatározta mély hite, úgy gondolom, a rá való emlékezést sem kezdhetem másképpen, minthogy a Szentírást idézzem. Amikor nekiültem mondandóm megírásához, azonnal a következő Ige ötlött az eszembe: „*Neveld a gyermeket a neki megfelelő módon, még ha megöregszik, akkor sem tér el attól.*” (Péld, 22,6) Talán nevelésének is az eredménye, ahogy most így állok itt: középiskolai vallástanár vagyok, és egy református általános iskola és gimnázium igazgatója.

Tegnap volt 37 éve, hogy elbúcsúztunk tőle.¹ Ez az idő nagyjából annyi, amennyi a munkálkodásra adatott neki. Bizonyos értelemben ez túl kevés, hogy megfelelően tudjunk visszagondolni rá, bizonyos érte-

¹ E megemlékezés Sárospatakon 2008. november 10-én, a Comenius Társaság felolvasóülésén hangzott el.

lemben túl sok, hiszen a szemtanúk, a tanítványok zöme már követte őt. Számomra maradt tehát az emlékezés, néhány levél, melyekben róla írtak halála után barátai, osztálytársai, kollégái, tanítványai, valamint a naplója. A levéltárban kutakodva inkább az itt-ott felbukkanó nevével, mint valódi munkásságával lehet találkozni. Találónan jellemezte őt egyik tanítványa, aki segítségemre volt a felkészülésben: „Nem az a típusú ember volt, aki adminisztrálta magát. Sokkal szerényebb volt annál, és minden idejét, energiáját inkább az elvégzendő feladatra összpontosította, mintsem a maga adminisztrálására.”²

Azt gondolom, az élet minden területén szükség van zászlóvivőkre, és van szükség olyanokra, akik csak teszik a dolgukat. Nélkülük azonban nem úgy menne a világ, ahogy kellene. Munkájuk hiányát, csak távozásuk után vesszük észre. Azt gondolom, ilyen volt az én apám.

Édesapja eredetileg művészi pályára készült, de együtt tanult a Feren-czy testvérekkel, s látva azok munkáját, inkább pályát módosított. A kerámiához, a porcelánhoz hű maradt egész életében. Dolgozott Hollóházán, onnan Rimaszombatra hívták tanítani, majd az Eszterházy család csávái (ma StooB) kerámiaüzemének vezetését bízták rá. Valamikor tartozott hozzá tanonciskola is, melyet 1906-ban bezártak, s csak évtizedekkel később, már a II. világháború után indult újra. Vagy 25 éve jártam ott, akkor még találtam olyan embereket, akik emlékeztek az Egressy családra. Itt, tehát Csáván, 1908. július 25-én látta meg a napvilágot édesapám a család harmadik gyermekeként, de ő volt az első fiú. Így egész életében bátyusnak szólították otthon. Szülei rajongásig szerették egymást. Úgy tűnt, a legboldogabb gyerekkor vár rá. De nem volt még ötéves, a legfiatalabb testvére még csak egy, a legidősebb sem volt még tíz, mikor édesanyja tuberkulózisban meghalt. Akkor már öten voltak testvérek. Az álmvilág szertefoszlott... Néhány évvel később édesapja újránősült. Még két gyermek születik a családba, és magukhoz vesznek egy félárva fiút is.

Apám 1914-ben Kismartonban kezdte tanulmányait. Egy nyáron Bódy Dénes sárospataki vallástanár a bádeni fürdőben tölt néhány hetet. Közben gyakran meglátogatja sógorát, nagyapámat, s mire letelik a vakáció, a két férfi eldönti az akkor második gimnáziumba készülő Lajos, azaz az apám jövőjét. A következő tanévet már Sárospatakon, a Kollégiumban kezdi. Ez végérvényesen meghatározza sorsát. Az otthoni

² Ezúton is szeretném megköszönni Bilkay Ruthnak segítségét!

mély, vallásos nevelés, mely csak megerősítést kap a pataki Kollégiumban, egyenesen vezeti a teológia felé. Egyik nővére is diakonissza lett. Akkor még nem voltak női lelkészek!

Már diákkorában kitűnt, van pedagógiai vénája. Jó érzékkel foglalkozott a kisebbekkel. Lelkes cserkész volt, amit bizonyít, hogy mind a londoni, mind pedig a gödöllői jamboree tagja a pataki delegációnak. A Londonin mindössze négyen voltak a hegyaljai „Erő” csapatból, jó hírnevet szereztek, ezért a szövetségtől elismerő oklevelet kaptak. A gödöllőire már rajparancsnokként ment.

1932-ben fejezte be a teológiát. Az utolsó évben seniornak választják. Ez után két évet tölt ösztöndíjjal Utrechtben. Hazatérése után több helyen volt segédlelkész, illetve beosztott lelkész. 1936-ban szentelték pappá, de a tanítás, a tanári pálya, a fiatalokkal való foglalkozás jobban vonzotta. A gimnáziumi évek alatt többek között Képes Gézával, a teológiai évek alatt Molnár Pállal köt örök barátságot. 1938-tól 40-ig a hegyaljai „Erő” cserkészcsapat parancsnoka.

1940-től 45-ig Kassán vallástanár. Ezek az évek első igazi kiteljesedésének, alkotásának éveit. Itt volt lehetősége kibontakoztatni képességeit. Az első évben 244 növendéke volt, majd ez a szám a következő években fokozatosan emelkedett egészen 320-ig. A legtöbb növendéke, mintegy száz, az állami Hunfalvy főgimnáziumban volt, majd az állami leánygimnáziumban, csökkenő sorrendben következett az állami felsőipari, az állami kereskedelmi, a premontrei gimnázium, közép fokú gazdasági iskola, az Orsolyák líceuma és gimnáziuma, az állami szlovák nyelvű, kereskedelmi szaktanfolyamok, végül a Domonkos rendi polgári. Ennyi felé odafigyelni, körültekintően végezni a munkát, nem kis feladat. És ezek csak a hittanórák voltak! Ezen kívül rengeteg, nagy hatással bíró dolgot szervezett meg, indított el, és hajtott végre. Felsorolni is sok volna, ezért csak a legkiemelkedőbbeket mondom el:

– *Csendesnapok* szervezése.

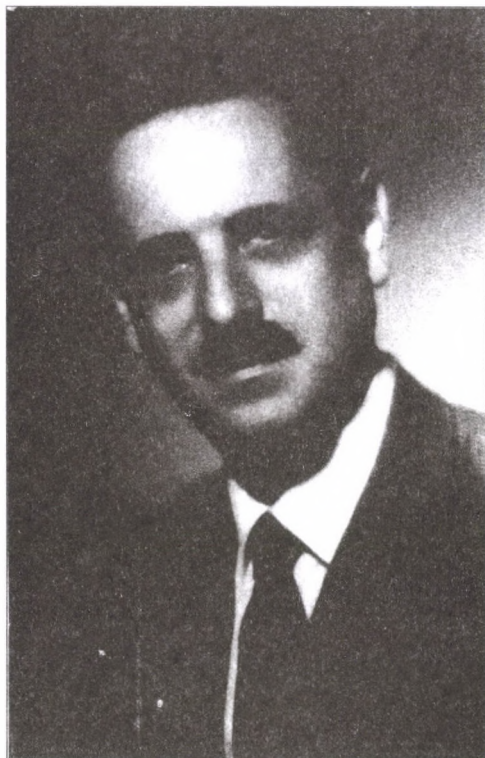
– Megvetették az *iratterjesztés* alapjait az első csendesnapon befolyt összegből. Apámnak volt hitele a pataki főiskolai könyvkereskedésnél, ezért tudott hozni onnan Bibliákat, énekeskönyveket, amiket az istentiszteleteken árultak. Az iratterjesztés tőkéje megközelítette a 2000 pengőt. Árultak a Bibliákon és énekeskönyveken kívül könyvjelzőket, képeslapokat és falimondásokat is.

– Új alapokra fektették a *Soli Deo Gloria munkát*. Kis létszámú gyülekeket tartottak, ahol énektanulás, bibliamagyarázat mellett az aktuális problémáikat is megbeszélhették. Ez volt a mézesmadzag, és bevált! Ezekon az őszinte beszélgetéseken nagyon közel került a diákjaihoz, s ez kihatott az órai munkákra, s egyéb tanórán kívüliekre összejövetelre is.

– A diákok nem ismerték a XX. századi írókat, költőket, tehát szükség volt egy *kollégiumi könyvtárra*. Ezt a kérdést a diákok vetették fel, de apámban lelkes segítőre találtak! (Megjegyzendő: akkor, az iskolai könyvtárakban csak a minisztérium által meghatározott könyveket lehetett tartani!) Tehát a következő feladat egy könyvtár létrehozása, melybe még élő vagy a közelmúltban meghalt protestáns írók, költők könyvei kerültek. Az anyagi alapot ehhez úgy teremtették elő, hogy a leendő könyvtári tagok előre kifizették egy évre a tagsági díjat, kölcsönvették az iratterjesztési pénzt, kértek kölcsön a kollégiumból. Aztán apám sorra járta a kiadókat kedvezményt kérni, mely végül 10-40 % között mozgott. Induláskor 22 kötetük volt, ami ott tartózkodásának végére már 150-re nőtt, s félévi forgalmuk 6000 pengő. (A könyvtári belépő 1 pengő volt, a kopási díj kicsiknek 10, a nagyobbaknak 20 fillér!) Sikerült beszereznie az összes népi író könyveit, sőt versesköteteket is! Tanítványai e munkákat oly lelkesen végezték, mintha a befolyó összeg nem a köznek, hanem saját zsebükbe vándorolt volna! Az utolsó két évben már saját könyvsátruk volt a könyvnapokon.

– Diákjaival több alkalommal szerepelt a kassai magyar rádióban. Kiemelt fontosságot ez azért kapott, mert az 1941. október 31-i reformációs műsor volt az első alkalom, amikor a protestáns ifjúság megszólalt a rádióban. Elhangzottak versek, részletek prózai művekből, és énekkari számok, melyeket apám tanított be. A második rádiós szereplésük december 19-én volt „Karácsony falun” címmel. Elfogulatlan kritikuskok szerint a Kassai Rádió legsikeresebb ifjúsági műsora volt, ami akár a pestiben is megállta volna helyét. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ennek a műsornak összeállításában és betanításában anyámnak is orszlán része volt.) Többször közvetítette prédikációit a rádió.

– 1943-ban megnyerték a „*Református Diákmozgalom*” előfizetői versenyét, azaz többen fizettek rá elő Kassán, mint akár itt Patakon, Pápán, Debrecenben, a nagyhírű református városokban!

Egressy Lajos

– 1943-ban megnyerték a „*Református Diákmozgalom*” előfizetői versenyét, azaz többen fizettek rá elő Kassán, mint akár itt Patakon, Pápán, vagy Debrecenben, a nagyhírű református városokban!

– Sikerült fantasztikus eredményt elérni a „*Darányi Kálmán Diák-ház*” számára szervezett országos gyűjtésen is. A pesszimisták 1000, az optimisták maximum 2000 pengő eredményt reméltek Kassán. Apám lelkes diákjaival több, mint 5000 pengőt gyűjtött össze. Még jótékony-sági hangversenyt is szervezett, ahol a fellépők egy része pataki, a másik fele kassai volt. Kár, hogy az elképzelés nem valósult meg.

– Itt tartózkodásának utolsó évében szervezte meg az első regös csoportot.

Ebben az évben helyettesítette Beszterben a fogságban lévő lelkészt. Beszámolójában nagyon pontos leírást ad a faluról, a lakosok összetéte-

léről, vallásosságról, foglalkozásokról, nemzetiségi összetételről, hazafiságról, lakóházak külső elhelyezkedéséről, belső berendezéséről, ruházkodásról. Összegyűjtötte az előforduló családneveket, a korábbi lelkeszek, a kurátorok neveit.

A Szlovák Nemzeti Tanács, valamint az ún. „Szervező Bizottság” ténykedésének köszönhetően a magyar nyelvű igehirdetés azonban egyik pillanatról a másikra megszűnt. Még ahhoz is írásbeli engedélyt kellett kérni, hogy elköszönjön a gyülekezettől. Bár Kassán az engedélyt megkapta, a helyi hatalmasok csak 500 pengő megfizetésével engedték ezt meg. A jogcím: a „Szervező Bizottság” tagjainak napidija, amit a rendkívüli engedély kiadása miatt kellett összehívni. Ekkor kérte áthelyezését. Hiába volt belügyminisztériumi engedélye, hogy megkezdheti munkáját Abaújszinzán, a helyi csendőrőrs parancsnoka megakadályozta, mindig újabb és újabb dolgokat talált ki, hogy mit szerezzen be különféle kassai hatóságoktól. Minden engedélyt megszerzett. Ekkor egy csendőrrel a kassai parancsnokságra vitették, ahol néhány órai várakoztatás után az azonnali kiutasítását kapta meg. Még azon a napon át is rakták a határon. Nem a személyével volt baj, nem akarták, hogy a falunak magyar papja legyen. Ezt minden áron meg kellett akadályozni!

Lelkierejére jellemző, hogy átlépve a magyar határt, másnap már prédikált Torniosnémetin!

Ennyi minden fért bele 5 és fél évbe! És még mennyi mindent tehetett volna a magyarokért ott, ha hagyták volna!

Maga így foglalta össze ottani munkáját visszaemlékezésében: *„Sok volt a munka, sokszor kevés volt az erőm, tudom, hogy jobban is lehetett volna végezni. Hálas vagyok Istennek, hogy ott lehettem. Úgy gondolok vissza, mint egy szépen fejlődésnek indult, de korán elhalt gyermekre. S mi maradt meg belőle? A kis könyvtár tehát az egyetlen látható, megmaradt eredménye ottani szolgálatomnak, amely túlélte a nagy vihart”*.

De az elvetett magok tanítványai lelkében tovább éltek, fejlődtek és gyümölcsöket hoztak, ezt azóta sokszor megtapasztaltam diákjai visszaemlékezéseiből.

Ekkor jön vissza Sárospatakra. Először a tanítóképzőben helyettesítette a fogságban lévő Kődöböcz Józsefet mint vallásanárt, mellette kollegiumi nevelő és a tanári kar jegyzője. Megbecsültségét mutatja, hogy a Lelkészegyesület 1947-es konferenciáján ő számol be a vallásoktatás helyzetéről.

Az iskolák államosítása után Hajdúnánásra kerül. Kiváló munkájának köszönhetően egy év után rendes tanárrá nevezik ki. Közben a debreceni egyetemen angol-német szakon tanul, kitűnő eredménnyel. De nem tudja befejezni. Államosítják a református gimnáziumot, így kéri áthelyezését Patakra. A Zrínyi Ilona Általános Iskolában kap állást, s közben Egerben szerez magyar-történelem szakos diplomát. Klerikális múltja és gondolkodása miatt azonban soha nem taníthatott nappali tagozaton, csak esti iskolában, felnőtteket. Megszervezi és profi szinten vezeti a napközi ott-hont. Ráveszi kollégáit, hogy délutánonként jöjjenek be korrepetálni a segítségre szoruló gyerekeknek. Így például a Sinka házaspár rendszeres résztvevője a délutáni foglalkozásoknak. Sokszor mentek ki szabadidőben a vár kertjébe. Ezek az órák nemcsak a kikapcsolódást szolgálták, hanem jó alkalom volt a történelmi ismeretek bővítésére, rendhagyó történelem órákra is. Több mint húsz évig végezte ezt a munkát. Hitét akkor és ott sem volt hajlandó megtagadni. Egy ideológiai továbbképzésen komoly vitába kerül felettesével. Arra a kérdésre, hogy honnan tudja, hogy van Isten, mindössze ennyit válaszolt: *Megtapasztaltam.*

Ahova került, ott kivirágzott minden. Napközis szakfelügyelőként ment nyugdíjba. 1971. november 1-jén magához szólította az Úr. Tanítványai szerették és tisztelték, de nemcsak azért, mert gyakran mesélt, anekdotázott, ha kész volt a lecke.

Hegyi József tanár úrnak szobaparancsnoka, Maller Sándornak cserkészparancsnoka volt. Mind a ketten halálukig emlegették, és ha módjukban állt, újra s újra elmondták, milyen sokat kaptak apámtól diákéveik alatt. De hálás szívvel emlékeztek rá azok az egykori kisdíákok is, akiket magával vitt, amikor legációban ment. Ők kerestek meg, s kérdezték tőlem a nevem hallatán, van-e valami közöm Egressy Lajoshoz. Mikor kiderült igen, ömlött a szó, a visszaemlékezés. Kassai növendékei közül nagyon sokan mondták el, milyen hálával emlékeznek vissza az apámra. Sokuk életében meghatározó volt a vele való találkozás.

Visszaemlékezésemet hadd fejezzem be egy gyakorlati példával. Bár fiatal volt még, de tudta, földi élete vége felé közeledik. Maga elé állított bennünket, gyerekeket. Mindannyiunknak adott egy darab botot, s azt mondta, törjétek el. Eltörtük, gond nélkül. Aztán adott egy köteg botot előbb nekem, mint legkisebbnek, nem tudtam eltörni. Aztán adtam tovább. Egyikünk se tudta. Akkor így szólt:

„Látjátok! Ezért kell összefognotok. Külön-külön könnyűszerrel elbánhatnak veletek, de ha összefogtok, megsokszorozódik erőtök, s nem tudnak legyőzni benneteket!”

Valahogy így nevelt, bennünket is!

ECSEDI ZOLTÁN

Százöt évvel született Ecsedi Lajos (1899–1975)

Édesapám Temesváron született 110 évvel ezelőtt, 1899. május 15-én. Édesapja *Ecsedi Jenő* polgári iskolai magyar-történelem szakos tanár volt. Négy gyermeke született: két fiú és két leány. Ecsedi Lajos volt a legidősebb. Az elemi iskola után a helybeli tanítóképző intézetben tanult, ott szerzett tanítói és kántori oklevelet 1917-ben.

Akkor már javában folyt az első világháború, ezért a tanév számukra már februárban véget ért. Azonnal bevonultatták, és néhány hónapos tüzerképzés után először az erdélyi frontra vezényelték, majd a következő évben Albániába került. Elmondása szerint ott érte 1918 vége felé az összeomlás. Rövid ideig tartó francia hadifogság után behajózták Durazóban (ma Durres), innen Fiumébe (ma Rijeka) szállították, majd onnan szökött meg és kalandos úton jutott el szüleihez Temesvárra.

Elbúcsúzott szüleitől és testvéreitől, mert Budapestre akart menni, hogy megkezdhesse tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán. Úgy gondolta ugyanis, hogy *rajztanár* akar lenni. Mesterei voltak: Csók István, Császárné Elemér, Meyer Antal, Lyka Károly, Baranszky László, Vaszary János, Glatz Oszkár. 1924-ben szerzett oklevelet először polgári iskolai tanárként, majd később tanítóképző intézeti tanárként is.

Életét markánsan befolyásolta Trianon. Egyfelől szülei kénytelenek voltak emigrálni Temesvárról, mert Ecsedi Jenő nem volt hajlandó felesküdni a román rendszerre, ezért elcsapták és kiszekálták. 1921-ben kerültek menekülteként Diósgyőrbe. Másfelől személyesen is: 1924-ben kitűnő diplomájával sem talált magának állást, hiszen a sok menekült miatt igen sok volt az állástalan diplomás. Egy évig kisegítő tanítóként tevékenykedett Diósgyőrben, majd két tanév múlva a Pest megyei

Abonyban óradíjas helyettes tanári státushoz jutott. Két év múlva Sárospatakon hirdették meg a rajztanári állást, amit eredményesen pályázott meg. Épp 80 évvel ezelőtt, 1929-ben nevezte ki gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter rendes tanárnak. Ekkor tudott meg-nősülni. Később egy fia született (Zoltán, 1932).

Rajztanári munkáját igen nagy ambícióval és egyedi precizitással végezte. Sikerült neki hosszú ideig biztosítania, hogy tanítványai a diplomáig eljutva mind rajzból, mind pedig kézimunkából komplett tanmenetet készítsenek az összes szemléltető eszközt is beleértve. Munkáját a nagyfokú igényesség jellemezte. Ezen a téren sajátmagával is környörte-len volt. Tanítványai utólag igen sokra értékelték, nagyra becsülté, szer-tették. Tanári munkájához csatlakozva szakirodalmi munkássága is fi-gyelmet érdemelt. A tanítóképző gyakorló iskolájának igényeit kiszolgálá-landó szakmai könyvecskéket írtak többen az ottani tanárok, köztük Ecsedi Lajos is.

A Sárospataki Református Főiskola (ma már így mondanánk: Kollé-gium) 1931-ben ünnepelte fennállásának 400. évfordulóját. A tanítókép-ző ekkor a Kollégium kereteihez tartozott. Ekkor tőle rendelték meg 20 díszoklevél elkészítését a teológia, külföldön élő díszdoktorainak.

Bár a két világháború közötti időszakban Magyarország meglehető-sen nagy nehézségekkel küszködött, mégis a korábban már említett Kle-belsberg kultuszministerségének köszönhetően hazánk a nevelés és ok-tatás terén hatalmasat fejlődhetett. Ecsedi Lajos mindig gondosan ké-szült feladataira, sokat olvasott és lehetőségeihez képest sokat utazott is. Ezeket az útjait leginkább a képzőművészeti remekművek (múzeumok, székesegyházak stb.) megtekintése motiválta. Hosszabb utazást tett 1937-ben Olaszországban, valamint 1939 nyarán Franciaországban is, méghozzá mindössze csak napokkal a háború kitörése előtt. Ennek az útnak az abszolválása szinte csoda volt.

Munkáját többször is megszakították a katonai szolgálatok: mint tar-talékos tisztet gyakran hívták be szolgálatra. Kiemelkedik ebből 1940, amikor a II. bécsi döntés keretében részt vett Máramarossziget vissza-vételében, és ezért megkapta az Erdély-émlékérmet. 1944-ben a katonai kiürítés keretében nyugatra hurcolták, ahol szovjet hadifogságba került. Innen csak 1947-ben térhetett haza.

Ecsedi Lajos

A sárospataki tanítóképzőben az 1958/59-es tanévben tértek át a középfokúságról a felsőfokúságra. Ebben az újabb formációban már nem vett részt, helyette nyugállományba vonult, és csak szerződésesként tanított egy tanévet a gyakorló iskolában, majd a következő tanév elején agyvérzés vette le a lábáról.

A Gondviselés még szűk 15 évet adott neki, hogy megismerhesse három unokáját. Sárospatakon halt meg 1975. május 17-én. Hamvait kívánsága szerint Nyíregyházán kolumbáriumban őrzik.

Blaschke metszete

TAMÁS ERZSÉBET

A comeniusi hagyományok szellemében

Tisztelt Konferencia! Hölgyeim és Uraim!¹

Az egyetemes és a hazai neveléstudomány kiválósága Comenius Ámos János, akit a „nevelés Galileije”-ként, az emberiség egyik „Magister Magnusa”-ként emleget az utókor. 1650-ben, amikor Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony meghívására Patakra érkezett, a neves lelkes, pedagógus már 58 éves volt, „több mint két évtizedes pedagógiai elméleti munkásság állt mögötte, s ezzel együtt sok gyakorlati nevelői tevékenység is”. Nevelési módszereit számos európai országban ismerték, színvonalas tankönyveiből tanultak az iskolák diákjai.

Patakon az 1531-ben alapított Református Kollégium újjászervezését, megreformálását várták tőle. Comenius pár hónapos gondolkodás után fogadta el a felkérést. Elképzeléseit „A lelki tehetségek kiművelése” és „A nagyfényű pataki iskola tervezete”-ben szövegezte meg. Ittléte alatt aktívan, lelkiismeretesen dolgozott, tankönyveket, tanulmányokat, színjátékokat írt, előadásokat szervezett. Négy év multával mégis úgy döntött, hogy elhagyja Patakot. Az utókor számára fennmaradt emléke, szellemisége, példaértékű munkássága.

Híres művei közül néhányat említek meg. A legismertebb az *Orbis Sensualium Pictus*, képes lexikon, amelyet Patakon írt, s korának egyik legszínvonalasabb kiadványa. Eddig harminc kiadása jelent meg. Napjainkban is tudósok, gyakorló pedagógusok használják, tanulmányozzák. A *Didactika Magna* című kötete a neveléssel, oktatással kapcsolatos nézeteinek gyűjteménye. A *Pampaedia* című műve nevelélméletének

¹ Elhangzott a Comenius Társaság felolvasótülésén, 2009 novemberében.

összegezése. A *Schola Ludus*t is Patakon írta. Comenius a tudás megszerzésének lehetőségét színpadi játékok formájában is megálmodta. A *Vestibulum* c. művében a latin és a magyar nyelv tanításának módszeréről is olvashatunk.

Mivel Comenius hagyatékának örökösei vagyunk, engedjék meg, hogy a híres pedagógus 1650. november 24-én, Patakon, a fejedelemsasszony jelenlétében elhangzott „A lelki tehetségek kiműveléséről” című tanulmányából idézzek néhány szép, ma is aktuális gondolatot:

Mindenki tisztelje a törvényt! Mindenki szolgál mindenkinek! Az élethez szükséges tudásanyagot kell tanítani! Minden embert kiművelni! Értelmüket nyissuk fel a dolgok révén! A műveltséget szorgalom és fáradtság által lehet megszerezni! Művelt nemzet, bővelkedik és gyönyörködik az életben! Nyugodt, békés, biztonságos életet, csak a lelkiileg kiművelt emberek teremthetik meg! Lelketek ösztökéljen! A művelt emberek az erkölcsökben! A művelt népeknek a világ minden eleme adózik.

E néhány fontos alapgondolat után szükségét érzem, hogy szóljak az 1950-es évekről, amikor olyan fiatalok kerültek a sárospataki tanítóképzőbe, akik nem rendelkeztek megfelelő anyagi és intellektuális háttérrel. A második világháború után a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok lehetővé tették, hogy a nyolcosztályos általános iskola elvégzése után a munkás és paraszt-származású gyermekek továbbtanulhassanak. Mi jellemezte ezeket a fiatalokat? Kevés ismeret a világról, hiányos szocializáltság, egyszerű ruházat, szilárd elhatározás. Előadódott néhány kivétel is.

Tanáraink fáradságot nem ismerve, rövid idő alatt lelkes, érdeklődő tanulóárdát alakítottak ki. A tanórákon a klasszikus nevelési, oktatási elvek érvényesültek.

Tisztelve a megszabott időtartamot, a teljesség igénye nélkül felsorolok egypár nevelési célt: fegyelem, rendszeret, udvariasság, segítőkészség, takarékoság, kitartás, akarat, munka- és hazaszeretet, erkölcsi, etikai igényesség, a szép beszéd, tisztaság és az önismeret fejlesztése.

Az oktatási célokból is megemlítek néhányat: a kor tudományos ismereteinek nyújtása, az értelmi erők fejlesztése, a tantárgyak módszertanának elsajátíttatása. A feladatok végzése folyamán fejlődtek az értelmi erőink, a logikus gondolkodásunk, mint a megfigyelés, megnevezés,

lényeglátás, emlékezet, képzelet, analízis, szintetizálás, hasonlítás, különböztetés, asszociálás, következtetés és általánosítás.

Milyen lehetőségeken keresztül valósultak meg ezek a célok? A kollégiumi életben; a sárospataki családonál tett látogatásokon; elbeszélgetés, törődés, tanácsadás formájában; az aktív sportélet megszervezésében; kirándulások szervezése során; a színjátszás lehetősége által; énekkari elfoglaltságon; pénzbeli segítségnyújtással.

A tanulást segítő lehetőségek: kollégiumi férőhely biztosítása, tervszerű tanórai munka, tanulószoba működtetése, korrepetálás, tanulmányi versenyek. A tanári kar fontos feladatának tekintette minden tanuló életének, személyiségének megismerését, segítségét. A pataki szellem hagyományainak megfelelően a tehetségek felkarolását.

Mit is kaptam Comenius gazdag személyiségéből és elveiből? Mit írt az én tiszta táblámra az iskola és az élet? Milyen útravalót adott nekem a Sárospataki Tanítóképző nevelési-oktatási módszere? Visszaemlékszem a tizennégy éves gyermeklányra, aki egyedül léptem át az intézet kapuját, és hamar erősödni kezdett az önbizalmam, és rajongó diákja lettem az intézetnek.

Tanáraim igazi pataki szellemben neveltek: szigorral, megértéssel, tapintattal, következetességgel. Értéket képviseltek, példát mutattak, irányítottak az igényes, tiszta élet felé. Ez az iskola nem a származást nézte, hanem a személyiség lényegét, a benne rejlő csírákat segítette kibújni és kivirágozni. Tisztelte az embert! Jó időben, jó helyen voltam, érlelődő személyiségem minden hatást felszívott, mint a szivacs a vizet. A művészetek területén jeleskedtem. Tanáraink rám szórták erős sugarukat, mint a nap a földre. Ezek a művelt, humánus emberek lettek a példaképeim. Különösen egy, akit idealizáltam, akihez erős érzelmi szálak fűztek. Életemnek meghatározó személyisége volt, legyen áldott az emléke.

Különben a tanári kar minden tagja segített nekem. Az akkori hatások nem múltak el nyomtalanul, az eltelt évek alatt sokat dolgoztam, közéleti ember lettem. Ma aktív, öntudatos, céltudatos, határozott, segítőkész emberként élek. Nyugdíjas éveimben írással foglalkozom: könyveket, újságcikkeket írok, és aktívan részt veszek a város közéletében. A mindennapokban mégis azt tapasztalom, hogy – mindezek ellenére – kapcsolatok és pozíció nélkül nehéz az elismerést megkapni.

Korunk legnagyobb hibája az emberek közötti távolságtartás, az udvariasság, a közömbösség és a tudás, a kultúra meg nem becslése.

Szerintem hiányzik a klasszikus értelemben vett társasági élet. Engem ezek megbecsülésére megtanított a tanítóképző tanári kara.

Gyűjtöttem a tudást, hasznosítottam a tapasztalatot, építkeztem a kultúra kincseiből, gyönyörködtem a művészetekben, emelkedett voltam a plátói szerelem érzésében, és mindezek birtokában megpróbáltam formálni a magam, a családom és a városom életét.

Istenfogalmam: az isteni tökéletességgel megalkotott összhangba rendeződő és működő világegyetem, mely emberi elme számára fel nem fogható misztérium. Az isteni bölcsesség összetartó ereje, a körforgás isteni értelme. A világmindenség anyaga, végtelensége, a megdönthetetlen törvényszerűségei, a kölcsönhatások formáló ereje az életlánçolat folytonossága. Az összharmónia, a szeretet, az energia, a mozgás, a sebésség, a fény és az örök változás. Küldetéstudatom energiaforrása az ártatlan Jézus példamutató élete, aki a földi hatalom prédájaként elszenvedte a megaláztatást, a kínzást és a kereszthalált: hite igazságáért, a bűnös emberekért és a szeretet erejéért. Ezért feladatomnak tekintem a jelenségeket észrevenni, serkentő erővel szólni, javaslatot tenni, állást foglalni és cselekedni. *Jelszavaim*: humanitás, akarat, igazság, rend. *Hitem*: hiszek a közmondás üzenetében, mely így hangzik „Segíts magadon, az Isten is megsegít!”, vagyis az isteni gondviselésben. A tehetség isteni szikrájában. A munka és a takarékoság életformáló erejében. *Imáim*: az ismert imádságokon kívül a jócselekedetek sorozata. Mert mi végre is vagyunk a világon? Jobbá válni, jót tenni, szeretni, védeni a földet, és tisztelni az életet. Ady Endre szavaival élve „Az élet szent okokból élni akar”.

Elmélkedésem, a példaképpül szolgáló tanáraink és gyakorló iskolai tanítók jellemzésével folytatom, akiknek munkálkodását áthatotta az elmélet és a gyakorlat egysége, és annak egyenrangúsága. Tanáraink mind a szakmai tudás, mind az elhivatottság, az emberi magatartás területén példaképeink voltak.

A szubjektivitást elkerülve a névsor szerinti felsorolást választottam: *Ecsedi Lajos* szerénységével és jóságával a képzőművészet szépségeire és a rajz alapismereteire tanított. Fontos elve volt a takarékoság. *Gonda Sándorné* felkészült, nyugodt órákat tartott. Pozitív személyiségével kedvességével, közvetlenségével tanította és nevelte a gyermekeket. *Hajdú András* a biológia és kémia órákon nagyon következetes egyéniségével az összefüggések, törvényszerűségek, a kölcsönhatások vala-

mint az alkalmazkodás vezérelveire, fontosságára hívta fel a figyelmet, sulykolta tanítványaiiba. *Ködöböcz József*, a „tanítók tanítója”, szerény, nagy tudású, jóindulatú, megértő, segítőkész tanár volt. Pedagógiát, lélektant, logikát, orosz és módszertant tanított. A pataki szellem, a hivatástudat őrzője és képviselője. *Kertész Irént* pontos, szigorú munkavégzés jellemezte. Zárkózott, távolságtartó gyakorló iskolai pedagógusként tette a dolgát. *Lakatos György* egyszerű, kedves tanár volt. Matematikát, fizikát tanított. E két tantárgyra vonatkozóan igaz volt az a szólásmondás „magas mint prepának a logaritmus”. Rövid ideig élt, 37 éves korában meghalt. *L. Nagy Ilona* pedáns, szigorú, következetes, jól felkészült órákat tartott a gyakorló iskolában. Példaértékű volt a tanítási óra közben tartása, a módszerei, a szemléltetése, a kérdései és nem utolsó sorban a gyerekekkel való bánásmódja. Az elmélet gyakorlatban való megvalósulását tapasztalhattuk az óráin. *Magi Antal* történelemből és földrajzból rövid, egyszerű, lényegkiemelő órákat tartott. Feleltetés előtt kérdései segítségével átismételtük az előző órai anyagot, majd utána feleltetett. *Páldi Jeremiás* személyiségéből adódóan egyszerű órákat tartott. Szigorú és pontos volt. Magyar nyelv és irodalmat tanított. *Sipos György* szigorú, dinamikus, ritmusos, akaraterős, fantáziadús, közösségépítő, jó szervező, segítőkész tanár volt. Fiatal lévén sok lánynak dobogott érte a szíve. A sporttevékenységek végzésekor formálódott személyiségünk és jellemünk. *Tapa András* szerény, halk ember volt. Az orosz nyelvet próbálta megszerettetni a tanulókkal. *Tóth Károly* zenét és éneket tanított, szigorú, de kedves ember volt. Pedáns megjelenésével példát mutatott az igényes öltözködésből. A Kodály-módszer lelkes és precíz alkalmazója. *Zilahi Ferenc* az intézet igazgatója, kreatív, jó szervező, közvetlen, aki igyekezett biztosítani a Tanítóképző működését. *Zilahi Ferencné* Lenke néni poroszos szigorral, de segítőkészen őrizte a leánykollégium rendjét.

Összképet alkotva az 1950-es évek tanítóképző intézetének működéséről és tanárainak munkájáról azt mondhatom: ilyen szellemiségű tanárok kohójában izzott a nagy múltú pataki szellem; a „genius loci” uralkodott, és sugárzó erejével formálta a jövő tanítóit. A „genius loci”, a hely szelleme, a tudat és a lélek mélyén lakozik és irányít. Benne van a táj képe, szeretete, a történelmi múlt üzenete, a város hangulata, az iskola szabályrendszere, a tanárok személyisége, az osztálytársak ragaszkoi-

dása, a diákszerelmek, diákcsínyek az emlékek melege, az újjító problémamegoldó segítő erő, a tudás tisztelete, és a művészet ápolása.

Tisztelt Konferencia! Hölgyeim, Uraim!

Tudatom és lelkem a leírt gondolatok segítségével figyeli a világot, de én úgy látom, hogy Comenius üzenete, az egyházak tanításai, a tudósok eredményei, a világhálón megtalálható információk, a nagy gonddal megszervezett konferenciák, a művészetek hatásai kevés emberhez jutnak el, így kevés ember formálódik általuk, ezért még többet kellene tenni, hogy a felsoroltak szélesebb körben hassanak, hogy emberibb emberek éljenek a világban, és megvalósulhasson az istenember kiművelésének álma, vagyis Comenius szellemi öröksége.

Gondolataimat tömör szavakkal és két aforizmával zárom: Minden vagyok aminek születtem, amit tanultam, amit átéltem, ami voltam és amivé lehettem. „Az élet értelme az ember kiteljesedése!” (Michelangelo). „A boldogság a szellem tökéletessége, az értelem épsége!” (Marcus Aurelius)

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

Szemponatok a *Sárospataki Iskola* történetének kutatásához

A „Sárospataki Iskola” nemcsak neveléstörténeti szempontú kutatásának időszerűségéről a Magyar Comenius Társaság 2007. évi tudományos felolvasó ülésén Koncz Gábor szólt. Előadásában fölhívta a figyelmet azokra a sajátosságokra és párhuzamokra, amelyek vizsgálata – a külső hatások és belső fogadókészségek dialektikájának megfejtésével – elvezethet a „pataki iskola” történeti tapasztalatainak mai hasznosításához.¹ A továbbiakban ezzel a kutatási problémával kívánok foglalkozni.

A fogalom

Az „iskola” szó alapjelentése (ifjúság oktatásával foglalkozó intézmény) közismert. Most azonban a további jelentések egyikét kell irányadónak tekintenünk: „valamely irány(zat), szokás, módszer a tudományban, az irodalomban, a művészetben, a technikában”.² A kifejezés a nemzetközi gyakorlatban sem ismeretlen: gondoljunk csak a „frankfurti iskola” néven emlegetett szociológiai-kultúrfilozófiai,³ vagy a „chicagói iskola”-ként aposztrofált közgazdaságtudományi⁴ irányzatra. Magyarországon szintén elterjedt a fogalom, hiszen csak „budapesti iskola” néven több különböző formációt tart nyilván a szakirodalom. Létezett egy pszichoanalitikai kör a 20. század elején (Ferenczi Sándor és munkatár-

¹ *Koncz Gábor*: Sárospatak: a köszönő város. = Comenius előtt és után. Bibliotheca Comeniana XIII., Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 2008. 91-93.

² A magyar nyelv értelmező szótára, 3. kötet, Akadémiai Kiadó, 1960, 556.

³ V. ö.: *Maróti Andor*: Frankfurti iskola kultúrafelfogása = *Kenyeres Ágnes* (főszerk.): Kulturális kisenciklopédia, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986, 206-208.

⁴ V. ö.: *Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus*: Közgazdaságtan III., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992. 1084-1085.

sai),⁵ ismert a Lukács-tanítványok (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály) által képviselt filozófiai műhely,⁶ s Nyugaton így nevezték azt a dokumentum-játékfilmes csoportosulást, amely 1973-1984 között útnak indította Dárday István, Ember Judit, Gazdag Gyula, Schiffer Pál, Tarr Béla, Vitézy László rendezőket.⁷ A fogalommal legújabbban a „debreceni iskola” kapcsán találkoztunk: e címmel jelent meg monográfia, feldolgozva a Debreceni Egyetem neveléstudományi tanszéke professzorainak (Mitrovics Gyula, Karácsony Sándor, Jausz Béla, Kelemen László) életművét.⁸

Bár az iskola fogalma – mint láttuk – nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt elterjedt, a „pataki iskola” vonatkozásában mégsem az eddigieket vélem megfelelő megközelítési iránynak. A helyes út megtalálásához hozzásegített Leonyid Batkin *Az itáliai reneszánsz* című könyve, amelynek címlapján Raffaello *Athéni iskola* című, 1509-ben készült vatikáni freskója látható. Az eddig is nyilvánvaló volt, hogy az *athéni iskola* ebben az összefüggésben jelenti egyrészt az ókori görög intézményt, másrészt magát Raffaello művét. Vanazonban a címnek harmadik értelmezése is, amelyet Batkin a kötet utószavában fejt ki. Véleménye szerint ugyanis Raffaello freskója nem más, mint a reneszánsz gondolkodás és életség, azaz a dialogizmus és a történetiség megtestesítője, hiszen a freskó szerkezetében, tartalmában és szimbólumrendszerében egyaránt tükrözi a reneszánsz alapvető vonásait.⁹

E gondolatmenet nyomán a „pataki iskola” számomra egyrészt *intézmény*, másrészt *esztémi-pedagógiai közösség* (amelyet a „pataki szellem” kifejezéssel szoktuk összefoglalni), harmadrészt pedig olyan *neveléstörténeti-kutatási modell*, amely sajátos viszonyaival neveléstörténeti összefüggések feltárására ad lehetőséget. A „pataki iskola” e sajátos viszonyainak kutatása kapcsán a továbbiakban *idődimenzióról, szellemi dimenzióról és személyi dimenzióról* kell beszélnünk.

⁵ V. ö.: *Vikár György*: A pszichoanalízis „Budapesti iskolája”. Gyógyítás és öngyógyítás, Bp., 1984.

⁶ A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről I. *Fehér Ferenc – Heller Ágnes* (szerk.: Kardos András). T-Twins Kiadó – MTA Lukács Archivum, Bp., 2005.

⁷ V. ö.: *Zalán Vince* (szerk.): Budapesti Iskola. Magyar dokumentum-játékfilmek 1973-1984, Magyar Dokumentumfilm Rendezők Egyesülete, Budapest, 2005.

⁸ *Breznyánszky László* (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata, Gondolat Kiadó, Bp., 2007. A kötetet ismerteti: *Bolvári-Takács Gábor*: A debreceni neveléstudományi iskola = Zempléni Múzsza, 2008. 4. sz., 100-102.

⁹ *Leonyid Batkin*: Az itáliai reneszánsz, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1986, 483-491.

Idődimenzió: az időbeli határok

A „pataki iskola” történetének fénykorát Koncz Gábor az 1920-1951 közötti bő három évtizedre tette.¹⁰ Nem vitatva e korszak kiemelkedő sikereit és eredményeit, úgy vélem, a pataki iskolatörténet kutatása szempontjából a 19. század második és a 20. század első fele is hangsúlyos, tehát számunkra az 1850-1952 közötti száz év a releváns, mert tartalmilag, szellemileg és társadalmi hatásmechanizmus szempontjából ez a leggazdagabb korszak. Alátámasztják ezt azok az események, amely hosszú távon meghatározták az iskola fejlődését.¹¹ Néhány példát kiemelve: 1857-ben a tanítóképző¹² önállósulása és ugyanezen évben a *Sárospataki Füzetek* megindulása,¹³ 1860-ban az iskola autonómiájának visszaállítását és ezzel egyidejűleg a korábban elmaradt 400 éves alapítási évforduló megünneplése, 1863-ban a jogakadémia újraindulása. A korszakban folyamatosan működött a teológia (bezárva: 1951) és a gimnázium (államosítva: 1952). A jogakadémia 1923-ig létezett, a tanítóképző pedig 1869-ben állami, 1929-ben ismét egyházi intézmény lett, hogy aztán 1950-ben újból államosítsák. Ezen időszakokra esnek az öregdiák mozgalom legkiemelkedőbb eseményei: az első öregdiák baráti kör megalakulása Pest-Budán 1872-ben,¹⁴ az öregdiákok budapesti egyesületének alapítása 1921-ben, illetve a Pataki Diákok Országos Szövetségének létrehozása 1928-ban.¹⁵ *Takács Béla* „Száz év a pataki iskola kórházának történetéből” című tanulmányában a szerző az 1852-1952 közötti időszakot vizsgálta,¹⁶ hiszen az önálló kollégiumi kórház fennállása e periódusra tehető. Képletesen szólva e száz év volt a pataki Kollégium történetének „legegészségesebb” korszaka.

¹⁰ *Koncz Gábor* i. m. 92.

¹¹ *Barcza József*: A Kollégium története 1849-től 1919-ig. = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Református Sajtóosztály, 1981, 155-201.; *Czeglé Imre*: A tudományok művelése a Kollégiumban 1849-1919 között. = Uo. 202-228.; *Barcza József*: A Kollégium története 1919 után. = Uo. 245-261.

¹² *Kövböcz József*: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.

¹³ *Dienes Dénes*: Sárospataki Füzetek. = Sárospataki Füzetek 1997. 1. sz., új folyam, 2-9.; továbbá: *Uő*: A Sárospataki Füzetek története (1857-1905) = Zernpléni Múzsza, 2007. 2. sz., 42-47.

¹⁴ *Bolvári-Takács Gábor*: Sárospataki baráti kör Budán, 1872-ben. = Egyháztörténeti Szemle, 2005. 2. sz., 143-146.

¹⁵ *Novák Sándor* (összeáll.): Emléklapok 1928. október 6-ról, Pataki Diákok Országos Szövetsége, Sárospatak, 1928.; *Bolvári-Takács Gábor*: Az Alma Mater szolgálatában. A pataki diákmozgalom száz éve, 1. rész = Reformátusok Lapja, 2000. 34. sz., 7., 2. rész: Reformátusok Lapja, 2000. 35. sz., 7.

¹⁶ *Dobay Béla* (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. Sárospatak, 1981, 259-63.

Szellemi dimenzió: a „pataki szellem”

A „pataki szellem” fontosságáról sokan és sok helyen szóltak már. Leginkább Újszászy Kálmán, Ködöböcz József és Barcza József munkássága említhető, de vegyük észre, hogy mindhárman különböző hangsúlyokkal fogalmazták meg nézeteiket. Újszászy Kálmán esetében a pataki szellem alap gondolata a nyitottság, ezt nyomatékosította a Benda Kálmánnak 1983-ban adott interjújában is.¹⁷ Ködöböcz József a tárgyi és szellemi kulturális örökségben megtestesülő, főleg művelődéstörténeti értékű kulturális hagyományt tekinti a „pataki szellem” alapjának és fő építőelemének.¹⁸ Barcza József ismét máshonnan közelít a kérdéshez: számára a komparatív elemzés a mérvadó: egyrészt a pataki iskola jellemző adatainak országos viszonyrendszerben, elsősorban a debreceni Kollégiummal való összehasonításban történő elhelyezése, illetve a nemzetközi összefüggések vizsgálata (peregináció, külföldi hatások).¹⁹ Az új kutatásoknak nemcsak az említett megközelítések szintézisét kell elvégeznie, hanem mindezt ki kell egészítenie a „pataki szellem” történeti összefüggéseinek teológiai, ideológiai, szociológiai és gazdasági szempontú elemzésével.

Ehhez ma már bő szakirodalom áll rendelkezésre. A gazdaságtörténet terén elsősorban Hörcsik Richárd munkássága,²⁰ a teológiai vonatkozások tekintetében pedig részben az 1918-1919-es ideológiai hatások,²¹ de főleg a Karl Barth eszméinek sárospataki megjelenésével összefüggő szakirodalom.²²

Az ideológiai és szociológiai összetevőkről leginkább az egykori sárospataki diákok visszaemlékezéseiből nyerhetünk releváns képet.

¹⁷ Mr. Sárospatak. Benda Kálmán tv-interjúja, 1983. = *Balassa Iván – Kováts Dániel – Szentimrei Mihály* (szerk.): Újszászy Kálmán emlékkönyv. Széphalom 8. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Szabad Tér Kiadó, Budapest–Sárospatak, 1996, 25. Újszászy Kálmán további e tárgyú művei: A pataki diák lelki arca. = Uo. 263-270., valamint a Sárospatak és öröksége c. fejezet. = 381-466.

¹⁸ *Ködöböcz József*: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991.

¹⁹ *Barcza József*: A pataki szellem = Zempléni Múza, 2006. 4. sz., 31-37.

²⁰ *Hörcsik Richárd*: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete (1800-1919), Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak, 1996.; *Hörcsik Richárd*: „Bodrog partján van egy város...” Tanulmányok Sárospatak történelméből. Napkút Kiadó, Bp., 2007.

²¹ V. ö.: *Barcza József*: Rohoska József progresszív nézetei 1918-1919-ben. = Sárospataki Füzetek, 2001. 1. sz., új folyam, 31-41.

²² V. ö.: *Koncz Sándor*: Szabó Zoltán teológiájának kibontakozása. = Zempléni Múza, 2002. 2. sz., 5-28.; *Horváth Erzsébet*: A pataki Teológia sajátosságai az 1930-as években. = Sárospataki Füzetek, 2002. 2. sz., 20-28.; *Dienes Dénes*: Viharfelhők a pataki Teológia egén az 1930-as években. = Sárospataki Füzetek, 2002. 2. sz., 77-81.

A Kollégium, illetve a gimnázium egykori belső viszonyaiba engednek bepillantást többek között Berecz János,²³ Deme László,²⁴ Gonda Béla,²⁵ Harsányi István,²⁶ Király István,²⁷ Koncsol László,²⁸ Ködöböcz József,²⁹ Körösi József,³⁰ Lázár István,³¹ Nagy János,³² Palumby Gyula,³³ Rác István,³⁴ Radácsy György,³⁵ Szabó Lajos,³⁶ Vitányi Iván³⁷ memoárjai. A tanítóképző egykori diákjai közül hozzáférhetőek pl. Balogh Béni,³⁸ Csizmadia Ernő,³⁹ Dobos László,⁴⁰ Huszár István,⁴¹ Mács József⁴² visszaemlékezései. Az egykori népfőiskolások emlékeit Péterffy András interjúi örökítették meg.⁴³ E tekintetben szintén mértékadó forrásnak tekinthetők a szépirodalmi feldolgozások. A legismertebbek

²³ *Berecz János*: Vállalom. Budapest-Print, Bp., é. n. (2003), 40-57.

²⁴ *Mezey Erzsébet – Séra Katalin*: Beszélgetés dr. Deme László nyelvészprofesszorral. = *Dobay Béla* (szerk.) i. m. 237-239.

²⁵ *Gonda Béla*: Pataki diákemlékeim = *Panka Károly* (szerk.): A pataki diákvilág anekdotakincse, II. kötet. Pataki Diákok Országos Szövetségének Budapesti Egyesülete, 1930, 5-14.

²⁶ *Harsányi István*: Tehetségvédelem. Magyar Tehetséggondozó Társaság. Bp., 1994. 52-63.

²⁷ *Király István*: Az intellektuális város: Patak, a szellemi nevelő. = Borsodi Művelődés, 1981. 3. sz., 87-90.; *Király István*. Györfly Miklós interjúja. = Az utak összefutnak, összeállította: *Vámos György*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987, 137-138.; *Berecz Lilla*: Interjú dr. Király István akadémikussal. = *Dobay Béla* (szerk.) i. m. 239-241.

²⁸ *Koncsol László*: Sárospataki történetek, 1947-1950. = Zempléni Múza, 2005. 4. sz., 72-87.; illetve *Uő*: Tegnap a holnap után, Madách-Posonium, Bratislava, 2006, 225-258.

²⁹ *Ködöböcz József*: Életem. Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak, 2006, 13-32.

³⁰ *Körösi József*: Harminchárom év a Valóság rabságában. Huszár Tibor interjúja. = Körösi József emlékkönyv, Scholastica, h. n. (Bp.), 1998, 16-26.

³¹ *Lázár István*: Utolsó s első évek = Borsodi Művelődés, 1981. 3. sz., 81-83.

³² *Nagy János*: Visszapillantás. = Borsodi Művelődés, 1981. 3. sz., 91-93.

³³ *Palumby Gyula*: Diákgárdák – kollégiumok. = Borsodi Művelődés, 1981. 3. sz., 74-80.

³⁴ *Rác István*: A Semmi partján. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1991, 48-76.

³⁵ *Radácsy György*: Régi pataki diákélet. = *Panka Károly* (szerk.): A pataki diákvilág anekdotakincse, I. kötet, Sárospataki Diákok Országos Szövetsége, Bp., 1927, 7-29.

³⁶ *Szabó Lajos*: Utolsó szalmaszál. METEM – Kazinczy Ferenc Társaság, Bp., 2000, 23-44.

³⁷ *Vitányi Iván*: Önarckép – elvi keretben. Szellemi önéletrajz, Pazu-Westermann Könyvkiadó, Cell-dömök, 2007, 10-16.; *Cseke Hajnalka*: Határhelyzetek. Interjú Vitányi Ivánnal, Pallas Stúdió, Bp., 1996, 62-68.

³⁸ *Balogh Béni*: Mozaikok, gyémántfényben. = Borsodi Művelődés, 1981. 3. sz., 72-73.

³⁹ *Csizmadia Ernő*: Pataki diákéveimre emlékezve. = Borsodi Művelődés, 1981. 3. sz., 94-96.

⁴⁰ *Dobos László*: Bodrogköz, Szülőföldem. = *Uő*: Gondok könyve, Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1983, 191-194.

⁴¹ *Huszár István*: „A valóságot nagyon kell tisztelni...” = Vélemények és vallomások. Lázár István interjúja, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1978, 118-122.

⁴² *Mács József*: Sárospatak adománya. = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 25., Sárospatak, 2007, 65-72.; Zempléni Múza, 2008. 3. sz., 91-96.

⁴³ A nép főiskolája (Péterffy András interjúja). = *Jakab Sándor – Varga Csaba* (szer.): A Sárospataki Népfőiskola 1936-1986, Művelődéskutató Intézet, Bp., 1986, 80-98.

kétségkívül Komáromi János,⁴⁴ Fekete Gyula⁴⁵ és Tóth-Máthé Miklós⁴⁶ diákrégényei, de ne feledkezzünk meg Erdélyi János látéletéről,⁴⁷ Móricz Zsigmond novelláiról és riportjairól,⁴⁸ Lázár István szociográfiájáról,⁴⁹ Soós Imre irodalmi ihletésű önéletrajzáról⁵⁰ sem.

Személyi dimenzió: a pataki tanáregyéniségek

A tanáregyéniségek sárospataki szerepének vizsgálatát több irányból megközelíthetjük:

1. *Az utánpótlás-nevelés.* Ennek legkiemelkedőbb sárospataki példája véleményem szerint a Ballagi Géza – Finkey Ferenc – Buza László vonal. A jogakadémia 1863-ban kezdte meg ismét működését, Ballagi 1875-1902 között tanított itt, 1888-tól MTA-tagként. Tanítványa, Finkey Ferenc, 1893-1912 között volt pataki jogászprofesszor; s máig ő az utolsó tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag, 1908-ban. Ez évben tért vissza Patakra tanítványa, Buza László, s tanított a jogakadémia 1923-ban bekövetkezett megszüntetéséig. Ő már eltávazása után, 1938-ban lett az MTA tagja.⁵¹

2. *A befogadó iskola.* A pataki Kollégium története szempontjából kulcsfontosságú, hogy a magas szintű utánpótlás nevelés mellett az iskola kezdeményezően és aktívan fogadta be a kívülről érkezett tanáregyéniségeket, és ezek tanítási-nevelési eszméi beépültek a „pataki szellem” krónikájába. Példa erre a Kollégium tanárai közül Dévai Jenő, Elekes Imre, Gulyás József, Mátyás Ernő, Novák Sándor, Orbán István, Szabó Ernő, Szabó Károly, Szilágyi Benő, Tárucz Árpád, Urbán Barnabás,⁵² de a taní-

⁴⁴ Komáromi János: Pataki diákok, Stádium Könyvkiadó, Bp., 1926.

⁴⁵ Fekete Gyula: Bodrog-parti szerelmeink., Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1981.

⁴⁶ Tóth-Máthé Miklós: Pecúrok. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1989.

⁴⁷ Erdélyi János: Sárospatak, 1864. = *Uő*: Úti levelek, naplók (szerk.: T. Erdélyi Ilona), Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1985, 115-139.

⁴⁸ Móricz Zsigmond: Árad a Bodrog. Írások a Felföldről. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998. A „Sárospatak útján jártam én” c. fejezet irásai, 5-68.

⁴⁹ Lázár István: Kiált Patak vára. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974, 200-207, 213-217, 219-226, 249-260.

⁵⁰ Soós Imre: Patak regénye. Sárospatak, 1996.

⁵¹ V. ö.: *Bolvári-Takács Gábor*: Pataki tudósok az Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai. = Magyar Tudomány, 2000. 5. sz., 612-620.; *Bolvári-Takács Gábor*: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia = Zempléni Múzsza, 2007. 3. sz., 92-94.

⁵² A felsoroltakkal kapcsolatban lásd: *Benke György – Pólos László – Szabó Csaba* (szerk.): Pataki tanáraink (1931-1952). For You Bt., Sárospatak, 2005.

tóképzőben is több ilyen tanárt találunk, például Bolvári Zoltán, E. Kovács Kálmán, Hargitai Zoltán, Tóth Károly és mások.⁵³

3. *A nemzedékek hatása.* A legszemléletesebben Hauser Arnold világitotta meg a generációs fejlődési tényező fontosságát. Szerinte az azonos életkori csoporthoz tartozó személyek anélkül, hogy tudatában lennének azonos felfogásbeli és társadalmi meghatározottságuknak, közös erővel hoznak létre előremutató kezdeményezéseket.⁵⁴ A nemzedékek hatása a pataki Kollégium történetében leginkább talán az 1930-40-es években mutatható ki, s e folyamatot törte derékba az államosítás.⁵⁵

4. *A családi kapcsolatok.* A pataki tanártársadalom szociológiai jellemzéséhez hozzátartoznak a városon belüli családok közötti házastársi és más rokoni kapcsolatok, mint például a Radácsy–Finkey–Harsányi–Koncz vonal vagy a Mátyás–Palumby, illetve Deák–Újszászy házasságok. Ezek a későbbiekben nyilvánvalóan befolyásolták a tanárok közötti viszonyokat.

A személyi dimenziók következő kérdésköre a pataki tanáregyeniségek kutatási szempontból történő csoportosítása. Véleményem szerint az alábbi kategóriák különböztethetők meg:

1. *Sárospatakon és országosan is jelentős tanárok,* akiknek életútját minden szempontból feldolgozták. Példa erre Erdélyi János⁵⁶ vagy Finkey Ferenc.⁵⁷

2. *Sárospatakon és országosan is jelentős tanárok,* akiknek Patakon kívüli tevékenységét már feldolgozták. Példa erre Mitrovics Gyula, akinek debreceni tudományos életútját éppen a Debreceni Iskola története világitja meg.⁵⁸

3. *Sárospatakon és másutt is jelentős tanárok,* akiknek életútját még nem vagy csak vázlatosan, illetve részlegesen dolgozták fel. Példa erre Harsányi István⁵⁹ vagy Mátyás Ernő.⁶⁰

⁵³ V. ö.: *Ködöböcz József*: Tanítóképzés Sárospatakon, i.m.

⁵⁴ *Hauser Arnold*: A művészet szociológiája, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1982, 149-166.

⁵⁵ V. ö.: *Szentimrei Mihály*: A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása. = Széphalom 7., A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 1995.

⁵⁶ *T. Erdélyi Ilona*: Erdélyi János, Bp., 1981.; *T. Erdélyi Ilona*: Erdélyi János Sárospatakon. = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, i.m. 229-244.

⁵⁷ *Ködöböcz József*: Finkey Ferenc élete és munkássága. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc-Sárospatak, 1995.; *Szathmáry Béla* (szerk.): Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv, Jogászok a Kultúráért Alapítvány, Sárospatak, 1995.

⁵⁸ *Vincze Tamás* et al.: Mitrovics Gyula és korszaka. = Brezsnýánszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata, i. m. 87-181.

4. *Csak Sárospatakon jelentős tanárok*, akiknek életútját már fel dolgozták. Közöttük van mindenekelőtt Újszászy Kálmán,⁶¹ mellette főként művésztanárok, illetve tanítóképzős pedagógusok találhatók: Bálint József,⁶² Bertha Zoltán,⁶³ Palágyi Deák Geyza,⁶⁴ illetve Árvay József,⁶⁵ Bolvári Zoltán,⁶⁶ Debreczeni Zoltán,⁶⁷ Dezső Lajos,⁶⁸ Kovács Dezső,⁶⁹ Ködöböcz József.⁷⁰

5. *Csak Sárospatakon jelentős tanárok*, akiknek életútját még nem dolgozták föl. E tekintetben van a legtöbb tennivalónk.

A fentiek alapján javaslom, hogy a Magyar Comenius Társaságon belül alakuljon kutatócsoport a „pataki iskola” történetének új szempontok és dimenziók szerinti kutatására, és készüljön legalább öt éves távlatú kutatási és publikációs terv. A választmány hagyja jóvá a koncepciót, majd kérje föl a téma kutatásában érintett legkiválóbb 10-15 szakembert a munkában való részvételre. Mindez nem zárja ki, sőt kívánatosá teszi, hogy a munkához a téma iránt érdeklődő más kutatók is csatlakozzanak.

⁵⁹ *Harsányi István* pedagógiai publikációinak bibliográfiája (összeállította: *Varga Kovács Amarilla*), OPKM, 1988.

⁶⁰ *Győri István* (szerk.): Mátyás Ernő emlékfüzet. A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai 19., Sárospatak, 2000.

⁶¹ Újszászy Kálmán emlékkönyv, i. m.; *Nagy Antal Mihály*: Újszászy Kálmán, OPKM, Bp., 2003.

⁶² *Vámosi Katalin*: Bálint József festőművész élete és alkotásai = Zempléni Múzea, 2007. 3. sz., 49-66.

⁶³ *Dobrik István – Turi Gábor* (szerk.): Életfa. Bertha Zoltán festői világa, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998.

⁶⁴ *Pocsainé Eperjesi Eszter*: Palágyi Deák Geyza 1871-1931. Acta Patakina V., Sárospatak, 2001.

⁶⁵ *Ködöböcz József*: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola, Sárospatak, 1997.

⁶⁶ V. ö.: *Bolvári-Takács Gábor*: Bolvári Zoltán, a zenepedagógus (1908-1993). = Bibliotheca Comeniana VIII. Sárospatak, 1999, 129-146.

⁶⁷ *Földy Ferenc – Kovács Dániel* (szerk.): Debreczeni Zoltán festményei, grafikái. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 10., Sárospatak, 1986.

⁶⁸ *Ködöböcz József*: Dezső Lajos 1847-1904. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 8., Sárospatak, 1984.

⁶⁹ *Földyné Asztalos Adrienne*: Kovács Dezső (1881-1961). = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 7., Sárospatak, 1983, 95-106.

⁷⁰ *Demjén István* (szerk.): Ködöböcz József, OPKM, Bp., 2003.

KOVÁTS DÁNIEL

Gondolatok a *Sárospataki Iskola* történeti kutatásának kezdeményezéséről

Rokonszenvvel hallgattam Bolvári-Takács Gábor gondolatait a „Sárospataki Iskola” kutatási tervéről a Magyar Comenius Társaság 2008. évi őszi felolvasóülésén, figyelemre és támogatásra érdemesnek tartom a kezdeményezést. A lényegben egyetértek vele, néhány – nem mellékes – kérdésben azonban szeretnék újabb szempontokat felvetni, s módosító, kiegészítő javaslatokkal élni.

1) Elfogadható kiindulópont számomra, hogy a „pataki iskola” egyrészt intézmény, másrészt pedig szellemi közösség. Az kevésbé világos viszont, miként válik sajátos neveléstörténeti kutatási modellé. Vizsgálatában – az időn, a szellemi mozgásokon és a személyi adottságokon túl – egy *térbeli* dimenzióról is beszélnünk kell, amelyen az adott földrajzi, gazdasági és szociális környezetet értem, amelyben az intézmény működik, s amely olykor lendítő, máskor fékező erővel hat. Ennek a térbeli környezetnek a befolyása koronként változik, annak ellenére, hogy a Bodrog meg a szőlőhegyek állandó díszletként tartósan jelen vannak.

2) Vitatható, hogy mit tekintünk a pataki schola fénykorának, bár a lényegét illetően valószínűleg nem nehéz egyetértésre jutni. Több fénykor volt, amely egy-egy nemzedéknyi időre megemelte az iskola rangját, majd ezt hanyatlás követte.

a) Leggyakrabban Comeniusra és társaira – például Tolnai Dali Jánosra – hivatkozunk, akik az akkor már évszázados múlttra visszatekintő iskolába új színt, új lendületet hoztak a kor igényeire válaszolva.

b) Van egy „pataki reformkor” a 19. század első negyedében, amelyről az előadásban nem esik szó, pedig az 1790-es évek közepétől korszerű törekvések jellemzik a pataki iskolát. Ugrai János foglalkozik ezzel a korszakkal kiemelve Kövy Sándor, Beregszászi Nagy Pál, Nyiry István és Csengery József professzorok alakját.¹

c) Köztudott, hogy azután – a szabadságharc következményeinek leújító hatásából ocsúdva – Erdélyi Jánosék megteremtik egy új virágkor alapjait. Túlzás azonban száz éven át ható lendületről beszélni, hiszen a századvég, a századforduló a kedvező jelenségek mellett visszaesést is hoz. Gondoljunk arra az időszakra, amikor például Móricz Zsigmond volt Patakon a gimnázium kiábrándult diákja.²

d) Az 1930-as évek indítanak megint új, kezdeményező erőről tanúszkodó hullámokat, amelyek aztán 1948 táján elenyésznek. Nagy hiba lenne tehát az 1850 és 1952 közötti évszázadot egységes képletnek tekinteni.

3) Vizsgálандó az is, hogy a kollégium egyes tagintézményei azonos pályát futnak-e be, vagy pedig – mint sejtethető – van olykor bizonyos fáziseltolódás a megújulási törekvésekben. Feltételezhető, hogy – képzett, tudós tanárai által – többnyire a teológia szellemisége hatott ki a többi tagozatra, látható azonban az is, hogy nem egyszer – például Kövy Sándor vagy Finkey Ferenc időszakában – a jogakadémia veszi át a súlyponti szerepet, miközben (mondjuk a középfokú oktatásban) késnek a pedagógiai reformok.

4) Kényes kérdés a pataki szellemiség definiálása; nem véletlen, hogy az előadásban többféle értelmezés hangzik el. Van, aki – nem is indokolatlanul! – a *református* kollégium örökségéből vezeti ezt le. De például mi van akkor azokkal a jeles törekvésekkel, amelyek az állami korszakban jellemzik a tanítóképzőt? Ezek nem részei a pataki jellegnek? Vagy azokkal, amelyek nem sárospataki neveltetésű tanárok munkája révén bontakoznak ki? Patak valóban befogadó iskola, hiszen arculatán nyomot hagytak a más gyökérzetű pedagógusok az Erdélyből idekerült Mátyás Ernőtől a katolikus Lázár Károlyig. (Újszászy Kálmán is pesti diák volt, csak a teológiát végezte Patakon.) Talán épp az indítani javasolt kutatás eredményei teszik majd világhosszá a „pataki szellem” va-

¹ Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium négy tanára a XIX. század első harmadában. Bp., 2007.

² Foglalkoztam az iskola akkori állapotával Móricz Zsigmond és Sárospatak című könyvemben (Miskolc, 1994.) 9-31.

lódí és teljes tartalmát, amely nem virágozhatott volna a „kívülről” jövő hatások nélkül.

5) Problematikusnak érzem azt az osztályozást, amely ilyen kategóriákat állít fel: a) Sárospatakon és országosan is jelentős tanárok, illetve b) csak Sárospatakon jelentős tanárok. Témánk szempontjából indokolatlan az ilyen különbségtételek. Két ok miatt. *Egyrészt* nincs is objektív mércénk a különbségtételre. Miért tartozik az első csoportba Harsányi István és a másodikba Újszászy Kálmán? Mert az élet Harsányi Istvánt Patak elhagyására és budapesti életpályára kényszerítette? S nem nyom a latban az, hogy Újszászy professzor a szegedi egyetem magántanára volt, hogy a falumunka országosan ismertté tette a nevét, s hogy az utókor a „Magyar Örökség” kitüntetésre találta méltónak? Vagy miért lenne Dezső Lajos csak Sárospatakon jelentős személyiség, holott a maga korában nemzetközi hírű Comenius-kutató volt? *Másrészt*, ha arra vagyunk kíváncsiak, ki mit tett hozzá a pataki iskola szellemi gyarapításához, akkor szinte teljesen indifferens, hogy milyen országos ismertséggel rendelkezett, sokkal inkább az számít, mit hozott Patakra magával.

6) Több ok miatt nem tartom alkalmasnak a Comenius Társaságot a joggal kezdeményezett, valóban indokolt kutatómunka irányítására. Most csak egyetlen tényezőt említek: a Társaság nem rendelkezik a megfelelő infrastruktúrával. A kutatásnak valamilyen szervezett intézményközi együttműködéssel a Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek, a Rákóczi Múzeumnak és a Tanítóképző Főiskolai Karnak a tárgyi és személyi adottságaira kellene épülnie, miközben természetesen be kell vonni a széleskörű feltáró és elemző munkába a Comenius Társaságba tömörült kutatókat. Magam – még Kődöböcz tanár úr életében – tettem kezdeményező lépést ebben az irányban, de az nem járt sikerrel, akárcsak évekkel azelőtt a torzóban maradt monográfiamunkálatok idején. Azóta még romlott is a helyzet, ami a szervezett kutatás személyi és intézményi lehetőségeit illeti.

Mit lehet akkor tenni?

a) Vannak felkészült és szorgalmas kutatók – Patakon, Debrecenben, Miskolcon, Budapesten és másutt –, akikre számítani lehetne. Nem egy a debrecenihez hasonló kiterjedésű kutatási programban kellene most gondolkodnunk, hanem az egyéni törekvések bizonyos fokú koordinálását elérnünk.

b) Ki kell dolgozni a most körvonalazott programot, s utána évről évre pályázatokat kiírni egy-egy témakör kidolgozására, hogy fokozatosan csökkentsük a fehér foltokat. A pályamunkákat folyóiratban vagy kötetben közzé kell tenni, felolvasóüléseken vitára bocsátani.

c) Egy későbbi „csapatmunka” előkészítéseként létre kellene hozni a jeles patakiak *életrajzi lexikonát*, amely egyrészt megrajzolná egy közös programba illeszkedő kutatás kereteit, másrészt aktivizálná a szakembergárdát, amelyre egy következő lépésben az átfogó pataki iskolakutatás épülhetne.

d) Közben tisztázódnának azok az elméleti kérdések, amelyek az előadás nyomán bennem és másokban is felmerülnek.

Nem tudom, milyen visszhangja volt eddig az előadásnak; a magam részéről dicséretesnek és támogatandónak tartom a kezdeményezést, ezért vettem papírra ezt a rögtönzött hozzászólást.

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

Adatok a pataki öregdiák-mozgalom történetéhez

Az öregdiák mozgalom az iskola társadalmi hatásmechanizmusának egyfajta fokmérője. Az oktatás és nevelés terén elért eredmények egy tanintézet számára ugyanis nemcsak a végzett tanulók egyéni sorsának jobb vagy rosszabb alakulásában tükröződnek. Fontos mutató, s egyben visszacsatolást jelentő kapocs az egykori növendékek összetartó erejét bizonyító önszerveződés, az egymást váltó nemzedékek évtizedes távlatokban fennmaradó barátsága.¹ Az erős öregdiák-bázis az anyaintézmény társadalmi elfogadottságát, rangját befolyásolja, hírnevét erősíti. Az öregdiák mozgalom nem csupán komoly kulturális értékmentő és -teremtő missziót teljesít, de jelentősen hozzájárul a civil társadalom alapértékeinek képviseléséhez is.

A Magyar Comenius Társaság 2001. évi felolvasó ülésén összefoglaltam a pataki öregdiák-mozgalom történetével kapcsolatos kutatás-módszertani szempontokat, elsősorban az 1928-43 között működött Pataki Diákok Országos Szövetsége működésével illusztrálva.² Jelen közleményemben három olyan kezdeményezésre hívom fel a figyelmet, amelyek a pataki diákmozgalom történeti értékkel bíró, jelentős eseményei: az 1872-ben Budán megalakult Sárospataki Körre, az 1916-ban létrejött Sárospataki Oltalmazó Ligára, valamint az először 1948-ban, majd 1976-98 között rendezett sárospataki népfőiskolai találkozókra.

¹ Vö: *Kováts Dániel*: Gondolatok a régi diákhagyományok kutatásáról = *Szekeres Melinda* (szerk.): Ifjúság Hajdú-Biharban III. Debrecen, 1984.

² *Bolvári-Takács Gábor*: Módszertani szempontok a pataki öregdiák-mozgalom történetének kutatásához. = *Bibliotheca Comeniana IX.*, Sárospatak, 2002, 199-205.

A Sárospataki Kör

A Magyar Országos Levéltárban található adatok szerint a volt pataki diákok szervezett együttműködése a Habsburg-abszolútizmust követő polgári átalakulással szinte egy időben megindult. Az első pataki baráti kör az 1867-es kiegyezés után négy évvel, 1872-ben megkezdte a működését Budán. Ez volt a *Sárospataki Kör*.

A levéltárban csupán a kézzel írott alapszabály és egy kísérőlevél maradt fenn, utóbbi a Belügyminisztériumnak címzett nyilvántartásba vételi kérelem, keltezése 1872. február 11.³ Az alapszabályok első cikke az egyesület címét és célját nevezi meg: „Az egyesület címe: Sárospataki Kör. Célja: Tudományos és szépirodalmi művek és felolvasások, pályaművek és bírálatok írása által tagjaival a szellemi munkásságot megkedveltetni és azoknak arra alkalmat nyújtani.” A tagok jogairól és kötelezettségeiről az alapszabály harmadik cikke szól: „A kör tagjai rendesek, tiszteletbeliek és levelezők. Rendes tagjai lehetnek a körnek oly feddhetetlen jellemű egyének, kik a Sárospataki Református Főiskolában vagy az ottani Államképezdében legalább egy évig tanultak, egy tag által ajánltnak és nevüket az egyesület jegyzőkönyvébe saját kezűleg alájegyzik az alapszabályoknak.”

Nemcsak arról volt tehát szó, hogy Magyarországon a kiegyezést követően néhány évvel a volt pataki diákok eljutottak a társadalmi közélet olyan fejlettségi szintjére, hogy azonos érdekeiket felismerve baráti kört alakítottak, hanem figyelemreméltó az a kitétel is, amely a volt pataki diákokat nem csupán a református főiskola, de az Államképezde (mai szóval: a tanítóképző) diákjai közül is befogadta. Az Államképezde ekkor még csupán három éve működött állami intézményként, hiszen 1857-1869-ig egyházi fenntartású iskola volt. (Az állami tanítóképző intézeti rendszert, mint ismeretes, az Eötvös József-féle népiskolai törvény alapján szervezték meg, s ekkor vette át az állam a már működő pataki tanítóképzőt.) Mindez azt jelenti, hogy a sárospataki diákok a 19. század második felében a kibocsátó intézmény jogállásától függetlenül egységesen pataki diáknak vallották magukat, s felismerték az együttműködésben rejlő erőt.⁴

³ Magyar Országos Levéltár, OL. K.150-1872-III-4-4415. 168. cs. jelzet.

⁴ A dokumentumot teljes terjedelmében közöltem: *Bolvári-Takács Gábor*: Sárospataki baráti kör Budán, 1872-ben = *Egyháztörténeti Szemle*, 6. évf. 2005. 2. sz. 143-146.

A Sárospatakot Oltalmazó Liga

Patakon időről időre felröppentek olyan kezdeményezések, amelyek az iskola felsőfokú egységeit a nagyobb fejlődés ígérését kínáló Miskolcra kívánták költöztetni. Szinyei Gerzson gimnáziumi tanár már 1877-ben röpiratot tett közzé „Válasz azoknak, akik a sárospataki jogakadémiát Miskolcra akarnák áthelyezni” címmel. Ugyanezek az erőfeszítések újult erőre kaptak az első világháború alatt, mígnem 1916. március 14-én a Sárospataki Református Főiskola teológiai és jogi akadémiájának tanári kara együttesen kérte az egyházkerületi közgyűlést, hogy a reformáció 400. évfordulójára, tehát 1917-re helyezték át az intézményt Miskolcra, ahol a stabilabb működés mellett az egyetemi rang elérése is lehetségesnek tűnt.⁵

A hír fővárosi lapokban is megjelent, s a Budapesti Hírlapban olvasói vita bontakozott ki. Ebben a vitában szólalt meg Waldapfel János, és Sárospatakra utazott a Sárospatakot Oltalmazó Liga megszervezésére. (Róla utóbb Finkey Ferenc, volt pataki jogakadémiai tanár, mint azelőtt „soha Patakon sem járt lelkes tanügyi ember”-ről emlékezett meg.) A mozgalom 1916. április 30-án, a pataki községházán bontott zászlót, majd május 7-én a fővárosban került sor tárgyalásokra és az alapszabály-előkészítő bizottság létrehozására. A pataki delegáció tagjai Besenyey Zénó járási főszolgabíró, Csajka Endre takarékpénztári igazgató, Ferenczy Árpád jogtanár, Harsányi István gimnáziumi tanár, Hodossy Béla tanítóképzős igazgató és Zilahi Kiss Jenő hitelbanki főkönyvelő voltak, és megjelent még közel félszáz pataki öregdiák.

A Liga alakuló közgyűlése május 28-án zajlott le Budapesten. A testület tb. elnöke hg. Windischgraetz Lajos országgyűlésiképviselő, elnöke Szinyei Gerzson lett. Alelnökké választották Gonda Bélát, Enyiczky Gábort (mindketten részt vettek az alapszabály kidolgozásában), továbbá Hodossy Bélát és Waldapfel Jánost. A titkár Harsányi István, a pénztáros Zilahi Kiss Jenő lett.

A Liga június 12-én Sárospatakon fiókcsoportot hozott létre, a Szinyei által vezetett alakuló ülésen mintegy nyolcvan személy jelent meg. A pataki fiók díszelnöke hg. Windischgraetz Lajos, elnöke Szinyei Gerzson, társelnöke Molnár Viktor országgyűlési képviselő, alelnökei Harsányi István és Hodossy Béla, titkára Gulyás József, pénztárosa Zilahi

⁵ Barcza József: A Kollégium története 1849-től 1919-ig, in: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Református Sajtóosztály, Budapest, 1981, 191-193. o.

Kiss Jenő, ügyésze Kiss Sándor jogtanár lett. A mozgalom szélesedését bizonyítja, hogy további 19 tiszteletbeli tagot választottak és 88 fős választmányt hoztak létre. Ekkor határoztak önálló lap indításáról is. Megindult az adománygyűjtés, majd 1916. július 1-jén megjelent a *Sárospataki Hírlap* első száma, felelős szerkesztője és kiadója Gulyás József volt. A lap 1928-ig tizenkét évfolyamot ért meg, és kiadása, vélhetően anyagi okból, csupán 1924-ben szünetelt.

A Liga vezető testületei az 1916-ban és 1917-ben rendszeresen tanácskoztak, s a mozgalom végül is elérte célját, hiszen az egyházkerület nem fogadta el az iskola áthelyezését szorgalmazók indítványát, s minden maradt a régiben. Finkey Ferenc 1916-ban fogalmazta meg „Felhívás a volt pataki diákokhoz” című röpiratát, amelyben a Liga keretén belül szorgalmazta a Pataki Diákok Szövetsége megalakítását.⁶ 1923-ban azonban a jogakadémia, az államsegély megvonása miatt, végleg bezárta kapuit, s ezt a Liga már nem megakadályozhatta meg. A nagy tekintélyű elnök, Szinyei Gerzson 1919-ben bekövetkezett halála után az ügyeket vivő Harsányi István 1923 januárjában jelezte a Liga csatlakozási szándékát a Panka Károly által 1921-ben Budapesten létrehozott Sárospataki Diákok Szövetségéhez, de a jogakadémia megmentéséért általa szorgalmazott összefogáshoz így sem talál partnert és pénzt.⁷

A sárospataki népfőiskolai találkozók

A Református Kollégium keretében működő sárospataki népfőiskola 1936-tól 1950-ig, az 1944-45-ös háborús tanév kivételével, minden évben bentlakásos tanfolyamokon képezte a környező falvakból érkezett fiatalokat.⁸ A Sárospatakon töltött néhány hét meghatározó erejét azonban nemcsak az itt végzetek további személyes életpályája, de a Sárospatakhoz való későbbi ragaszkodásuk is igazolta. E tanfolyamok mindössze kéthetes időtartamot vettek igénybe, a népfőiskolán végzett diákok mégis egész életre szóló kötődést alakítottak ki a Kollégiummal.

⁶ *Finkey Ferenc*: Felhívás a volt pataki diákokhoz, 1916. (Sajtó alá rendezte és az utószót írta: *Bolvári-Takács Gábor*.) = Zempléni Múza III. évf. 4. sz., 2003. nov., 63-70.

⁷ Felhasznált levéltári források: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, Kt.2481. és Kp.II.2. jelzetek.

⁸ *Szentimrei Mihály*: A Sárospataki Református Kollégium Népfőiskolájának története (1936-1950) = *Balácsi Károly – Bolvári-Takács Gábor* (szerk.): A Sárospataki Népfőiskola tizenöt éve (1986-2001), Sárospatak, 2002, 7-11.

Az első népfőiskolás öregdiák találkozóra 1948. május 15-17 között került sor a Rákóczi-várban, amikor a népfőiskola még működő intézmény volt. Az addig végzett 400 „csizmás diák”-ból 45-en jelentkeztek a találkozóra, végül 32-en jöttek el. Az előadók Újszászy Kálmán teológiai professzor, a népfőiskola vezetője, Rácz István, a várban működő művészotthon vezetője, továbbá Román János levéltáros és Ráski Sándor lelkesek voltak. A program elsősorban a végzetek egyéni beszámolóiból állt, illetve a tanárok előadásokat tartottak az öregdiákoknak.

Ezt követően közel három évtizeden át a népfőiskola tiltott intézménynek számított. Összetartó erejéről, hagyományairól csak baráti körben lehetett szólni. Az áttörést az első népfőiskolai tanfolyam megrendezésének 40. évfordulója alkalmából összehívott találkozó jelentette, amelyre 1976. július 3-án és 4-én került sor. Ekkor kb. 320 népfőiskolás élt még azok közül, akik 1936 és 1950 között Patakon jártak, közülük 101-en jelentek meg, 96 hozzátartozó kíséretében. 22-en a Felvidékről érkeztek, akik immár külföldi állampolgárként vallhatták magukat pataki öregdiáknak. A találkozó szervezői Újszászy Kálmán, Kovács Károly és Jakab Sándor voltak, később csatlakozott hozzájuk Harsányi István is, aki a harmincas-negyvenes években a tehetségmentő mozgalom szervezője volt.

Sárospatakon 1976-tól 1998-ig, 22 éven át minden július első szombatján és vasárnapján megtartották a népfőiskolai találkozót. E közlemény keretei nem teszik lehetővé, hogy valamennyit részletesen elemezzük, érdemes azonban fölhívni a figyelmet néhány jellemző vonásra. Voltak ugyanis csúcspontok. 1981-ben a gimnázium alapításának 450 éves évfordulója, 1986-ban a népfőiskola alapításának 50. évfordulója adott okot kiemelt figyelemre, utóbbi alkalommal 89-en vettek részt a találkozón. A legtöbben 1988-ban és 1989-ben jöttek el: ez 150, illetve 115 fő részvételét jelentette. Nem nehéz felismerni ebben a politikai rendszerváltozás előzményeit, hiszen a sárospataki népfőiskolai találkozók, különösen a '80-as évek közepétől, rendszeresen helyet adtak az akkor ellenzékinek számító értelmiségieknek, s közülük sokan éppen Sárospatakon fejtették ki azon nézeteiket, amelyekkel később országos politikai karriert futottak be. Így tehát a '80-as évek végén a rendszerváltozás előszelét idéző népfőiskolai találkozók érthetően sok résztvevőt vonzottak.

A '90-as évek elejétől azonban csökkent a részvétel, így 1993-ban 46-an, 1998-ban pedig már csak 9-en jöttek el. Ennek azonban nem csupán

tartalmi, hanem életkori oka is volt: a régi népfőiskolások közül sokan elhunytak.⁹

A sárospataki népfőiskolai találkozók közvetlenül hatottak a népfőiskola 1986. évi újraindulására.¹⁰ A találkozók általános jelentősége azonban elsősorban a polgári társadalom fejlődéséhez való hozzájárulásban érhető tetten. A népfőiskolai találkozók lehetővé tették a civil értékek továbbviteléhez, fontos ismeretterjesztő szerepet tölthettek be, ápolták a pataki szellemet, és nem utolsó sorban bekapcsolták Sárospatakot az értelmiségi mozgalmak országos főáramába.

Az öregdiák-mozgalom történetének most bemutatott adatai azt igazolják, hogy a pataki neveléstörténet társadalmi hatásmechanizmusának kutatása sok területen eddig feltáratlan eredményeket ígér.

⁹ Felhasznált levéltári források: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, Kt. 1482, 1487, 1492, 1493. jelzetek.

¹⁰ *Kováts Dániel*: A népfőiskola újrakezdésének és szerepkeresésének éve. = *Balácsi Károly – Bolvári-Takács Gábor* (szerk.): A Sárospataki Népfőiskola tizenöt éve (1986-2001), i. m. 12-18.

II.

Kazinczy szellemében

A magyar nyelv évszázadaiból

TUSNÁDY LÁSZLÓ

Anyanyelvünk közös kincsünk

Anyanyelv, kincs és közösség szervesen kapcsolódik össze; mégpedig úgy, hogy ez a kincs egyedüli varázserővel rendelkezik, mert csak vele és általa tudunk az emberiség, a mindenség igazi és valóban értékes tagjai lenni. Az egyén és a társadalom leggyakoribb és legelevenebb kapcsolata a beszéd, a nyelv által valósul meg, még akkor is, ha a régi perzsák bölcsen figyelmeztetnek arra, hogy beszélni könnyű, megtenni nehéz. (Goftán aszan ászt, kárdán dosvar ászt). Ez igaz, de felgyorsult életünkben, az erőszakkal körülbástyázott létidőnkben már egymagában is hősi tett, ha nyelvünket megőrizzük, hiszen több millióan naponta úgy zendítik meg ezt az egyedüli lélek-hangszert, -csodát, hogy tudniuk kell, hogy ennek az igazi és rendkívüli értéknek a használata hátrányos a számukra.

Hogyan lehet kincs és egyedüli érték hátrányos az ember számára? Nagyon is egyszerűen; úgy, hogy rablók törnek rá, és épp ezért a kincset veszik el az életét. Nem bölcsőbb dolog-e az ilyen „veszélyes” kincset elhajítani? Nem! Nem szabad, mert nem hívságos fényűzési tárgy, hanem létünknek, létezésünknek az alapja.

Látszólag nagyon egyszerű dologról beszélek, de bárki nyugodtan mondhatja, hogy minden anyanyelv hasonló módon érték, miért ez a fura és „nem időszerű” ragaszkodás. Ez azért van, mert ez a kincs a miénk, és amit manapság „időszerűnek” neveznek, az nemegyszer förtelmes hazugság, a félrevezetés eszköze, nem más, mint kivonulás az időből – a semmibe. Az anyanyelv olyan, mint a tűz, a víz, a levegő és a föld. Egy nép időtlenségének, megmaradásának az alapja. A körülmények hatalma az őselemek jelenlétét, tisztaságát is csonkítja körülöttünk,

de ne felejtjük el, hogy a halál civilizációjában éppen az adott körülmények miatt válik igazi értéké az, ami a megsebzett jövőnket gyógyítja, biztosítja. Ez pedig egyértelműen a magyar nyelv.

Tudjuk jól, hogy sokak szerint veszélyben van, de ne a félelem uralkodjon a szívünkben, mert az az érzés mérget termel, hanem az a határtalan öröm legyen bennünk, hogy ez a kincsünk még létezik, és bátorítson az a tudat, hogy védhetjük, küzdhetünk érte, egy meghasonlott világban még lehet szent és nagy küldetésünk. Hányan és hányan beszélnek ezt az áldott nyelvet, és fogalmuk sincs arról, hogy milyen kincs birtokában vannak. A körülmények tisztázásakor jócskán lehetne gondolni a szülők felelősségére és arra a számtalan csapásra, mely nem Egyiptomból érte a magyar közoktatást, arról az ördögi felszámolásról, amely a tömegközlő szervek „jóvöltából” igyekszik szétzúzni mindazt, amit évezredek áldott napfénye és életforrást felfakasztó esője táplált, növesztett.

Gazdagság és hiány, sőt hiánybetegség az, amiről témám kapcsán nagyon részletesen beszélhetnék, de maga az anyanyelv oly erőt sugároz, oly hallatlanul szép ragyogást, fényt tud elénk varázsolni, hogy minden pokolra szállás helyett az élet megmaradásának az alaptörvényét kell kimondanom: minden pusztítással, rombolással szemben fel kell lépnie egy nagyobb erőnek, mert életünk csak így folytonos, csak így nem következik be a végső, végzetes – halálos szakadás. A létezés szomorú és könyörtelen törvénye az, hogy az egyének, itt a földön egyszer volt személynek az élete megszakad, de közösségben élünk, és az egyéni lét értékeit épp ez a közösség adhatja tovább, és ezen a téren a legnagyobb értékközvetítő a nyelv.

Ha közmondásainkat, szólásainkat, szóértékű nyelvi elemeinket tanulmányozzuk, akkor két fontos dolgot különíthetünk el: vannak olyanok, amelyek több nyelven is léteznek, és olyanok, amelyek csakis egy nyelven, legfeljebb hasonló tartalmút lehet találni egy másikban. Például: „Ajándék lónak ne nézd a fogát!” olasz megfelelője: „Al caval donato non si guarda in bocca”. A török is hasonlóképpen mondja: „Bahşış atın dişine bakmaz”. „Az idő pénz” törökül „Vakit nakid”, olaszul: *Il tempo é moneta*. „Egy bolond százat csinál” olaszul „Un pazzo ne fa cento.” A „köhög a bolha” szólást is hasonló szavakkal mondja az olasz: „anche la pulce ha la tosse” (a bolhának is megvan a köhögése), de a „Pece s'imbratta” szó szerinti átültetése értelmetlennek hat nyelv-

vünkön: „a szurok elállatiasodik”. Herczeg Gyula szótárában más szavakból álló magyar közmondással közelíti meg: „Aki a korpa közé keveredik, megeszik a disznók.” Olykor maga a kép világosabban árulja el a jelentést: „correre a gambe levate” szó szerint „felemelt lábakkal futni”, ugyanis aki száguld, iramlik, az látszik leginkább olyannak, mintha a levegőben lenne a lába, ennek a szótári megfelelője „hanyatt-homlok menekülni”. Itt a jelentésbeli egyezés mellett a két nyelv látásbeli különbsége nyilvánvaló. Nehéz elképzelni az „illa berek, nádak erek” szó szerinti megfelelőjét más nyelven. Az „üres, mint a szalmaszál” is érthető lehet szó szerinti fordításban, de az más kérdés, hogy az illető nép szájhagyományában létezik-e vagy nem, mint ahogy azt is remekül megértjük, hogy „Hallom a malom mormogását, de nem látom a lisztet,” de szótáraink természetesen nem őrzik ezt, mert a munkájával, annak eredményével előre dicsekvő (különben lusta) ember kapcsán nálunk ez nem vált közkinccsé. Ezt az arabok fejezik ki ilyen költőien: „Ászmau dzsádszá’átán, lá á’rái tihán”.

Giovanni Bronzini mutatta ki, hogy Dante több szállóigéje vált olasz közmondássá, a legtöbb változata a száműzött költőt fölöttébb jellemző kijelentésnek, eredetileg jóvendülésnek van „Tu proverai si come sa di sale / lo pane altrui,...” Babits Mihály fordításában: „Majd megtudod, mily sós kenyér a másé,...” O. Nagy Gábor „Magyar szólások és közmondások” című gyűjteményében egy különös magyar közmondást találtam: „Nincs sanyarúbb az alamizsnakenyérnél”. Váradai Imre úgy vélte, hogy az Isteni Színháték kéziratai idegen országba először Magyarországra kerültek. Sejtését nem sikerült kéziratokkal bizonyítania, de az tény, hogy Károly Róbert édesapja Dante barátja volt, és annak édesanyját, V. István lányát, Magyarországi Máriát is ismerte. Az viszont túl merész állítás lenne, ha azt mondanánk, hogy nálunk, a nép körében már Dante életében vagy nem sokkal a halála után néhány idézete elterjedt. Mindezt ma már az időfüggöny örökre eltakarja, hiszen kéziratok oly hallatlan mennyiségben veszttek el, hogy Danténak semmilyen eredeti kézírata nem maradt meg. A tartalmi egyezés döbbsenti itt meg az embert, és nyelvi szinten igazolja Bartók Bélának azt a gyönyörű gondolatát, amelyet a népdalok kapcsán fogalmazott meg. Szerinte ezek olyan szépek, mint a természet alkotásai, a kristályok, a virágok, és értékben hasonló vagy azonos szinten vannak a műzene legnemesebb alkotásaival, csak hogy a nép teremtő erejével egyszerűbb eszközökkel jutott el

oda. Az említett közmondás valóban csodálatra méltó akkor is, ha dantei „kölcsonzésről” van szó (bár ennek nagyon kicsi a valószínűsége), és akkor is, ha eleink látása, alkotóképzelete hozta a világra. Babits Mihály Dante-fordításának örök becsét éppen az adja meg, hogy ő „dantéül” – dantei szinten tudta, ismerte anyanyelvünket, hiszen átültetésében a különböző nyelvi rétegek nem okoznak zavart. „E lascia pur grattar dov'è la rognà” sornak a megfelelője közmondásként is él az olasz nép ajkán. Ez szó szerint következőt jelenti: „hagyd vakarni ott, ahol a rüh van!” Babits költői tolmácsolásában viszont így hangzik. „Akinék viszket, az csak hadd vakarja,...”

A példák erdejében még jócskán lehetne bolyongani, és lépten-nyomon nyelvi csodákra bukkanhatnánk, és könnyen nyugtázhathatnánk kirándulásunkat azzal, hogy mindez természetes. Ám épp a mondanivalóm miatt rendkívül fontos megállapítani azt, hogy minél magasabb szinten műveli valaki a nyelvet, annál nagyobb súlyt vesz a vállára. Ha ennek a terhét nem érzi, azt két tényezőnek köszönheti, veleszületett tehetségének és annak a képességének, hogy szinte teljes birtokában van a nyelvnek, vagyis annak a kincsesára benne él, sőt annak alkotóereje is, tehát egyformán él a nyelv meglévő kincseivel, és saját maga is tud újabb és újabb, örök létezésre méltó nyelvi kincseket létrehozni.

Akár a fenti nyelvi elemek, akár a toldalékaink, szavaink oly távoli múlt emlékeit is felidézhetik, amelyből semmilyen más adatunk nincs. Akiknek az ajkán ezek először megjelentek, réges-rég elmentek a nagy csöndbe csendesen. Magát az egyént kifújta az idő szele ezekből a fordulatokból, de a lélek hajdani titokzatos és ünnepi áramlása megmaradt, mert maga az áramlás rejtett erőt visz tovább. Ezért minden természetes nyelv sokkal több ősi elemet tartalmaz, mint a leggazdagabb, legsodálatosabb régészeti múzeum. Azzal a különbséggel, hogy itt még a legősibb eszközök is élnek, használatban vannak, szinte az időtlenség fényével ragyognak, még akkor is, ha a nyelv változó rendszer. Ugyanis a nagy változásban állandóság is van. Nyelvi elemek halhatnak meg, de a bennük létező erő nem. Az sajnos nagyon is könnyen előfordulhat, hogy maguk a beszélők, sőt az írástudók nem ismerik, nem fedezik fel ezt a belső sugárzást. Immáron olyan magyar író is van, aki anyanyelvünk elmaradottságáról számol be. Inkább tükörbe kellene néznie, hiszen ekor meglátná azt, hogy a hiba őbenne van.

A nyelvi kincs jelenléte nagymértékben függ a használójától. Amit az imént Babitsról, Dantéről és a nyelvi megvalósulásról elmondtam, az első megközelítésben föltöbb természetes. Hogy valójában mennyire nehéz, azt Arany László véleményével igazolom. Ő helytelenítette azt, hogy Benedek Elek magyar népmesei átírataiban minden átmenet nélkül olyan fordulatokat használt, mint a következő: „Itt a kezem, nem disznó-láb”. Nagy mesélőnkrol, a végtelenül tisztességes irodalmárról nem szívesen olvas az ember ilyesmit, de látnunk kell, hogy gordiuszi csomó előtt állt. Magyar népmeséket mondott el, de a városi gyermekek számára is azonnal érthető és élvezhető nyelvet használt. A népi ízeket is szerette volna megőrizni. Ezek viszont már az adott közösségben nem éltek, legalábbis olyan természetesen nem, mint eredeti nyelvi környezetükben. A nemes és tisztességes szándék feszültséget teremtett a közlésben, Arany Lászlót ez zavarta, és valljuk be: jogosan. De mit tehet az ember? A rakéták korát éljük, de a legnagyobb nyelvi kincseket nem szabad a leváló egységbe helyezni.

Negyvennegyedik tanítási évem következik, és nagyon, de nagyon sajnáltam és sajnálom azt, hogy a gyermekekben meglévő nyelvi készségek nem párhuzamosan fejlődnek az idő múlásával. A szókincs, úgy ahogy, gazdagodik, de kimondani is nehéz (bár ne lenne igazam), a nyelvi teremtőerő sok esetben inkább visszafejlődik. Különösen a metaforákat sajnálom. Bizonyos életkorig a gyermekek élvezik, hogy a tudatukban élő képeket színesen tudják elmondani, visszaadni. Mindez sokak számára a lélek hívságos fényűzése lesz. Szívükben kincs lakozik, de szürke köpenyeggel takarják el. Nyelvi sablonokat, elkoptatott, semmire se jó nyelvi elemeket vesznek át, ezeket szajkózzák, és nem veszik észre, hogy nem csupán a nyelvi kincsekhez lettek hűtlenek, hanem önmagukhoz is, a lelkükben élő értékekhez is. Hallgattak a kor hamis szírhangjaira, annak öntőformájába kerültek, és egyenletesen gyorsuló sebességgel távolodnak a saját igazi és egyszeri teljességüktől. Túl későn ébrednek rá, hogy egész létük zöld ág csupán, az igazi megérés elmaradt.

Egy olasz néprajztudós azt állította, hogy ha minden nép legfontosabb közmondásait összegyűjtenénk, akkor egy olyan jellegű értékes könyv születne, mint a Biblia. Első hallásra különös ez a kijelentés, ám a Szentírás itt, mint értékmérő szerepel, és a kijelentés a nyelvi kincsek hallatlan nagyságát hangsúlyozza. Eleve azt, hogy minden nyelv értéket

hordoz. A bennük lévő eltérés, szemléletbeli különbözőség is az emberi lélek gazdagságát igazolja. A magyar határozórendszer irányhármasságát csak felvillantom itt. Az eltérő ragok a térszemlélet rendkívüli pontosságát bizonyítják. Kosztolányi Dezső figyelte meg azt, hogy az újlatin nyelvekben inkább a látás van előtérben, a miénkben a tapintás: a „megérteni”, „értelem” az érintéssel van kapcsolatban. Az alanyi és tárgyias igeragozásunk is hallatlan nyelvi gazdagságot és tömörséget biztosít. Ennek örülhetünk, és semmilyen más nyelvet nem akarunk bántani akkor, ha ez a boldog érzés él bennünk, ha például a következő alakokkal találkozunk: „látok, látom, látlak. Nagyon sok nyelvben ezeket csak a „látok” alakkal lehet visszaadni, és folyton hozzá kell tenni a névmást: „öt, őket, azt, azokat, téged”.

Sokan nem tudják megkülönböztetni az igazit a hamistól. Általános jelenségről van szó, és végképp nem vigasztalhatja egyikünket sem az, ha belátjuk, hogy itt az élet és a halál, a jó és a rossz évezredek küzdelméről van szó. Maga a felismerés kevés. Épp ezért fontos az, hogy meentsük értékeinket, és legelőször is lássuk meg őket. Egy olasz közmondás a következőt hirdeti: „Aki egészséges, az gazdag, de ezt nem tudja” (Chi è sano, è ricco, ma non lo sa). Jézus egyik példabeszédének a szereplője egy olyan ember, aki egy földterületen kincset talált, gyorsan megvette azt, mert a korabeli törvények alapján ily módon a kincs is az övé lett.

A közmondás és a példabeszéd adott témánk szempontjából arról győz meg, hogy tudatosítani kell magunkban, hogy milyen kincs birtokában vagyunk. Ha ezt felismerjük, bölcsesség kell hozzá, hogy felszínre tudjuk hozni, hogy közkinccsé tudjuk tenni. Hiszen a nyelvet használó egyének gazdagítják azt, és sajnálatos módon pazarolhatják és pusztíthatják – akár szándékosan vagy csak tájékozatlanságból. Egy altáji közmondás szerint „Aki nem tud járni, az megrongálja az utat, aki nem tud helyesen beszélni, tönkreteszi a nyelvet”. A nyelvben az ősi szemlélet alapján istenit láttak a régiek. Jelenünkben magát „nyelvtudósnak” becéző egyén ország, világ előtt kijelentheti, hogy aki a nyelvet védi – nyelvvédelemmel foglalkozik –, az nem ismeri a nyelvtudományt. Nyilvános értékpusztításról van szó. A jövő érdekében kell megállítani az ilyen téveszméket hirdetőket, mert ki akarják zökkenteni életünket a helyes menetéből: a korcsat, a torzlat, a ferdeséget dicsőítik; nem csupán önmagukat pusztítják hamis és nagyképzű tanaikkal, hanem egész közös-

ségünk jövője ellen fordulnak. Az illetőnek legalább annyit illene tudnia, hogy egy-egy tudományágban többféle iskola létezik. Ha ő olyan tanodában tevékenykedik, amelyben megszűnt az értékszemplélet, felőlem elücsöröghet ott vidáman, de ami szent, azt ne tiporja sárba! Legyen vigasz az, hogy az a hagyomány, amely a fenti közmondásban is jelen van, nagyon erős, az anarchikus tanok nagy türelmetlenjeivel viszont nem tud mit kezdeni a jövő. Nincs egészséges, szellemiekben igazán gazdag közösség tiszta nyelvhasználat nélkül.

Ahhoz, hogy egy nyelv kincseinek a teljes birtokába jussunk, kevés egy élet, tehát jól sáfárkodjunk az idővel, lehetőségeinkkel, és különösképpen érezzük a felelősséget akkor, ha mások előtt kell ezt az édesanyánktól kapott óriási kincset megmutatnunk. Különösképpen akkor, ha annak szívverését, csodálatos belső világát kell feltárnunk, mert bizony mondom, csak az a nyelvtantanítás eredményes, amely a nyelv lelkéhez vezet el a tanítványt, és nem távolítja azt el tőle.

Mindegyik nyelv az emberi lélek szép csodája. Az anyanyelv az az egyedüli jelenség, amelynek zenéjét, titokzatos áramlását az ember már az édesanyja szíve alatt hallotta. Itt, e földön létezésünket a leginkább őrzi. Költői megvalósulásban a hétköznapi az eszmék időtlen világába emelkedik. Ha természetes a kapcsolata a többi művészeti ággal, akkor közös és általános gazdagodás lehet. A legnagyobb költőink ezt érik el, ezért tudnak idegen fordulatokat, képeket annyira eredetivé tenni, ha az idegen nyelveket is jól ismerik. Ez olyan jelenség, mintha több világban lennének jelen. Olykor az idegen tájak képei, virágai is az eredetiek illatával jelennek meg. Balassi Bálint „Hogy Júliára találá,…” kezdetű verse kapcsán megjegyzi, hogy a „Gerekmez dűnjá szenszűz” török népdal dallamára költötte. A szavak jelentése elárulja, hogy az első két sorban a gyönyörű fordításuk jelenik meg (gerekmez = nem szükséges; dűnjá = világ; szen = te; -szűz = nélkül). Mindez természetes, hiszen a jó fordításnak olyannak kell lennie, hogy az olvasó a saját anyanyelvével találkozzon. Ám ebben a versben szerepel egy különös költői kép: „szemüldek fekete széne”. Első találkozásaim emlékéért fel tudom idézni. Úgy éreztem, hogy ez egyedüli, ritka különös alak a nyelvünkön. Amikor török népdalokban rábukkantam a „kömür gözli kiz” (szén szemű lány) alakra, akkor döbbsentem rá arra a tényre, hogy Balassi lángelméje idegen alakot épített be remekül csodálatos költői nyelvbe.

A mesterséges, nem természetes átvételek rontják valójában a nyelvet. Ulman tétele szerint a különböző nyelvekben nem azonos a világos és a homályos szavak aránya. Ennek a tételnek az a lényege, hogy egy szó addig homályos, ameddig nem ismerjük azt az alapszót, amelyből az adott szó született. Például a „vet” szót is meg kellett tanulnunk, használat során magunkévá kellett tennünk valamikor, de ha már ismerjük, a belőle képzett szavak nem számítanak homályosoknak – még akkor sem, ha nem egyértelmű a jelentésük a számunkra, de épp a szilárd alap segíti a könnyebb rögzítést, és épp ez teszi lehetővé, hogy ne felejtjük el. Tehát a „vetít”, a „vetítés” már világos szó, de ha a „projekció”-t használjuk akkor romlik az arány, mert egy újabb homályos szó kerül a nyelvünkbe. Ez a jelenség az idegen nyelvek elsajátítását is segíti. Például az arab „hábbá” (szeretni) szó ismeretében már könnyebb megjegyezni a „mahbub” (szerelmes) szót vagy az „ahbib” (szeresd, szeress) alakot. Különösen akkor, ha már ismerünk olyan szavakat, amelyek olyan rendszert alkotnak, amelyek a fenti alakba beleillenek: „kataba” (ími), „mektub” (levél). A francia és az angol gyarmatosítás előtt nagyon kevés idegen szó került az arabba, például a latin „castrum” szóból „qaszr” lett. (A legutóbbi történelmi katasztrófa emlékét őrzi Umm Qaszr – Anyavár.) Ezeket a példákat csak azért mondtam el, mert az arab nyelv hosszú ideig nagyon szerencsés helyzetben volt. Eredetiségét semmi sem veszélyeztette. Am a gyarmatosítás, a közoktatás iszonyú állapota „elérte” azt, hogy nyelvújításra volt szükség. A kairói tudósok kíváncsiak voltak Kazinczy Ferenc nyelvújítási elveire, és 1958-ban felkérték Germanus Gyula professzor urat, hogy tartson ezekről előadást. A százhuszonöt éve született tudósunk így vitte el a magyar nyelv apostolának a hírét távoli területekre.

A fenti arány nagyon jó volt az olasz irodalmi nyelvben is. Annyira jó, hogy még a mai olaszok is nehezen értik meg, hogy nekünk miért volt szükségünk nyelvújításra. Meg kell magyarázni, hogy annyi idegen szó került be nyelvünkbe, hogy a fenti arány nagyon kedvezőtlen lett. Tehát hamis az a vélemény, amely szerint Kazinczy Ferenc zsarnoki fellépése rontotta a nyelvünket. Patyolat-tiszta az ő lelke ezen a téren is: anyanyelvünk templomát építette, szépítette, ékesítette. Annak a lelkéhez vitt közelebb mindnyájunkat azzal, hogy a fenti kedvezőtlen arányt – társaival, követőivel együtt – megváltoztatta. A nemzet lelkét tudatosan elsorvasztó oktatási programok lerombolják azt a hidat, amely felvi-

lágosodásunk, reformkorunk és a szabadságharc között feszül. Ha ezen az újabb és újabb fiatalok áthaladhatnának, akkor az is tudatosodna bennük, hogy a két szörnyű izmus, a fasizmus és a kommunizmus vaspatája alatt is születhettek nagy tettek. A mi 1956-unk világtörténelmi esemény. A világ sorsa hosszú távon nem a mamutvagyon szívtelen uraitól, a háborúk gerjesztőitől, erjesztőitől, minden butítás és posvány terjesztőitől függ, mert azon az úton csak a halálba lehet megérkezni. Az igazi jövőt a minőség teremtheti meg. Szeretjük, tiszteljük a békét, küzdünk és imádkozunk érte, de azt nem engedhetjük meg, hogy a béke „érdekben” legnagyobb értékeink is elpusztuljanak, és főképpen nyelvünk is. Ezt a végezetet nem a jóakarátú emberek kívánják és készítik elő, hanem a sátáni erők. A rontás, a pusztítás, a rombolás diadalát mi nem támogatjuk. Látnunk kell a veszélyt. Így leszünk méltók Kazinczy Ferenchez és vértanú fiához, Kazinczy Lajoshoz is.

Két név és egy shakespeare-i tragédia körvonalai jelennek meg előttünk. 1849. október 27-én ünnepelheték volna a széphalmi mester kilencvenedik születésnapját. Ha ezt megérte volna, tudnia kellett volna, hogy két nappal korábban végezték ki gyermekét. Hatalmas ív feszül a felvilágosodás fényétől az önkényuralom éjszakájáig. A híd továbbépült. Krisztusi sorsunk aranyfényű ragyogásba visz. A mélyben iszonyú lápvilág, mocsár gőzölög. Szavainkon ott érezhetjük a vértanúk utolsó leheletét, vérharmatos sóhaját. „Isten, ne hagyd el szerencsétlen hazámat!” Kazinczy Lajos utolsó mondata mindennapi imánk része lehet immár. Míg ezt tudjuk mondani, míg ez marad örökül sokaknak az ajakán, addig nincs veszély, mert minden tragédia ellenére nyelvünk, művészetünk áldásaként az időtlenség boldog érzete is a szívünkben lakozik, mert tudjuk azt, hogy nyelvünkben isteni erő munkál.

Kazinczy társaival együtt olyan veszélyt ismert fel, amely ma már fenyegeti a német és olasz nyelvet is. Minden idegen nyelv ismerete gazdagítja az ember nyelvi látását, de a szavak túlzott és indokolatlan átvétele veszedelmesen pusztítja az eredeti, drága kincset. Mentségül a műszaki nyelv bonyolult világát szokás felhozni. Ám könnyű belátni, hogy egy metaforikus alak még a ridegnek látszó műszaki nyelvbe is beviheti a költészetet. Ilyen az olasz bava (tajték) szó. A műszaki nyelvben ez jelöli a fémfelület hibás kitüremlését. Ez a mi nyelvünkben „sorja”. Tudom, hogy ma már minden nyelven szükségesek a mozaikszavak. Csak az a baj velük, hogy egyre több van belőlük, és nagyon távol állnak az adott nyelv

lelkétől. Egy szó-torzszülött helyett, írói javaslatra került be a mindennapi, gyakorlati életbe Ady Endre „Patyolat” szava.

A létezésben az élet és a halál egyszerre van jelen. A lényeges az, hogy az élet ereje legyen nagyobb. Az idegen példákkal a saját helyzetünket kívántam megmutatni, hogy még világosabbá tegyem azt a régi felismerést, mely szerint a nyelv az emberi lélek igazi tükre, egyedüli virága, és bármelyik pusztítása emberiség elleni büntett. Egyrészt azért, mert elkövetői a legelemibb emberi jogokat is felrúgják, másrészt azért, mert eleve olyan kincs pusztul el, amely, ha a léte megszakad, sohasem születik újjá.

A fentiekből látszólag az következik, hogy úgy képelem, Kazinczy megsejtette Ulman tételét. Legalábbis ezt akarom sugallni. Ezek az adatok, tények magukért beszélnek. Kazinczy a nyelv lelkét látta, és szerintem inkább megérezte azt, amit a nyelvünkkel tenni kellett. Ezt a véleményemet arra alapozom, hogy ő magát a nyelvtant bizonyos határon túl nem szerette. Addig a határig tartotta fontosnak, míg szárnyakat ad a beszélőnek, az írásban megszólalónak, de az öncélú szörszálhasogatást nem kedvelte. Küldetését akarta teljesíteni, az erő erre kellett.

Adott helyzetünk hozza magával azt, hogy lépten-nyomon szembe kell néznünk legnagyobb értékünk veszélyeztetésével. Érdeemes figyelembe venni azt, hogy a gyarmatosítás, a népek, népcsoportok elleni erőszak többféleképpen valósult meg a történelem folyamán. Volt olyan elnyomó, amelyik oly elemi erővel tört rá a leigázottakra, különböző népek nyelveire, értékeire, hogy a nagy lendületben magát emésztette fel, és ily módon az eltiportak fellélegezhettek, és pótolhatták a hiányt – a történelmi kiesést. A nyelvi kincs számára veszélyesebb az az eset, amikor a hatalom képviselői szabad kezet kapnak a világ uraitól, és a felszámolás ördögi művét teljesen szabadon folytathatják.

Az emberiség történelme bizonyítja, hogy vannak nagyon veszélyes jövődölések. A múlt mélységes kútjába tekintve meglepő tény bukkan elénk: rosszakaróink „sűgtak” Herdernek, mikor jóslatát nyelvünk kapcsán megfogalmazta. Viszont olyan adatokat is vannak, amelyek szerint a nyelvünk pusztulása kapcsán a félelem egyesekben már korábban, a szörnyű jóslat előtt is élt. Mindezek szomorú tények, de nem szabad elfelejteni, hogy népünkért Szent István is aggódott. A nemzethalál hírért a tatárdúlás után a pápa megkapta. Az etruszok úgy tudták, hogy tizenkét saeculumig tart a létük, és ez a jóslat, meggyőződés pontosan bekövet-

kezett. Armando Lucifero 1879-ben eposzt írt Petőfiről. Népi hiedelemre támaszkodva képzelte el, hogy nagy költőnk túlélte a tragédiát, de házájától távol tudnia kell, hogy sorsunk megpecsételődött, hiszen épp eleget voltunk túl nagyok, és minden nagyság után idővel sorvadás, pusztulás következik. Ám költőnk tiltakozik, minden erejével küzd a pusztulás ellen... Csokonai legnagyobb félelmében attól tartott, hogy az ő létideje után száz évvel már nem beszélnek a magyar nyelvet, és épp az ő halála után száz évvel született meg József Attila. A gonosz jóslatokat nem szabad elhinni. A valós veszélyek ellen pedig teljes erőnkkel küzdenünk kell. Ezt cselekedték őseink is. Fábry Zoltánnak minden oka megvolt arra, hogy stószai magányában az „Üresjárat”-ban a népirtás a nyelvfelszámolás legszörnyűbb tényeit is feltárja. Az ítéletvégrehajtók, az igazi kollektív bűnösök nagy örömük közepette, féktelen orgiában kivetkőztek emberi mivoltukból, még gyermekeiket is lerészegítették. Fábry örhelyén ez mindennapi jelenség volt. Az európai demokrácia iszonyú szégyene ennek a műnek a végkövetkeztetése: a második világháború végén az antifasizmus bukott el, és nem a fasizmus.

Örökké nem állhat feje tetején a világ. Csak nem lényegtelen az, hogy szörnyű állapota meddig tart. Minden jóakarátú emberben tudatosítanunk kell, hogy nem másokat akarunk legyőzni, „csupán” egy óriási kincset akarunk megmenteni. Akik a jelenlegi gazdasági zuhanórepülés szívet, lelket dermedtő adatait figyelik, nehezen veszik észre azt, hogy igen gyakran a híreket sem elfogadható hanglejtéssel, helyesen képzett hangokkal robbantják a fülünkbe. Ha még marad erejük, és a szellemi élet rezgéseire tudnak időt szakítani, könnyen megnyugszanak, hogy a három-négyezer élő nyelv beszéltségi sorában az előkelő negyvenkettedik helyen állunk (van, aki a negyvenedik, illetve a negyvenhatodik helyről beszél). Herder jóslatát már említettem. Ő a magyar nyelv pusztulásáról, mint lehetőségről beszélt. A jóslat élet a „talán” szó tompítja. Ezért sem szabad végzetszerű tényként elfogadni. Nem vigasz az, hogyha hozzáteszem, hogy a környezetpusztítás, a háborús katasztrófák látán ez a „talán” ma már az egész emberiség sorsára is érvényes. „talán megmarad”. Felfalóink kannibáli jókedvükben ezt elfelejtik, pedig jó lenne, ha az igazi veszély ellen küzdenének: az emberiség megmaradásáért. Ilyen körülmények közepette valóban örült luxus az, hogy a mi felszámolásunkon fáradoznak oly nagy lendülettel.

Lehet egy számnak örülni, de arra senki se gondol, hogy ezt az arányt megvizsgálja az időben: valamilyen görbével ábrázolja, mert az tény, hogy Mátyás király korában Magyarország lakóinak a 80 %-a beszélt magyarul Kazinczy Ferenc korára 39%-ra zsugorodott ez a szám. Jó fél évszázaddal ezelőtt, amikor az abortuszt bevezették, és a katolikus egyház tiltakozni, mert, az illetékesek azt a választ kapták, hogy küzdeni kell a túlnépesedés ellen. Ez szocialista kötelességünk. Ez a küzdelem sikeres volt, sőt az is maradt, mintha rendszerváltozás nem is lenne. A családellenes törvényeket semmilyen létakarát nem tudja megváltoztatni. A születésük előtt meggyilkolt nyolcmillió magyar gyermek égbe kiáltó sóhaja sem. A kisdedek lemészárlása előtt nem a negyvenkettedik, hanem a huszonkilencedik helyen voltunk a fenti nyelvi rangsorban – létsorban.

Nyelvünk megmaradásában egész népünknek szerepe van, de vitathatatlan, hogy a legnagyobb küldetéses költők lángoszlopok, és aki a számunkra ezek között a legnagyobb volt, Széphalmot a magyarság Mekkájának, Medinájának tekintette. Pedig ő is nyugodtan méricskélhette volna, hogy kik voltak a nagyobb költők, mint Kazinczy, de ő az egész embert látta, azt, aki jócskán kihajolt az időből. Petőfi nem dolgozott hamisan fénylő, értéktelen statisztikai adatokkal, nem a könyvkiadás korabeli helyzete érdekelte, mert ő még tudta azt, hogy van minőség. Császár Ferenc könyvét is ilyen alapon ítélte meg. Nem félt attól, hogy majd nagyot mondással vádolják, mert aki az időből kinőtt, az más minőség, nem törpe, hanem óriás. Azt látta meg, amit Kazinczy magára vállalt, a küldetését: „És csak fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget / A nemzetiségnek az ügyét.”

Petőfi lángszével tudta, hogy a nemzet ügyét nem akármilyen könyvek képviselik. Úgy látszik, ebben az esetben is jól ismerte a jövőt, hiszen van-e olyan magyar hazafi, aki ne tudná, hogy hazaárulóról sikerkönyvet lehet túl könnyen vásárolni, de olykor elsőrangú klasszikusaink művei hiányzanak a könyvesboltokból. A görög „karizma” szó jelentése „ajándék”. Ez az ajándék Istentől származik. Saját korában Kazinczy volt leginkább az a személy, akiben ezt az ajándékot észlelték, meglátták a kortársak. Azt is tudták róla, hogy ez ennek az elfogadása, „birtoklása” emberfeletti feladattal jár, és az is nyilvánvaló volt, hogy Kazinczy teljesíteni akarta küldetését. A szellemi vakok ekkor sem vették őt észre, de ez az ő bajuk, rég elnyelte őket az idő. A küldetés nem

méterrúd kérdése, hanem hité. Petőfiben ez élt. Kiben ez a hit nem létezik, elképzelni sem tudja, az cáfolni merészeli, de csak saját hitetlenségét árulja el. Tudtommal Petőfi Kínában középiskolai anyag. Vietnámi tisztelőivel Simon István találkozott. Szicíliában jómagam is beszéltem olyan munkásokkal, akik régi iskolai emlékként idézték a magyarok nagy költőjét. Az idegenek nem a „hibáit” tallózzák. Toldy Ferenc megdöbbenés nélkül támadása után Eötvös József kapta meg Kazinczytól a legszebb bátorítást, figyelmet, ihlető szavakat a jövő számára. Pedig ekkor már a széphalmi mester a halál kapujában állt.

Irodalmi vezérszerepe valójában a megújított nyelv diadalát hozta magával. Mindenünket elvették, vagy csak részben hagyták meg nekünk, de lelkünk teljességét a mi áldott nyelvünk biztosította. Kazinczy a nyelvújításnak, irodalmi életünknek a karmestere volt. Ebben egyedüli ő. A hazát megmentő nagy királyoknak, a legnagyobb szabadságharcosainknak így lett ő méltó és hasonlóképpen nagy szellemi rokona.

Nyelvünknek, a magyar léleknek, a magasabb minőségnek a megmentése volt az ő remek és magasztos küldetése. A nyelvészetben is azt látta, hogy a teremtés művét kell folytatni, és ami nem felelt meg ennek a célnak, azt eltévelyedésnek, meddő letérésnek tekintette. Ám azt is tudta, hogy nyelvtani ismeretek nélkül nem lehet foglalkozni a nyelvvel, az irodalommal. A nyelv lelkéhez kell eljutni. Semmilyen tanítás nem távolíthat el tőle. A tanítványnak meg kell éreznie, hogy a magával hozott fényt fel kell ragyogtatnia.

Egy nép, a mi népünk élni akart, ezért látszólag „belterjesen” egy olyan mozgalmat indítottak el legjobbjaink, amelynek a célja a megmaradt kincs megmentése, fényesebbé, ragyogóbbá tétele volt. Történetesen az, hogy ez a drága lélektükrünk legyen alkalmas az új igények kielégítésére. Oly eredmény született, hogy más népek tudósai is tanulhattak belőle. Vannak, olyan kutatók, akik az ember bonyolult, összetett jellegzetes tényezői, összetevői közül egyet ragadnak kia származást kutatják, és ilyen alapon próbálják kimutatni egy-egy nép különös értékeit, érdemeit. Elfelejtik, hogy ezt már mások is megcselekedték. Volt olyan tudós, aki jó kilencven évvel ezelőtt azért búsult, mert Michelangelónak nem voltak német ősei, és feltette a költői kérdést: „Micsoda értéktöbblet született volna, ha ezek az ősök is lettek volna?” A múlt árnyai kísértének. Egymillió könyvet tartalmaz az a könyvtár, amelyben Petőfi-fordításokat tanulmányoztam, majd eszembe jutott, hogy Petrovics né-

ven is érdemes a katalóguscédulákat vallasni, és lám, ott is megtaláltam. Vannak, akik megsértették legszentebb akaratát: nem magyar költőnek tekintették, illetve a gyanútlan olvasóba ezt a téveszmét akarták beleplántálni. Ekkor eszembe jutott: „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én,...”. Ez Petőfi. Ez a lángész hajtott fejet Kazinczy Ferenc előtt. Ez tény. Ezt semmilyen későbbi indulat, sanda szándék nem tudja elvenni tőlünk. Teller Ede úgy tekintette, hogy gondolkodásának alapját a magyar nyelv adta meg. Ő ezért hálás volt. Van olyan tudósunk, akinek a számára a származás a meghatározó tényező. Legalább arra lenne kíváncsi, hogy a megvizsgált egyén hogyan látta kapcsolatát a magyar nyelvvel, népünkkel. Ugyanez a helyzet Kúnos Ignáccal is. Ő a magyar nyelv bűvöletében élt, és hasznosította azt a szerkezeti hasonlóságot, amely a magyar és a török nyelvben vitathatatlanul jelen van. A magánhangzó-illeszkedést angoloknak írt török nyelvkönyvben háromszor nagyobb terjedelemben kell megmagyarázni.

Az arab nyelvújítással egy időben zajlott a törökök nagy nyelvtisztítási mozgalma. Kúnos Ignác rengeteg török népdalt, közmondást, mesét gyűjtött össze. Ez a gazdag anyag, több más hasonlóval jó alap volt arra, hogy a tudósok a helyes utat megtalálják. Ebből is láthatjuk, hogy a nyelvújítás olyan jelenség, amely bizonyos körülmények miatt szükségessé válik. Az életerős, jövőbe tekintő népekre kellene vigyázó szemünket vetni – nagyjaink bemocskolása helyett. Anyanyelvünk nem csupán a mi kincsünk, hanem az egész emberiségé. Bátran és derűsen mondom én ezt akkor is, ha ismerem azt aényt, mely szerint a NASA illetékesei megvizsgálták a magyar nyelvet, és úgy találták semmiféle hadi célra nem tudják felhasználni. Lelkük rajta! Mily szerencse az, hogy Mezzofanti, Bergson, Heidegger és sokan mások jó véleménnyel voltak nyelvünkről. Mi több, megcsodálták.

Szvjatoszlav Richter már eljátszotta Bartók II. zongoraversenyét, de nagy zeneszerzőnkéről mégis úgy nyilatkozott, hogy ismeretlen világ az ő számára, éppannyira, mint a magyar nyelv. Mindezt tisztelettel és fölöttebb nagy lelki nyugalommal olvastam el, sőt boldogan, hiszen a nagy zongoraművész nem véletlenül kapcsolta össze Bartók zenéjét a magyar nyelvvel. Ilyen olvasói élmény után döbbsentem meg, amikor Richter előadásában hallottam Bartók „Tizenöt magyar parasztdal”-át. Valami képtelen ötlet azt sugallta nekem, hogy Richter tud magyarul. Nem a szavainkat, nem a nyelvtani rendszerünket tudta, hanem azt a

magyar lelket ismerte meg Bartók kottájából, amelynek a tükre a mi nyelvünk. Így tehát minden nép számára közös kincs, egy, a mostaninál jobb és tisztább világ örökségének a része, és éppen ezért, aki azon fáradozik, hogy ezt elpusztítsa, az egész emberiség ellen követ el óriási bűnt.

A mi nyelvünk a szeretet nyelve, mert ha nem szeretjük és tiszteltük volna azokat az őseinket, akik nekünk ezt átadták, akkor ma már egyetlen magyar szót se tudnánk, és van-e boldogítóbb szó, mint a szeretet? Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor kitarulhat előttünk nyelvünk kincses várának, templomának a kapuja. Jogosan és örömmel vehetjük az ajkunkra a „szeretlek” szót – társaival együtt. Bizony, bizony az emberi világnak ritka gyémántja tündököl előttünk. Hasonlóképpen örülhetünk az olyan számunkra túl egyszerű és szinte kopottnak látszó alakoknak, mint a „háza-házat-házát”; „füzete-füzetet-füzetét”. Az emberi szabadság lehetővé teszi, hogy más és más nyelvek megfelelő alakjait ezek mellé állítsuk. Támadóinkat nyugodtan megkérdezhetjük, hogy mit szólnak ehhez a tömörséghez. Be kell látniuk, hogy előre megfontolt szándékkal készítették torz modellt a nyelvünkről, és arról „rántották le a leplet”.

Mint már mondtam, a magyar nyelv, az igazi értékeket megbecsülő, a mostaninál jobb emberiség közös kincse. A sokat emlegetett „elszigeteltsége” lehetővé tette, hogy sokkal több ősi elemet őrizzen meg, mint a sokkal gyorsabban változó nyelvek. Érdekes és különös, sok más nyelvtől eltérő szerkezete nem csak nehézséget okoz akkor, ha idegen nyelveket akarunk megismerni, hanem haszonnal is jár: épp a nagy eltérés miatt segít az általános nyelvészet megértésében. Az a véleményem, hogy ha minél több nyelvcsaláddhoz tartozó nyelvet ismer az ember, annál inkább közelebb kerül az egész emberiség lelkéhez, magához az emberi lélekhez. Különös az, hogy az idegen nyelv tanulása, ismerete mennyire világossá teheti a saját nyelvtörténetünket, annak bizonyos tételeit. A „házam”, „házad” toldalékai kapcsán kezdetben engem is meglepett az a magyarázat, hogy a „ház én”, „ház te” alakokból keletkeztek. Ám nagyon természetes lett a számomra, amikor a perzsa nyelvben a „badan-e man”, „badan-e-to” alakokkal találkoztam (badan = test; „man” = „én”; „to = te). Ráadásul a perzsában létezik a magyarra jellemző szemlélet is: „badanam”, „badanat”. Ez hasonlóképpen azt jelenti, hogy „házam, házad”.

A személyes névmási eredet gazdagon van jelen ragozásunkban: írom, írod - írtam, írtad - írni fogom, írni fogod - írjam, írj (írjad) - ír-

nám, ír nád - írtam volna, írtad volna - írnom, írnod - nekem, neked. Amikor olaszokat tanítottam magyarra, a közhiedelemmel ellentétben arról igyekeztem meggyőzni őket, hogy nem nehéz a magyar nyelv, illetve minden nyelv nehéz, ha tökéletesen akarjuk elsajátítani. Szeretettel kell közeledni hozzá. Akkor kevésbé érződnek az akadályok. A nyelvtan elsajátításában a legrövidebb utat kell keresni, és túl gyorsan juthat az ember egyedüli kincsek birtokába. A harmónia és a logika jelenlétét ügyesen kell meglátni és hasznosítani. Ez a lehetőség, a hangutánzó szavak zenéje, a nyelvi tömörség csodája megdöbbenetette az idegeneket.

A nyelvtan tanításakor nagyon világosan mutatkozik meg az, hogy mi az oka a különböző hibának. Van, amikor a tanuló tájékozatlanságáról van szó, de nagyon fontos, hogy érezze, mekkora kincsnek van már a birtokában. Olyan gimnáziumi osztályt vagy főiskolai csoporttal eddig még nem láttam, amelynek minden tagja első találkozáskor az előírásnak megfelelően elemezte volna a „Nekem írnom kell” mondatot. A leginkább az lepett meg, hogy a legtöbben „török logika” szerint elemezték az ilyen típusú mondatokat, pedig csak néhány tanítványomat tanítottam törökre, és többségnek semmi fogalma sem volt erről a nyelvről. Ám létezett nyelvi logikájuk, és megérezték, hogy szükségesség módja is lehetne, bár nem tudták, hogy ez valóban létezik a törökben, sőt ebben a nyelvben óhajtó mód is van. A „yazmalıyım” azt jelenti, hogy „írnom kell”, és természetesen az egész állítmány a mondatban.

Vannak olyan nyugati egyetemek, amelyeken a bölcsészdoktori fokozat eléréshez megkövetelik azt, hogy a jelöltnek egy nem indoeurópai nyelvből is legyen eredményes nyelvvizsgálója. Európa szívében élünk, így nem kell messzire menni, ha valakinek ilyen tanulásra van szüksége. Egy magyarul tanuló angol diáktól hallottam azt, hogy ő mily nagyon élvezi a magyar szavak hangulatát. Egyetlen nyelv szavában sem talált annyi vidámságot, mint a mi „röhög” szavunkban. Ez a kijelentés azért lepett meg, mert könnyen megsértődik az ember, ha azt mondják neki, hogy ne röhögjön (mindig röhög, miért röhög). Úgy látszik, a használat bizonyos „hálót”, „fátylat” is boríthat egy-egy szóra. Ilyen esetben az idegen „ártatlanabb” (naivabb) füllel másképpen érzi a nyelvzenét.

Egy francia diáktársammal régen Verlaine-ről beszéltem. Majd arra kértem, hogy figyelje meg a következő vers zenéjét, és próbálja megállapítani, hogy melyik vers fordítása hangzik el magyarul. „Ősz húrja zsong,/ jajong, búsong / a tájon,...” Többször kellett elmondani, és egy-

szer csak felhangzott az eredeti francia szöveg. Vérszemet kaptam, és így történhetett az, hogy amikor a római barátaim azt kérdezték tőlem, hogy milyen a magyar nyelv, mondjak valamit anyanyelvemen, minden magyarázat nélkül ezt a remek fordítást kezdtem elmondani, de barátaim megrökönyödve szóltak rám, hogy ne kínaiul beszéljek. Ebben semmi sértés nem volt, hiszen a sok orrhang valóban ezt a nyelvet idézte fel. Így következhetett a „Szeptember végén”. Ez már igazi elismerést aratott. Tóth Árpád szép fordítása, remek franciás hangjai kapcsán is megjegyezhetem, hogy jelentés meg szózene szervesen függ össze. A kedves elzsongító szavak közé keverve például a „dorong” szó iszonyú zavart keltene. Talán ez a helyzet a sokat emlegetett „fűlölaj” szavunkkal is. Szép, de talán a jelentése miatt nem örülünk igazán a sikerének.

Nyelvünk sajátos vonásai okozzák azt, hogy az idegenek nagyon távolinak, követhetetlennek tekintik olykor, ugyanakkor megfelelő irányítással épp a ritka, különös elemek hozzák izgalomba a művelt, érdeklődő embereket. Rájönnek arra, hogy benne óriási titok, igen nagy érték rejlik. Közismert tény az, hogy a „Toldi” iránt nehezen lehet idegen nyelvi közegben felébreszteni az érdeklődést. A török változata nem verses, hanem népmesei jellegű átírás, és nagy példányszámban jelent meg. Az ösztövért kútágas, a szűnyog és öreg föld vére olyankor vált élmennyé az olaszok számára, ha gémeskút állt előttünk. Szerintem nagyobb figyelmet kellene fordítani arra, hogy az idegenek ne csupán a divatos, felkapott helyeket ismerjék meg, hanem nyelvi kincseinkből is sejtessenek meg valamit. Semmi „erőszakot” ne érezzenek, csak azt, hogy nekünk élmény, hogy ezt a gyönyörű nyelvet kaptuk ajándékba édesanyánktól. Ezzel senkitől semmi értéket nem veszünk el. Más kincseit nem pusztítjuk, de létezésünknek ez is nagyon fontos része.

A mostani szibériaivá dermedt légkörben boldogan mondom el, hogy volt olyan kassai tanítványom, aki lelkesen számolt be arról, hogy a férje miatta tanult meg magyarul. Nagyon szereti a magyar költőket, és a magyarra fordított verseket is élvezettel olvassa. Persze zordabb légkör idején olyan tanítványom is volt, aki elmondta, ha nem engedik meg, hogy magyarul írják a fejfájára a nevét, akkor inkább semmit se írjanak oda. Az elmúlt ősszel a kassai utcán parkoló helyet kerestünk, egy olyan férfitől kértem segítséget, aki azt mondta, hogy sajnos nem tud jól magyarul, de hívja a feleségét, mert az magyar, és tud tanácsot adni. Biztosra veszem, hogy ez a két ember szerette egymást, és az is kiderül,

hogy minden hazai és nemzetközi megszorító intézkedésben, nem csupán a nyelvekben, igaz az ősi elv: mindennek a mértéke az ember.

Az Aosta völgyében őket Mussolini szerette volna teljesen olasz nyelvűekké tenni, a francia beszédet fel akarta számolni. Ott emberek éltek, és tiltakozásul mind a két nyelvet felváltva használták. Engem is megdöbbsentett az a jelenség, hogy az ottaniak társalgását hallgatva előre nem is lehetett sejteni, hogy a következő megszólalás melyik nyelven lesz. Oly szépen és zökkenőmentesen hangzott el hol egy olasz szöveg, hol egy francia. Aki épp megszólalt, az a másik megszólalásáig azonos nyelvet használt.

A nyelvünkben lévő rejtett kincsek olykor titokzatosak, és be kell vallanom, csakugyan van olyan, amelyikről nem tudjuk, hogy mit kezdjünk vele, a nyelvi teremtő kedv játékanak játéklehetőségének tekintem őket. Egy zord világban jó az, ha az ember tud még játszani. A sok példa helyett egy különös és nagyon nehezen megmagyarázható jelenséget említek. Gyermekkorunk óta ismerjük a következő mondatokat: „Indul a görög aludni.” „Géza, kék az ég” Ilyet az ember saját maga is alkothat: „Kis Ék Ákos soká késik.” Mindez játék, és joggal kérdezheti bárki, hogyan került ide. Úgy, hogy tapasztalatom szerint ilyet az idegen nyelvekben sokkal kevesebbet lehet találni. Az olaszban ilyen a következő. „Roma é Amor - E Roma é amore” (Róma szerelem).

Arany János Nagykörösön azt tanította, hogy a magyarban valamilyen ősnyelv él tovább. Akkor még nem nőtt fel az a csapat, amelynek a tagjai ezért „lenacionalistázta volna”. Ezzel én nem a nyelvszaládi vitába akarok bekapcsolódni, csak egyszerű tényeket akarok sorjázni – minden vitától függetlenül, hiszen a nyelvek mindenféleképpen „karnyújtásnyira” hozzák a letűnt időt. A „vidi” (láttam) szót ma is ugyanúgy használják az olaszok, mint ahogy Julis Caesar idejében elhangzott. Mi több, Mario Pei számol be arról a különös esetről, hogy egyszer a latintanárról egy otthon írt latin fogalmazást kért. Amikor a diák felolvasta, nagy megrökönyödéssel hallgatták, mert minden olaszul hangzott. A tanár számon kérte tőle, hogy miért nem latinul írta meg a dolgozatát. A diák azt mondta, hogy így cselekedett. Az olasz egyszerre volt olasz és latin. A tréfa az volt, hogy az olasz fül először eleve nem a régi és iskolában tanult nyelvet, szöveget érzékelte.

A fentiekhez azt kell hozzáfűznöm, hogy a nagy hasonlóság ellenére az olasz nyelv úgy született meg a latin nyelvjárásokból, hogy több vál-

tozás közepette, alig fél ezer év alatt eltűnt a főnévragozás. Ilyen gyors változásnak nyoma sincs a magyarban. Sőt általánosan elfogadott elv, hogy a magyar archaikus nyelv. Ez csupán azt fejezi ki, hogy a változó rendszerünk jobban őrzi az ősi elemeket, gyökereket, mint több más nyelv, vagyis a nyelvi rendszer önálló alakulása lassúbb, mint több más nyelvben, de ilyen alapon nem szabad minősíteni egy nyelvet sem. Egyetlen példammal sem akartam bántani, „leértékelni” egyetlen idegen nyelvet sem. Minden népnek joga van az élethez, de a gyarmatosítás bűn. A szellemi is.

Anyanyelvünk közös kincsünk. Becsüljük meg, mert nélküle nem a szegénység fenyeget, hanem a megsemmisülés!

Néhány afrikai törzs tagjai között még elidegenedett korunkban is mindig él egy nagyon szép szokás. Ha egy férfi édesanyját szidja bárki, legyen az illető akár Góliát is, a sérelmezett fél pedig vézna, esendő, ez a megbántott a nagy hangú ember elé áll, és így szól. „Engem bánts, és ne az én édesanyámat!” Ezt teszem én is. Minden vakmerő és aljas támadó elé állok, és így szólok: „Engem bántsatok, ne az én édes anyanyelvemet, mert egyedüli az, a mi drága kincsünk!”

Szavaink, kedves megszokott szavaink zsongnak körülöttünk. Megszoktuk őket. Látjuk-e, hogy angyalszárnyakon szállnak a jövőbe? A még meg nem született magyar gyermekek élet-táncába kapcsolódnak be. Értéket adnak át nekik. Időkút mélyéből életvizet hoznak. Állandó áldást hintenek drága nemzetünkre. Legyünk méltók hozzájuk!

TÖVISEK

ÉS

SZÉPHALOM

MDCCCXI.

NYIRI PÉTER

Irányok a nyelvújítás küzdelmeiben

Magyar nyelvújításnak hagyományosan a felvilágosodás kori, Kazinczy-féle nyelvmegújítási, nyelvgazdagítási, neologizáló törekvéseket nevezzük. Mindez időbeli leszűkítése, korlátok közé szorítása a jelenségnek, hiszen a nyelvújítás folyamat: előzmények során bontakozik ki, s miként azt Kazinczy kortársai közül is sokan helyesen felismerték, hosszan tart, minden korszaknak sajátja, a nyelviség-anyanyelviség, a társadalmi-nyelvi változások természetes velejárója. Éppen ezért a Kazinczy-féle nyelvújítás tárgyalásakor szükséges szólnunk az előzményekről, legalábbis azokról a mozzanatokról, melyek révén és után kibontakozott az 1810-es évek nyelvújítási harca.

Tanulmányomban e módszertani-logikai követelményt teljesítve röviden írok a közvetlen előzményekről, a harcot megelőző, talán csendesebb, de határozott véleménycserékről, majd részletesebben bemutatom az 1811-től 1819-ig terjedő időszak küzdelmét, elsősorban az irányokat, elképzeléseket, elméleti-gyakorlati programokat. Munkám harmadik részében pedig – mindenekelőtt saját észrevételeim nyomán – a nyelvújítási harc érzelmi-eszmei hátterét, mozgatórugóit, különösen Kazinczy neológusi cselekedeteinek ösztönző okait igyekszem meghatározni.

A magyar nyelvújítás és a Kazinczy-kor, a magyar felvilágosodás szakirodalma bőséges és „naprakész”, így amikor a témáról összefoglaló módon, áttekintő-értékelő célzattal írunk, a munka elkerülhetetlenül összegző, a kutatási eredményeket egységbe rendező jellegű lesz. Dolgozatom tehát összefoglal, helyenként részletez, egyszersmind azonban válogat is: célja, hogy a kevésbé ismert összefüggéseket is felvillantva, sajtószerű rendezőelv alapján jól áttekinthető képet adjon a tárgyalt idő-

szakról és történésekről. A dolgozat szubjektívebb, értékelő-véleményalkotó része pedig csupán remélheti, hogy megállapításai kellőképpen elgondolkodtatóak, akár újabb kutatásokra buzdítóak, kutatási fehér foltra rámutatóak lesznek.

Előzmények

A XVII. század utolsó harmadában az európai környezetben pallérozó művelt magyar ifjakban már tudatosodott a tény: a kulturálisan gyorsan mozgó Európával szemben esetleges hazai mozdulatlanságunk végzetes lemaradás oka lehet; eljött tehát az idő a cselekvésre. A társadalmi élet latin, francia, német vagy angol nyelven folyt, a kultúra fejlődése azonban – miként azt Bessenyei György is felismerte és röpirataiban világosan leírta – csakis anyanyelvünkön, magyar nyelven érhető el. Mindehhez a magyar nyelvet alkalmassá kell tenni a gondolatok kifejezésére, ugyanis a gondolati tartalmak kifejezését akadályozhatja a szókincs fejletlensége. A nyelv ilyen jellegű, célzatos megújítására elődeink példát meríthettek a régmúltból és a közelmúltból egyaránt. Legfőbb mintájuk a görög és latin nyelv felemelkedése volt, de követendő útként álltak előttük a nyugati példák is: a francia nyelvűvelés: Malherbe munkássága, vagy a német többirányú neológia: a Sprachgesellschaftok, a Campe-féle purizmus, az írói illetékességű újítás vagy az adelungi grammatikus neológia.

A magyar nyelv megújítása a 18. század utolsó évtizedeiben meg is kezdődött. Mindenekelőtt az volt a feladat, hogy nevet adjanak a fogalmaknak, dolgoknak, természetesen magyar nevet. Természeteszerű, hogy a nyelvújítási törekvések a szókincs bővítésével, magyarításával kezdődnek, hiszen ez a változás a legszembevetőbb, a stílus és az irodalmi nyelv megújításához képest viszonylagosan a legegyszerűbb. A „szócsinálás” nem volt újdonság, Geleji Katona István, Apáczai Csere János, Gyöngyösi István, Faludi Ferenc, Dugonics András és mások is számos új szót alkottak, ez a fajta nyelvbővítési módszer korántsem volt tehát ismeretlen a magyar irodalomban. Az 1790-es évek magyarítási munkálatai – a pozsonyi Magyar Hímondó szerkesztősége, vagy Rát Mátyás, Révai Miklós teljesítménye mellett – alkalmanként szélsőséges formát is öltöttek, például Barczafalvi Szabó Dávid munkásságában: Szigvárt-fordításában és folyóirat-cikkeiben Barczafalvi ontotta az új szavakat, a minden idegenséget magyarítani akaró purizmus híveként.

Nem véletlen, hogy Kazinczy is bírálja Barczafalvi buzgalmát, szélsőségesen puristának tartja, s céljait, módszereit nem fogadja el. Persze, ez még a nyelvújítási harcot megelőző időszak, Kazinczy véleménye is változik később némileg, ha nem is fordul az ellenkezőjébe. Az eszmék, elméleti álláspontok nem teljesen tisztáztak még ekkor. Csupán – mint azt látjuk majd – ezután kezdődik az átfogóbb jellegű elmélkedés. Barczafalvi számomra az azonnali, még az alapos és hosszan tartó gondolkodást megelőző cselekvés megtestesítője: a magyar nyelvújítást ő ekkor a szócsinálásban látta, s e munkához hatalmas tetterővel, elsöprő lendülettel fogott hozzá. S csatlakoztak hozzá mások is, új, meglepő, olykor megdöbbentő szavakkal. Ez a cselekvés, a nyelvújítást illető fokozott figyelem természetszerűleg választ kívánt, a helyzet tisztázását, az okok és célok feltárását.

Görög Demeter és Kerekes Sámuel a *Hadi és más nevezetes történetek* című újság 1790-es évfolyamában pályázatot hirdetett egy magyar grammatika, „nyelvtanító könyv” megírására. A legsikerültebb pályázatnak Földi János és Gyarmathy Sámuel munkáját ítélték, ám a bírálók a pályaművekből és egy debreceni társaság észrevételeiből közös alkotást (kompilációt) szerkesztettek, Földiék elgondolásainak hangsúlyait meg is változtatva, módosítva. Így született meg a ma *Debreceni Grammatika* néven ismert kötet 1795-ben. A munka főként a német grammatikus Adelung elveit követte. A nyelvújítási harc irányait illetően számunkra az a lényeges, hogy miért váltotta ki e debreceni grammatika Kazinczy ellenszenvét. Leginkább azért, mert nem kívánt különbséget irodalmi nyelv és köznyelv között; tagadta, hogy az irodalom nyelvét a köznyelv fölé kellene emelni. Ezt a fentebb stílust „követelő”, a művelt köznyelv fölé emelt irodalmi nyelvet akaró Kazinczy nyelvészeti-művelődési hitvallása révén nem vette, nem is vehette jó néven. Másrészt: a Debreceni Grammatika határozott gesztussal akarta megszabni a magyar irodalmi nyelv fejlődésének útját; Csetri Lajos szerint „túl korán, a nyelv fejlődésének korai szakaszában igyekezett meghatározni a nyelvi normát s ezzel gátat vetni a szépirodalom nyelve fejlődésének.”¹

Emellett különböző vélemények fogalmazódnak meg a nyelvújítás, nyelvbővítés kérdésében, minthogy sokan kívánják elmondani álláspont-

¹ Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 23.

jukat. Fontos kérdés már ekkor a fordítás kérdése, mely a nyelvbővítés kapcsán is megosztja a gondolkodókat. Míg a franciás fordítói gyakorlatot vallók szerint a más nyelvű szöveget azzal a nyelvi készlettel kell magyarul tolmácsolni, amely adott, azt – tehát a szókincset – módosítani, újítani nem szükséges; a racionalista felfogású fordítók belátták, hogy a nyelvet-szókincset igenis bővíteni szükséges ahhoz, hogy híven lefordíthassuk más népek irodalmának jeles alkotásait. A szókincs változását ösztönözték az időmértékes verselés kapcsán folytatott viták is: az időmértékes verselést elősegítő rövidítés a szókincsbe való beavatkozást jelentett. Magas színvonalú tudományos munkát folytatott Révai és Verseghy, a kor két legkiválóbb nyelvésze. Felkészültségben melléjük állítható a Kazinczy által csak „Talámként” jellemzett gróf Teleki László.² Kezd kibontakozni a magyart államnyelvvé tenni akaró mozgalom, s – a később Kazinczyék ellentáborába tartozó – Kisfaludy Sándor is kimondja a magyar nyelv „folyamatba hozásának” szükségességét. A Magyar Kurír 1804-es, Kulcsár-féle pályázatára adja be művét (*A magyar nyelv mostani állapotjáról...*) Kis János, megfogalmazva a magyar nyelv megújítására vonatkozó javaslatait, a nyelvújítás eszmei tartalmait. A pályamű a német Jenisch nagy hatását mutatja – alaposabban írt róla Balázs János³ –, Jenischt egyébként Kazinczy szintén ismerte, s munkájáról írni szándékozott.

Vázlatosan, egy-egy mozzanatot kiemelve persze, de ezek voltak a nyelvújítási harc előzményei. És természetesen maga Kazinczy; aki stílusújításra törekedett, a szépirodalom nyelvét a művelt nyelvszokás föltötninek tartotta, Klopstockkal vallva, hogy ha elsőre nem is értik meg az új irodalmi nyelvet, majd megtanulják érteni.⁴ A nyelvet Kazinczy szerint meg kell újítani, mégpedig a nyugati nyelvek mintájára. Ezek a nézetei, valamint a Csokonai-nekrológ, a nevezetes Árkadia-per, Verseghy és Kisfaludy megsértése élezték a helyzetet Kazinczy és az ellenfél tábor, Debrecen és a Dunántúl között.

Kazinczy elérkezettnek látta az időt, hogy harcot indítson a két tábor között, megteremtse a vélemények ütközésének lehetőségét, alkalmat kínáljon arra, hogy a magyar nyelv fejlődésének sorsa immáron eldöl-

² KazLev. V. 36.

³ Balázs János: Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987. 588-597.

⁴ „Klopstocknak Basedow azt mondá, midőn neki olvasni adá Messiása’ kézírását: Man wird nicht verstehen. – Man lerne mich verstehen! felele a’ maga becsét érző Klopstock, s’ meglett a’ mit jö-vendölt.” KazLev. III. 153.

jön. 1816 februárjában így ír erről Horváth Endrének: „Nekem úgy tetszik, hogy az én érdemem az, hogy az a titkolt gyűlölködés, mellyel Orthologusaink és Nyelvrontóink... egymást közel negyven év olta nézték, világos ellenkezéssé, harccá lobbant. Ezt kerestem Vitkovicshoz írt Epistolámban, ezt Töviseim és Virágaimban, ezt a Dayka és Báróczy Életekben. [...] Illő volt, hogy a sötétség valaha választassék el a világoosságtól, s Íróinknak s Olvasóinknak Közönsége, melly eddig magányosan tévesztő derengésben ögyelgett, az egyik vagy másik zászló alá térjen. A csata elkezdődött; Somogyi Gedeon, Beregszászi Pál, Zsombori József⁵ s az Ó és Új Magyar nevetlen Írója vezetik az Orthologusok seregét; elébb utóbb megvívznak a két fél emberei, s akkor a béke beáll, s a Nemzet tudni fogja, mit kövessen.”⁶

A nyelvújítási harc kirobbanásának időpontjául én is 1811-et, a *Tövisek és virágok*⁷ megjelenésének évét tekintem. Noha ezt megelőzik Kazinczy 1808-as fordításai, a stílus természetességéről sok vitát kiváltó Marmontel-fordítása, valamint a széphalmi Mesternek a szintén 1808-ban megjelent, *Magyar régiségek és ritkaságok* című nyelvemlékgyűjteménye, melyhez a Debreceni Grammatikát bíráló jegyzeteket csatolt; a harc tudatos, már-már provokáló kirobbantása az epigrammagyűjteménnyel történt meg.

A magyar nyelvújítás kapcsán két táborról szokás beszélni: a neológusok a nyelv megújításának hívei, az ortológusok a nyelvőrzők, aki, ha nem is mondanak mindenben ellent az újításnak, fenntartásokkal viselkednek vele szemben. Mereven szembeállítani azonban az ortológusokat és neológusokat nem célszerű, hiszen a kép ennél sokkal árnyaltabb, színesebb. „Minden említésre méltó szerző közös vitaalapja [...], hogy a magyar nyelvnek szüksége van a megújulásra, ahogyan előzőleg más európai nyelvek (mint a nyelvújítók számára példaértékű német és francia) is megtették azt az utat. A megújulás mikéntjéről azonban többféle elképzelés él; a skála igen széles a nyelvi hagyományokat sutba vágó szófarigcsálástól a Debreceni Grammatika címmel emlegetett kötetig (Magyar Grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság, 1795), amely szerint a nyelv befejezetten áll, törvényei adottak, és

⁵ Kazinczy itt egyben azokat is megnevezi, akiket ő ortológusnak tart. A fent említett Somogyi Gedeon, Veszprém megyei járási esküdt majd megyei levéltáros adta ki a *Mondolatot*.

⁶ KazLev. XIII. 486-487.

⁷ *Kazinczy Ferenc: Tövisek és virágok*. Széphalom, MDCCCXI.

változások csak ezek keretei között lehetségesek” – írja Dömötör Adrienne.⁸ Olybá tűnik tehát, hogy ortológus csoportról abban az értelemben nem beszélhetünk, hogy ők egyáltalán nem akarták volna a változást. Akartak változást, újulást ők is, csupán másképp, más mértékben. A nyelvújítási harc irányainak bemutatására és ezért más módszert alkalmazok. Nem kifejezetten az ortológus-neológus tábort jellemzem, éles határt húzva a két csoport között, hanem – elfogadva, hogy a nyelvújítási harc véleményei széles skálán mozogva több mint két halmazt alkottak – a vélemények, személyek és csoportok felosztását néhány tényező, meghatározó alapján végzem el.

A következő tényezőket megvizsgálva jellemzem a nyelvújítási harc irányait: 1. idő; 2. módszertan; 3. illetékességi kör. Bemutatom, hogy ezekről a tényezőkről miként vélekedtek a szerzők, s közben utalok azokra a művekre is, melyek a véleményeket tartalmazzák.

Rohamos vagy lassú nyelvújítás?

Mint korábban mondtuk, Kazinczy tudatosan generálta a nyelvújítási harcot. A *Tövisek és virágok* művei, a Vitkovichhoz írt episztola vagy a Himfy-epigramma provokációként értelmezendő, mintegy a döntést sürgető támadás. A főként esztétikai tárgyú, szatirikus epigrammák töviseket kínáltak „maradiaknak”, a változtatást nem akaróknak, a „debrecenyiség képviselőinek” éppúgy, mint a Himfy szerzőjének, Kisfaludynak. Kazinczyra kortársai szerint éppen ez a „rohamos” nyelvújítás, az azonnali cselekvés, a „hic et nunc” elve jellemző. A széphalmi író célja az irodalmi nyelv és ízlés megújítása és a normalizált irodalmi nyelv, a Schriftsprache megteremtése volt. Ehhez járult, ebből fakadt a stílusújítás, a szókincsbővítés. Más nyelvekben-irodalmakban ezek a változások nem egyszerre zajlottak le. Kazinczy azonban minden területen újítani akart, s nem kívánta a következő nemzedékekre bízni a feladatot: ő maga akarta – kortársaival együtt – elvégezni azt. Ez a gyorsaság ugyanakkor meglepő, túl hamar történő volt sokak számára, s ezen nem is csodálkozhatunk.

A nyelvújítás szükségességének megvallása – ahogy korábban utaltam rá – éppen abból a felismerésből fakadt, hogy a magyarság nyelvi kifejezési lehetőségeiben és kultúrájában lemaradhat, ha nem mozog

⁸ Dömötör Adrienne: A nyelvújítás = A magyar nyelv kézikönyve, szerkesztette Kiefer Ferenc, a szerkesztő munkatársa Siptár Péter, Akadémiai Kiadó, Bp., 2003, 105.

együtt a haladó Európával. Egy viszonylagos mozdulatlanságot kellett tehát mozgásba, cselekvésbe fordítani. Ez többféleképpen képzelhető el: alapos tájékozódás utáni lassú és kíméletes változtatásokkal, szelíd haladásra ösztönzéssel, avagy hirtelen meglődítással, azonnali, gyökeres változtatásokkal, az új meglepetésszerű behozatalával-megteremtésével, az állóvízbe dobott óriáskő hullámkeltő szenvedélyével. Kazinczy ez utóbbit választotta: a rohamos nyelvújítás indokoltságát vallotta. Ez a „hirtelen” neológia sokféle következménnyel járt, sokféle hatást váltott ki a kortársakból. A számos területet – stílus, szókincs, irodalmi nyelv, köznyelv – érintő újítások az „ortológus” hitvallásuk számára túl nagy változást, „átfogó támadást” jelenthettek, úgy érezhették, ahogy ellenfeleik alapjaiban akarják megváltoztatni a magyar nyelvet. Másrészt Kazinczy személyének megítélését is befolyásolhatta a nyelvújítás rohamossága: Kazinczy az „itt és most” elvének követésével vállalta a „vezér” szerepét, s ügybuzgalma sokak szemében az önkényes, gögös diktátor képzetét kelthette. Emellett a rohamos neológia túlzott beavatkozást jelentett a nyelvbe, s megbotránkozathatta, tiltakozásra ösztönözlte azokat, akik a nyelv fejlődésének természetességét vallották.

Mindezt mi sem bizonyítja jobban, mint ahogy nem csupán Kazinczy ellenfelei – például Sággy, aki egyenesen nyelvrontással vádolta Kazinczyt⁹ –, hanem barátai, neológus társai is elleneztek a rohamos nyelvújítást. Két mozzanatot emelek ki, hogy ezt az állítást alátámaszszam. Kis János azt írta Kazinczynak 1814. október 7-én, hogy az erőszakos nyelvújító revolúció szükségtelen, a lassú nyelvújítás az ildomos, mert a neológia természetes folyamat.¹⁰ Így akarva-akaratlanul megfogalmazta az ellentábor véleményét is, s ha csupán sugalmazva is, de a természetes fejlődés a természetellenes beavatkozás kategóriái közül Kazinczyt az utóbbi képviselőjének tüntette fel. Kölcsey Ferenc hasonlóképpen vall. Már egy korábbi levelében (1815. július 5-én) megjegyzi, hogy a neológia a nyelv természetével áll kapcsolatban, mintegy természetsszerű következménye a nyelviségnek, így a régi írók, sőt még saját

⁹ KazLev. XII. 449.

¹⁰ „A’ nyelv-újításban tovább értünk, ha lassan járunk. [...] Az erőszakos revolúzio a’ nyelvújításban anélkül szükségtelenebbnek látszik lenni, minthogy a’ nyelv’ hibájának nints az a’ természetek, a’ mi az Ország’ alkotmányai’ hibájának van, hogy t. i. naponként rosszabbak lennének.” KazLev. XII. 241.

korok ortológusai is neologizálnak.¹¹ Az úgynevezett lasztóci levelekben is hasonló nézeteket fejteget, óv az újítás egyoldalúságától, a sietéstől.¹²

Többen is a lassú nyelvújítás hívei tehát, egy olyan folyamaté, mely megőrizve a természetesség jellegét fokozatos változtatásokkal, újításokkal éri el célját. S – miképpen Kis János is kimondja ezt¹³ – a neológia ekképpen nemcsak a Kazinczyék korszakáé, hanem az utánuk következő generációk feladata is. Ez a vélemény nyilvánvalóan megtörni kívánja a rohamos neológia lendületét, és a feladatot, így a dicsőséget és a felelősséget más korokra és nemzedékekre is átruházza. Nem szabad ugyanakor elhallgatnunk, hogy később Kazinczy is belátja ennek igazságát.

Módszerek és elvek

Kazinczy eszménye a „nyelv ideálja” volt, egy vágyott nyelvállapot, melynek elérése a munka eredménye. Az ortológusok ezzel szemben a nyelv természetét tekintették elsődleges fontosságúnak, az ő céljuk, tevékenységük ezért – még ha engedtek, sőt ők maguk is végeztek bizonyos újításokat – jórészt az alkalmazkodás, a nyelv természetének megfelelés volt. Ezt vallotta Teleki is, mondván, a nyelv géniuszát még a publikum akarata sem változtathatja meg, mert az törvényerejű.¹⁴ Alkalmazkodás-megőrzés, iránymutatás, teremtés és újítás áll itt szembe egymással; mintegy megvilágítva-meghatározva az ortológus-neológus ellentét egyik lényegi vonását, eredőjét. S ez a különbség magában hordozza a módszerek különbözőségét is. A nyelvvel való kapcsolatát illetően a legtöbb alkotó, író neológus; hiszen különböző mértékben, de mindannyian neologizálnak, újítanak. Kazinczy leírja, hogy gróf Teleki Józsefen (Teleki László

¹¹ „... a magyar nyelvnek természetében fekszik a neologizálás [...] a mi régi íróink, sőt a neologismusnak mostani legmérgeesebb ellenségi is, a nélkül hogy tudnák miért? minden lépten nyomon kölcsönzés és inversió által neologizálnak.” KazLev. XIII. 10.

¹² „A’ változásokat, mellyek magokban jöttek ’s elömentek volna, nagyon kiismertetni, siettetni s’ végre oltalmaztatni, ’s nekiek nevet adni, ez a’ mi a’ dolgot elrontotta.” KazLev. XV. 232. (1817. jún. 11.) „Azonban megjegyzésre méltó, hogy igazságtalanság az újtol annyira elkapadni magunkat, hogy a’ Nyelv ideáljában egyedül csak azt láttassunk szemmel tartani, s’ csak az után törekedni. Mert nem hanyatt homlokkal rohanunk e az egyoldalúságra? A’ stylista formálja a nyelvet, de mi formálja hát a’ stylistát?” KazLev. XV. 236. (1817. jún. 12.)

¹³ „Attól sem lehet tartani, hogy az újítások’ és jobbitások ideje a’ mi időnkkel egészen elmúlnék. Valamíg jó íróink írni fognak, mindig szépül nyelvünk, s’ annál inkább s’ annál észrevehetőbben fog szépülni, mennél nagyobb elmék lesznek az írók.” KazLev. XII. 241.

¹⁴ „... a Nyelv körül , még a publicumis olyan Regulákat el nem fogadhatt, a mellynél fogva a hosszas idők által meg szentelt törskös rendszabások változhatnak.” KazLev. 13. 419. (1816. jan. 16.)

apján) kívül minden nevezetes író nevéhez fűződik újítás.¹⁵ Az ortológusokhoz tartozó Kisfaludy Sándor is megjegyzi, hogy végső soron ő is neológus: „Valakik magyarul irtunk, többnyire mind neologizáltunk annyiból, hogy a régi, szokáson kívül lappangó szavakat új divatba hoztuk; hogy a hoszszabb hangzatu szavakat ... eredeti gyökereikre visszavezetvén megrövidítettük, – hogy a megtaláltt gyökér szavakat másképpen származtattuk és hajtogattuk, mint sem a köz szokás cselekszi; – hogy a különböző vidékeknek tulajdon szavaikból, szólásmódgyaikból az alkalmasoknak látszottakat közönségesé tettük; – hogy két szóból egygyet csináltunk.”¹⁶ De az újításoknak különböző módszerei, és ennek megfelelően különböző táborai voltak. Eltérően vélekedtek például a nemzetközi szavak átvételéről. Az ortológusok elvetették, de mindenképpen bírálták az idegenességeket, így Kazinczyt, aki úgy vélte, hogy az idegenességeknek, az idegenes fordulatoknak mint nyelvgazdagító elemeknek igenis helyük van a magyar nyelvben. Annyi kitételrel, hogy azt írta: az idegen szavak akkor illenek nyelvünkbe, ha nem latin eredetűjüket, hanem a franciásan rövidített formájú nemzetközi szavakat vesszük át.

Az idegenességek átvételének ellentőrekvése pedig a *purizmus*: a mindent magyarítani akarás. Megoszlottak ebben is a vélemények. Kazinczy kezdetben elítélte, később megfelelő keretek között megengedte, elismerte a purizmus jogosságát, belátva, hogy még a szélsőségesen buzgó szócsináló Barczafalvi is sok hasznot hozott, nyelvi ajándékokat, aranyat adott a magyarságnak.¹⁷ Mértékletesen gondolkodott a kérdésről Kisfaludy Sándor, aki a mesterszók fordításában a németes lassúságot látta helyesnek, ezzel is a lassú nyelvújítás jogosságát hirdetve.

A nyelvújítást sokan a szókészlet bővítésével azonosítják, pedig – mint már eddig is láttuk – számos egyéb eljárás, terület is a neológia része volt. Kétségtelen azonban, hogy a nyelv megújításának, a tudomá-

¹⁵ „Azon felekezetenek, mely szorosan ragaszkodik a régibb színhez, Teleki a legfőbb dísze, s ő az egyetlen nevezetes írónk mindeddig, akinél új szót, új szólást nem lelünk.” *Kazinczy Ferenc*: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél, 1819 = A magyar nyelvújítás antológiája. Mondolat. Felelet a Mondolatra. Kazinczy Ferenc: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél, *Balassa József* bevezetőivel, összeállította és az előszót írta *Fodor Irén*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1995. 87. (A továbbiakban: *Kazinczy*: Ortológus és neológus...)

¹⁶ *Kisfaludy Sándor*: Minden munkái. VIII. Bp., 1893. 302-303.

¹⁷ „És mégis Barczafalvi kárt nem teve, hasznot teve, s igen nagyot: egy-két szavat elfogadánk, s akkor egy-kettő is nagy ajándék volt; a többit neveténk, míg felvilágosodék előttünk az a nagy titok, hogy a merés csak szerencsétlen volt, nem tilalmas”. *Kazinczy*: Ortológus és neológus..., 173.

nyok művelésére alkalmassá tételének alapja volt a szókincs megújítása, bővítése. Ennek eljárásait jól ismerjük (szóképzés, elvonas, szóösszetétel, tükörfordítás stb.), s a módszerek különbözősége egyben a vélemények különbözőségét is jelentette.

Kazinczy elhatárolta magát a szélsőséges nyelvújítóktól, ő maga is elítélte a felelőtlen szócsinálást, a szóképzés bővítését jól meghatározott irányvonalak mentén, indokolt eljárások által képzelte el. S valójában ő is alkalmazkodott a nyelv természetéhez, az ősi gyökökhöz, a gyökerekhez, a „régizhez”, ő szintén erre az alapra épített, arról szó sincs, hogy mindent le akart volna rombolni. Amikor megjelent a szélsőséges nyelvújítást bíráló, mégis elsősorban Kazinczy ellen irányuló *Mondolat*,¹⁸ a széphalmi mestert éppen az zavarta legjobban, hogy őt egy táborba sorolták Wándzával, Folnesicssel, Pethe Ferencsel, Perecsényi Naggyal.¹⁹ Egyfelől bosszantotta a túlzás, hogy olyannal vádolják, amelynek ő maga is ellentmond; másfelől azt érezhette, hogy ellenfelei meg sem értették talán álláspontjait, nyelvújító elképzeléseit. Ennek fényében nem is olyan meglepő, hogy ellentámadásukban, a *Felelet a Mondolatra*²⁰ című munkájukban a neológusok, jelesül Kölcsey és Szemere sokkal durvábban fogalmaztak, mint a *Mondolat* szerzői. Kölcseyék a másik végletet, a terjengős, nehézkes, latin szavakkal tűzdelt stílust gúnyolják ki. A *Mondolat* és a *Felelet a Mondolatra* mindazonáltal a szélsőségek karikatúrájának tekinthető, érthető, hogy a felek így támadták egymást. A szélsőségek között azonban számos nyelvújítási módozat, eljárás és fokozati szint volt még.

¹⁸ *Mondolat*. Sok bővítéssel és egy kiegészített új-szótárral együtt. Angyalbörbe kötve egy Tünet-forint. Dicshalom. 1813.

¹⁹ Az említett személyek a túlzó neologizmus, a szélsőséges szócsinálás és újítás képviselői. Folnesics János Lajos (1780-1823) például Alvina (Pest, 1807) című magyartításában (Fr. G. Schilling *Der Reichvater regényéből*) a nemek magyarba való bevezetésére, egészen pontosan a „nőstényesítésre” adott példát. A *-né* szócskát látta megfelelőnek arra, hogy nyelvünkben a nőnemet jelölje, így alkototta meg a *szépne* (szép nő) vagy az *őné* (az egyes szám harmadik személyű névmás nőnemű alakja) és egyéb szavakat. Kazinczy, bár korábban Kis Jánosnak azt írta, hogy hasznos lehet a nemek bevezetése a magyarba, Folnesics munkáját, leleményeit látva, vagyis az elképzelés elrettentő-nevetséges megvalósításával szembesítve felülbírálta korábbi véleményét, és ellenezte a nemek bevezetését, elhatárolódva e szélsőségtől. A nemek bevezetése anyanyelvünkbe nyilván a nyelv természetét, logikáját, lélektanát sértené, joggal vihatta ki tehát az ortológus érzelműek (és később Kazinczy) ellenszenvét is. De ugyanígy Kazinczy is joggal érezhette méltánytalanoknak és igazságtalannak azt, hogy őt a *Mondolat* például Folnesicssel egy sorsa állította.

²⁰ *Felelet a Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon úrnak. „Mondolat. Sok bővítéssel és egy kiegészített új-szótárral együtt. Dicshalom (azaz WESZPRÉM) 1813.”* című Pasquillusára. Pesten, Trattner Ján. Tam. Betűivel 1815.

Az eljárások közé tartozik az archaikus, dialektikus szavak felújításának kérdése. Kisfaludy és a dunántúliak élen jártak a régi szavak felújításában, a régi gyökök feltárásában is, Kazinczy ellenben – noha ő maga is számos tájszót felelevenített nyelvünk számára – nem ismerte el az eljárás elvi indokoltságát. Megosztotta a nyelvújítási harc szereplőit a normanyelvről, a *Schriftsprachéról* való gondolkodás is. Fontos kérdés ez minden nyelv történetében, s a nyugati nyelvek is mind megvívták saját küzdelmüket a maguk irodalmi köznyelvéért. Hazánkban az északkeleti nyelvjárás lett az irodalmi köznyelv alapja, több okból is. Ez volt Kazinczy nyelvjárása, továbbá egy már korábban is meglévő keleti-protestáns nyelvi dominancia révén mindig is ez a nyelvváltozat volt a művelt irodalmi nyelv fő forrása. Kazinczy persze Révaival együtt belátta: nem egészséges, ha egyetlen nyelvjáráson alapszik a köznyelv, az a célszerű, ha ötvöződnek benne a különféle területi nyelvváltozatok. Ez a kívánság vagy követelmény teljesült is. A magyar irodalmi köznyelvben a nyelvjárasi összetevők aránya idővel kiegyenlítettebb lett, különösen azért, mert az északkeleti változat túlsúlyát gyöngítette, ellenpontosította például a Kisfaludyak és Berzsenyi révén a dunántúli nyelvjárás „szerepvállalása”.

A köznyelvvvel függ össze a *stílus* kérdése is. Míg a debreceni grammatikusok úgy gondolták, hogy minden tartalom kifejezhető köznyelven is, ezért az irodalmi nyelvet nem szükséges a köznyelv fölé emelni, Kazinczy éppen az ellenkezőjét vallotta: az irodalmi nyelv a fentebb stílus megnyilatkozása, a köznyelv fölötti nyelvi teljesítmény. A széphalmi Mester helyesen – a mai nyelvtudomány álláspontjának is megfelelően – látta, hogy a stílusnemek a nyelvhasználatban változnak: „Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és poézisé, a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínében, s megfordítva. Így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakos, másként az úr szolgája, másként a had s az iskolák nagyjai.”²¹ Ezzel a megállapítással ma már nem is vitatkozhatunk, az mindazonáltal érthető, hogy a szélsőségesség ebben is megbotránkoztathatta, ingerelhetette a kortársakat.

A stílusa természetellenessége okán bírálták Kazinczy Marmontelfordítását, azt hangoztatva, hogy csak a stílus természetessége adja meg

²¹ Kazinczy: *Ortológus és neológus...*, 167.

a stílus helyességét. Kazinczy – ahogy a *Tövisek és virágok* mottójában Goethét idézve kijelenti²² – az irodalmi nyelvet, a fentebb stílust a kiválasztottak, a művelt kevesek (köztük az idegen nyelveket ismerők) sajátjának tekinti. Ezzel azonban túlságosan nagy távolságot teremtett irodalmi nyelv és köznyelv között, s nem csoda, ha az irodalmat a kulturális felemelkedés eszközeként értelmező elvárások tudatában ez sokaknak nem tetszett. Akárcsak a nyelv ideálja és a nyelv génusza kérdésében, én itt is az alkalmazkodás (az érthető irodalmi nyelv műveli a befogadót) és a teremtő újítás (a befogadónak „fel kell nőnie” az irodalmi nyelvhez, ezáltal művelődik) ellentétét látom. A Kazinczyt bírálók olyan irodalmi nyelvet várhattak el, mely a köznyelvre épülve alkalmazkodik a köznyelvi műveltségi szinthez, szokáshoz. Ám Kazinczy merőben újat akart, nem alkalmazkodni, hanem alkalmazkodásra serkenteni. De ne feledjük ennek indokát, a vágyat-célt: a fentebb stílú irodalmi nyelv, a fejlett irodalom kulturálisan felemeli magához az olvasókat, ezáltal nevelve-nemesítve az embereket; vagyis, a magas színvonalú irodalmi nyelv megteremti, „kitermeli” a maga művelt olvasói rétegét. Mindenesetre a Kazinczy-féle stílus némi idegenségét jelzi a mindig mértékletes, középúton álló Teleki László véleménye, aki a széphalmi neológusnak írt levelében egy „törsökös” magyar stílusról ír.²³ E szerint a természetes stílus olyan nyelvi forma, melyet mindenki megérthet, s amely sosem távolodik el beláthatatlanul, követhetetlenül elszakadva a köznyelvitől.

Kié a feladat?

A nyelvújítási harc tárgyalásakor szólnunk kell az illetékességi kör kérdéséről, arról, hogy a különböző táborok szerint ki illetékes a nyelv megújításában, ki a nyelv ura? Ma azt mondhatjuk talán: egyik tábornak sem volt feltétlenül igaza. Sem az ortológus grammatikusoknak, akik a grammatikust vélték a nyelv urának, parancsolójának, legalábbis a nyelvi változások, változtatások, fejlődési irányvonalak legértőbbjének, kije-

²² „Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.” A mottó Johann Wolfgang von Goethe *Venezianische Epigramme* (1790) című alkotásából származik.

²³ „... a Magyarok is törsökösen csak egy Stylusa vagyon, azért meg vallom, hogy az Úr[na]k a Stylus külömbőségéről való vélekedésére reá nem állhatnak. Jól tudom én, hogy minden nyelvben változik a Stylus neme, a szerint a mint az ember véle a Köz Beszédben, vagy a Levelezésben, vagy az Oratiókban, vagy a Poémákban él: sőt aztis megengedem, hogy a kötött vagy kötetlen beszéd mineműségéhez képest még sok változásokat, s' kisebb el osztásokat szenvedhet; de maga a Stylus nem változik.” *KazLev.* XIII. 423.

lölőjének; sem Kazinczynak, aki viszont az írókról állította ugyanezt. Ő az írók szabad nyelvalkotó jogát hirdette, azt, hogy az írónak joga van érvényre hozni újításait, szabadságában áll formálni, módosítani, alakítani a magyar nyelvet. Kisfaludy és a dunántúliak tiltakoztak e jog ellen, érthetően attól tartottak, hogy az írók korlátlan szabadságukban a nyelv természetét sérthetik, alapjaiban felforgatva anyanyelvünk szokásrendszerét. Ráadásul a sokféle, személyenként más és más írói újítás, „nyelvalkotás” az egész nyelvi rendszert kaotikussá tehetné. Mint olyan sok kérdésben, ebben is Teleki mondja ki a legelfogadhatóbb választakat. Szerinte a publikum a nyelv bírója, bizonyos döntéseket azonban, melyek a nyelv géniuszának ellentmondhat, még a publikum sem hozhat.²⁴ S ebben Telekinek igaza is lett: a nyelvhasználók és a nyelv természete, maga a nyelv az idők folyamán eldöntötték, mely szavakat, a nyelvújítás mely eredményeit fogadják be a magyar nyelvbe. Kétségtelen e folyamatban, a nyelvújítás eredményeinek szentesítésében, érvényre juttatásában és elfogadtatásában a költők-írók: Vörösmarty, Petőfi, Arany szerepe, feltehetőleg mégiscsak a publikum: a nyelvhasználók voltak azok, akik áldásukat adták egy-egy szóra, eljárásra. S véleményük – ha elfogadjuk a néplélek létét, az anyanyelv és gondolkodás egymásra hatásának tényét – bizonyára megfelelt a nyelv géniuszának.

A nyelvújítási harcban nemcsak a neológusok, hanem minden magyarul beszélő, a későbbi korok magyarul beszélői is győzedelmeskedtek. *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című, „kiegyezést” hozó munkájában Kazinczy a neológusok körét kiterjeszti szinte minden, magyar nyelven alkotó, a magyar nyelvért aggódó jeles alkotóra, ezzel is jelezve, hogy a neológia mindenki ügye, benne a legtöbben rész vesznek, győzelme így közös érdem és haszon.

A nyelvújítóknak is köszönhető az, hogy ma a magyar nyelv azon néhány tucat nyelv közé tartozik a világon, melyeken minden tudomány művelhető anyanyelven, s a nyelvújítóknak köszönhető az is, hogy lehetőségünkben áll tiszta magyar nyelven, magyarul beszélni.

Hazaszeretet és nyelvújítás

Meggyőződésem, hogy a magyar nyelvújítás lényegét nem érthetjük meg anélkül, hogy ne gondolkoznánk el a jelenség érzelmi háttéréről, azokról az érzelmi ösztönző erőkről, amelyek a nyelvújítási harc részt-

²⁴ „... nyelvünknek a M. Publicum egyedül való Ura...” KazLev. XIII. 418.

vevőit mozgatták. Mert lehet a nyelvújításról érzelmek nélkül is beszélni. Úgy, hogy elmondjuk, volt egy nyelvállapot, ezt különbözőképpen meg akarták újítani, egyesek jobban, gyökeresen, mások kevésbé vagy alig, és a megújítást ilyen és olyan módszerekkel végezték el. Emellett lehet értekezni a kortárs európai szellemi életről, hatásokról, véleményekről. Így azonban háttérben marad, nem kap hangsúlyt a lényeg: a nyelvújítás forrása a hazaszeretet. Biztos vagyok benne, hogy a nyelvújítási harc résztvevőit, Kazinczyt, Kisfaludyt, Kölcseyt és másokat a hazaszeretet, a magyar nyelv és kultúra iránti aggodalom és elkötelezettség vezérelte. A nyelv megújításának vágya érzelmi indítatású volt, lelki válasz a külvilág gyötrő, olykor fenyegető kérdéseire. II. József németesítő törekvései, vagy a magyar nyelv eltűnésével-kihalásával „ijesztgető” herderi jóslat a néplelket, a magyar lelkeket érinthette leginkább, s cselekvésre serkentett.

Különösen Kazinczy kapcsán kell ezt hangsúlyoznunk, több okból is. Kazinczy a rohamos nyelvújítás híve volt, sokan diktátornak, még nyelvrontónak is tartották (gondoljunk csak Németh László véleményére), de mindez, ha cselekedeteinek lelki hátterét, ha sorsát és életét nézzük, megokolható. A széphalmi mester korán szembesült a magyarság igencsak korlátozott politikai cselekvőképességével, börtönfogságával éveket veszített életéből, később is gyakran nehéz volt a sorsa, családjával való viták, szegénység sújtotta. Nem önző érdek vezérelte őt, hanem egy boldogabb magyarság, egy kulturálisan fejlett, szabad, s később talán politikailag is szabad magyar haza vágya. A magyar államnyelv elérése, az, hogy mindent, mi a magyar szívben dobog, ki tudjunk fejezni anyanyelvünkön. Kazinczy európai látókörű, magyarságában is európai alkotó volt; de bármennyire is igyekezett a nyugati irodalmak példáját követni, s mi bármennyire is próbáljuk őt a kozmopolita megnevezéssel jellemezni, a tény az, hogy a mi nagy nyelvújítónk gyakorta anyagi problémákkal küzdve, hét magyar gyermeket nevelve egy szelíd emelkedésű dombon, a kicsiny Széphalmon élt, Magyarország szívében, fizikailag az európai nagyvárosoktól távol. Nem gróf volt ő, nem goethei életformában, egzisztenciális szinten élt, hanem szegényen, egyszerűen. S mégis, Széphalmot a magyar Weimarra²⁵ tette: ez szenvedélyes haza-

²⁵ „Széphalom, ahol csak hús ház állt, a magyar Weimar lett.” *Kosztolányi Dezső*: Tükörfolyosó. Magyar írókról, Osiris Kiadó, Bp., 2004, 72.

szeretete, hite, akarata nélkül nem teljesülhetett volna. Széphalom Weimar-léte jelképes, mintegy mutatja Kazinczy nemes küldetését: miként Széphalom az ország központja, úgy Magyarország kulturálisan Európa központja, szíve is lehet. Hogy Kazinczy milyen gyakorlati elveket vallott, hogy miként változott véleménye fogsága után, s milyen álláspontot képviselt a nyelvújítási harcban, azt a szakirodalom bőségesen tárgyalta. Illő volna azonban végre megírni a magyar nyelvújítás érzelmi történetét.

Hiszem, hogy Kazinczy szándéka mindvégig tiszta volt, s őszinte, féltő hazaszeretetéből táplálkozott. A lét hajléka a nyelv. A nemzeti lét hajléka a nemzeti nyelv. Ezért mindenki, aki a magyar nyelvért tesz, a magyar nyelv ápolásán, tisztán tartásán és megőrzésén munkálkodik, a magyar nemzetért és a magyarságért tesz. Ez a cselekvő hazaszeretet. A Kazinczy megkezdte út egyik fontos állomásának tekinthető az, hogy 1844-ben az országgyűlés a magyar nyelvet hivatalos nyelvvé tette. És állomása ennek az útnak az 1848-as szabadságharc: a magyar nyelv megerősödése-megújulása által is megerősödött nemzettudatról és hazaszeretetről bizonyosságot tevő nemes és szent küzdelem. Kazinczyt lázas szenvedély fűtötte a magyar nyelvért való küzdelmében, s ilyen szenvedély fűthette Petőfit is később a magyar szabadságért folytatott küzdelemben. Lelki rokonok voltak ők: nem meglepő tehát, hogy Petőfi tisztelte Kazinczyt, s felháborodott, amikor Széphalmon jártakor szembeült az egykori Kazinczy-lakóház lerombolt, elhanyagolt állapotával.

A magyar nyelvújítás résztvevőinek jelképes, emblematikus alakja számomra Kazinczy, aki megtestesítette a nyelvért-nemzetért aggódó hazaszeretetet, a szenvedélyes cselekvésvágy, az újítva, formálva segítség-megmentés érzését.²⁶ És Kazinczy küldetésének lényegét mutatja meg fiának, Kazinczy Lajosnak, a tizenötödik aradi vértanúnak a sorsa. Kazinczy Ferenc nyelvújító törekvéseinek és Kazinczy Lajos szabadságharcos létének ugyanaz a gyökere: a hazaszeretet. „A nyelvújítás egyik fejezete annak a függetlenségi harcnak, melyet a nemzet három századon át vívott léte fönnmaradásáért...” – állítja Tolnai Vilmos. Maga Kazinczy is leírja *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című munkájában, hogy a „különbözés egysége” vezet célhoz a nyelvújítási

²⁶ „... fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét” – írta Kazinczyról Petőfi 1847. július 11-én, Széphalmon című versében.

harcban. „De ami a magyarok ügyét a többiekétől mégis megkülönböztette, az a nyelvi harc mérete és időtartama volt. Egy egész nép vetette latba minden erejét és minden áldozatkészségét, hogy megmentse a nemzeti nyelvet és ezzel magát a nemzetet is” – idézi Fodor Irén a francia Aurélien Sauvageot szavait.²⁷

Erről is kell szólnunk a Kazinczy-emlékévben, a magyar nyelv évében, mert ez az év a magyar nemzet, a hazaszeretet éve is...

²⁷ A magyar nyelvújítás antológiája. I. m. 8.

KOVÁTS DÁNIEL

Kazinczy Ferenc, az ember és az alkotó

1.

Kazinczyra emlékezünk ebben az évben országszerte születése 250. évfordulóján, az ő példáját idézzük meg magunk közé. Olyan alkotóra emlékezünk, aki életében és utókorában egyaránt heves vitákat támasztott, aki körül újra meg újra fellángol a hívek meg a kétkedők szenvedélyes disputája. Akár kiemelkedő jelentősége elismerésének tarthatjuk, hogy az időről-időre fellobbanó vitákban ismételten rokon- és ellen-szenveteket ébreszt.

Az én szememben nagyon rokonszenves az a törekvés, hogy ebben az esztendőben – évfordulója alkalmából – Kazinczy Ferenc az érdeklődés középpontjába kerül, bár ebben a döntésben – pontosabban: az emlékév megnevezésében – is érződik megítélésének némi bizonytalansága. A Nemzeti Emlékezet Program keretében a kormány 2003-ban hozott határozatával a 2009. évet a nyelvújítás vezéralakja születésének negyedévezredes évfordulója tiszteletére *Kazinczy-emlékév*nek nyilvánította. A kulturális miniszter az idei nemzeti évfordulóinkat bemutató szép füzet előszavában viszont már a *Tehetség Év*ének nevezi ezt az évet, bár Kazinczyt követendő példaként említi, mint aki egész életét a tehetségnek és a tehetségeknek szentelte.¹ Végül aztán *A magyar nyelv éve* lett a program hivatalos elnevezése, mert úgy gondolhatták a döntéshozók, hogy Kazinczy neve a hazai és a külföldi közönség tudatában már aligha cseng elég ismerősen és vonzóan. Meggyőződésem azonban, hogy Kazinczy Ferenc példája méltó és alkalmas arra, hogy a magyar

¹ Nemzeti évfordulóink 2009. A Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet kiadványa. Bp., 2008. 3.

kultúra szimbólumaként jelenjen meg itthon és a nagyvilágban, s mai gondolkodásunkkal teljes összhangban áll az ő érdeklődésének széles horizontja, amely jeligeszerűen fogalmazódik meg ebben a sorában: „*Nékem az emberiség s Pest s Buda tája hazám*”.²

Nagyon tanulságos lenne most felmérést végezni arról, milyen képzetek jelennek meg a mai magyar emberek tudatában, amikor Kazinczy nevét hallják. Érzik szellemiségének kihívását, a Kazinczy-szerep hatását? Vagy már a lezárt tisztos hagyomány részeként gondolnak rá? Vannak, persze, szép számmal tanúvallomások az utóbbi két évszázad magyar költészetében Dayka Gábortól és Csokonaitól napjainkig, amelyek a „széphalmi mester” hatásáról szólnak. Talán ma is sokan gondolják Juhász Gyulával egyetértésben, hogy „*A szent előd ő, a fennkölt magyarság / apostola*”;³ és sorsát meg üzenetét átgondolva többen érzik, vallják Radnótihoz hasonlóan: „*egyre jobban értelek, Kazinczy, régi mester*”.⁴ Mások meg talán az időbeli távolságot érzékelik inkább; a szerep heroizmusa helyett az embert látják lelki szemek előtt a maga esendőségében. Befolyásolja a mai Kazinczy-képet, hogy bemutatása az iskolai irodalomoktatásból fokozatosan kiszorult, hiszen az irodalomtörténeti szemléletmód helyébe az esztétikai érvényesség vizsgálata került, s ez nem válik Kazinczy előnyére. Mint a stilszikatörténetet formáló jelenség az anyanyelvi nevelésben van már csak – szerény – helye.

Elégge általános az a megítélés, amit Kosztolányi Dezső írt róla 1935-ben: „*Nem tudok tőle idézni semmiféle halhatatlant, még csak sorokat sem. Szonettjei, melyeket egy ötvös türelmével és szenvedélyével csiszolgatott, közben bizony megrozsdásodtak. Hajdan elmés epigrammáinak éle eltompult. Fordításain is átrohant az idő... Prózája, ha olykor szépen folyó és jellemző is, csak emlék, a történelmi értéke tartja fenn.*”⁵ Kissé kegyetlen ítélet ez, amelyet azonban nem lehet teljesen megalapozatlannak tekintenünk. Magam – mint a tanítás erejében bízó tanárember – nem vagyok ennyire realistán szigorú. Megkockáztatom azt a véleményt, hogy a Kazinczy-költemények válogatott gyűjteménye (szerény magyarázó lábjegyzetekkel, amint azt a Herman Ottó Múzeum

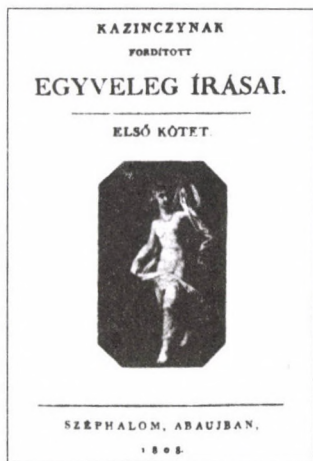
² Misoxenia. = *Kazinczy Ferenc* összes költeményei. Sajtó alá rendezte: *Gergy László*. Bp., 1998. 132.

³ *Kazinczy*. = *Juhász Gyula* összes versei. A szöveget gondozta *Péter László*. Bp., 1979. 702.

⁴ *Radnóti Miklós*: Írás közben. 1935. márc. 17. = *Kazinczy Ferenc* koszorúja. Magyar költők versei *Kazinczy Ferenc*ről. Szerk. *Z. Szabó László*. Győr, 1984. 47.

⁵ *Kosztolányi Dezső*: Látjátok, feleim... Esszék. Szerk. *Réz Pál*. Bp., 1976. 53-54. Eredetileg a *Pesti Hírlapban* jelent meg, 1935. november 3-án.

által 2000-ben kiadott kis kötet bizonyítja)⁶ utat találhat a mai olvasóhoz. Emellett ma is számíthat az érdeklődésre önéletrajzi prózájának (*Pályám emlékezete, Fogságom naplója, Erdélyi levelek, Utazásai*) sok-sok részlete. Az általa fordított színművek is lehetnek színpadképesek, hiszen például Molière *A kénytelen házasság* című darabja Kazinczy szövegével, Illyés Gyula átigazításában szép sikert ért el. S utalunk Demeter Júlia friss megállapítására: „A magyarítás olyan jól sikerült, hogy a magyar nyelvű Molière-kiadások ma is Kazinczy fordításában hozzák *A botcsinálta doktort*.”⁷ Érdemes utalni arra is, hogy Lawrence Sterne: *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban* című művének modern kiadásaiban (1957, 1997) a fordító Határ Győző Kazinczy szövegét vette alapul. Nem csekély dolog ez manapság, amikor – egyes vélekedések szerint – már Jókait, Gárdonyit, Móra Ferencet is át kell írni, hogy az ifjú olvasó megértse őket.

Vissza kell azonban térnünk Kosztolányi megnyilatkozására, mert Kazinczyt méltató cikkét így zárta: „*nagy, maradandó alkotások nélkül is óriási. Körötte úgyszólván minden elveszett, megsemmisült, de áthasonult életté, bennünk él, lüktet tovább. Nincs remekműve. Élete a remekmű.*”⁸ Találó zárlat ez, bár – ha jól meggondoljuk – egy írói pálya minősítéseként akár rangfosztásként is hangozhat. Amikor azonban ma Kazinczy példájáról kívánunk szólni, mégis fontos üzenete lehet az utókor számára. S bár az efféle nagyvonalú, egyszerűsítő, az árnyalatokkal nem törődő megállapítások mindig vitathatók – hiszen igenis találhatunk remek darabokat az életműben, s igenis kimutathatunk szeplőket az életúton – tekintsük a gondolatmenetünk vezérfonalának Kosztolányi tételét!

Ha elismerjük, hogy Kazinczy költői tehetségének ereje, eredetisége nem éri el Csokonaiét, Berzsenyiét, Kölcseyét, akkor hozzá kell tennünk mindjárt azt is, hogy az irodalmi élet színvonalát, gazdagságát nemcsak a

⁶ *Kazinczy Ferenc*: Fény és homály. Válogatott költemények. Miskolc, 2000.

⁷ *Demeter Júlia*: Rigó Sámson vagy Jonathán? Egy érdektelen rejtély meg nem oldása. = Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Bp., 2009. 206.

⁸ *Kosztolányi i. m.* 54.

legnagyobbak, az igazán eredeti tehetségek alakítják, mert a kiteljesedéshez katalizátorokra, a folyamatokat befolyásoló, gyorsító más szereplőkre is szükség van. Ennek egyik példája Kazinczy Ferenc. Már Kölcsey Ferencnek 1832-ben elmondott emlékbeszédéből kiderül, hogy szerepvállalását tekinti utókorra az életmű fő értékének: „Kazinczy ... *olly kilobbanást okozott, melly írókra és nemzetre elektromi szikra gyanánt munkált, 's a' literatura parányi körét kiszélesítette*”.⁹ Petőfinek a széphalmi sír mellett fogant verse (1847) :ezt erősíti meg: „*fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét*”,¹⁰ s Tompa Mihálynak a születés centenáriumára írt ódájából (1859) s a teljes elismerés hangzik föl: „*Igaz valál – emléked áldott! / Halófölded szent, éltedért; / Szült sok jelest, nem szülte párod / Egy század, míg végére ért*”.¹¹ Nem lehet véletlen, hogy pályatársai következetesen a *szent* jelzővel illetik Kazinczyt, amivel kétségtelenül küldetéses sorsára utalnak. Vachott Sándor pályatársai ítéletét foglalta versbe a sírhalomnál: „*Ki volt Kazinczy? Kell-e kérdenem? / Lehettek s voltak hű apostolok, / De ő a nyelvnek Megváltója volt!*”¹²

2.

Többé-kevésbé közismert a pálya, amelyet Kazinczy Ferenc 1759 és 1831 között, a neki adatott 72 esztendő alatt végigfutott.

Az Érmellék szülötte, „*hol – mint írja – fülem nyolcadik évemig magyar hangnál egyebet nem halla*”, ahol anyai nagyapja házában „*tinta és plajbász leve minden mulatságom*”.¹³ Aztán hazakerül a család alsó-regmeci otthonába, ahol szülei veszik át nevelését. „*Atyám a maga korának s tájának legjobb fejei közé számláltatott...; anyám nagylelkű, igen elmés és szennytelen erkölcsű asszony vala*”,¹⁴ mondja. Elküldik egy évre német szóra Késmárkra, ahol tágul a látóhatára, emlékezése szerint elbűvöli a Magas-Tátra „*varázs látvány*”-a, s igen nagy templomjáró lett, mert ott képeket látott meg muzsikát hallgatott.

⁹ Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett. = Széphalom 16., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2006. 9.

¹⁰ Széphalmon. = Petőfi Sándor összes költeményei. Bp., 1972. 666.

¹¹ Kazinczy Ferenc emlékeztetése. = Tompa Mihály összes költeményei I. Bp., 1994. 290.

¹² Vachott Sándor: Széphalom. = Kazinczy Ferenc koszorúja. Magyar költők versei Kazinczy Ferencről. Szerk. Z. Szabó László. Győr, 1984. 36.

¹³ Pályám emlékezete. = Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szerk. Szaunder Mária. Bp., 1979. 210, 215.

¹⁴ Kazinczy Ferenc: Az én életem. Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp., 1987. 37.

Azután tíz sárospataki esztendő következik, ahol az iskolai tananyagon túl megnyílik előtte a könyvek, a képek, az emberi viszonylatok világa. Úgy gondolta: „*a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól; mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliotékája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak, mert az igyeksző gyertyát gyújt a másika gyertyájánál...*”¹⁵ Itt tapasztalta meg először a fényt terjesztők szövetkezésének, a jó ügy érdekében történő „társaságkötés”-nek a jelentőségét. A tanulmányok, olvasmányok mellett már itt belekóstolt a „könyvcsinálás” mesterségébe; előbb egy kis földrajzkönyvecskével, azután Bessenyei németül írt művének fordításával jelentkezett. Utóbbiért megkapta az általa már akkor nagyra tartott előd biztatását: „Ne szüny-nyön meg az Úr szívének hajlandóságai után menni”,¹⁶ ami nem csekély ösztönzés az ifjú diákember számára. Iskolásként jutott el először a császárvárosba, elbűvölték a bécsi képtárak kincsei.

Tanulmányai végeztével a görög és latin kultúra elemeinek ismeretében, a német és (kisebb mértékben) a francia nyelv birtokában, a könyvek és a művészetek iránti érdeklődéssel lépett az életbe. A kor szokása szerint a közpályára készülőnek a joggyakorlat következett. Önéletrajzából idézek: „*Eperjест nevezetessé teszi az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden; és minthogy a szóló mind a négy nyelvhez hozzászólt, az idegen elcsodálkozva hallja, hogy azon egy periódusnak tagjai mint vannak összeszöve tarkán mind a négyből.*”¹⁷ Egyre világosabban látja tehát hazája nyelvi viszonyait. Miután Kassán Abaúj vármegye szolgálatába lépett, hamarosan megtapasztalta a nyelvpolitika mibenlétét. „*1784. május 18-án kiadott a parancs – írja –, hogy az országban a közdolgozók német nyelven folyjanak, s főnökötáriumom németül éppen nem tudott, így az egész teher rajtam fekvék, nekem kelle lefordítanom az érkezteteket, hogy viceispánom megérthesse; nekem németül és deákul feltennem, ami ment. De én hozzá valék szokva a munkához, s az nekem öröm volt.*”¹⁸

Az ígéretes vármegyei karriert hagyta ott, hogy a tanügy szolgálatába lépjen, s tíz vármegye iskolaügyével foglalkozzon: „*nekem minden-*

¹⁵ Pályám emlékezete i. m. 232.

¹⁶ KazLev. I. 9.

¹⁷ Pályám emlékezete, i. m. 255-256.

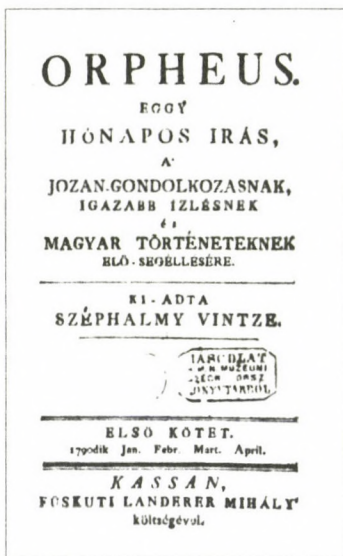
¹⁸ Uo. 268.

nél kedvesebb volt: minden vallásbeli honfiak nevelésére hathatni... az a kinevezés oly kedves, oly csalogató vala, hogy annál én kedvezőbbet álmodni sem tudtam.”¹⁹ Harmadik hivatali évének végén büszkén jelentette, hogy már 124 iskolája van, holott, amikor munkába állt csak 79 volt kerületében.²⁰

A tartalmi-módszertani kérdéseket sem feledte: „a tanítókba a nevelés filozófiáját bővebb mértékben csepegtettem; én a német nyelvet, ezt a mostani fekvésünkre s az okosabb gondolkozásra nézve minden részre nem hajló hazafi érzése szerint oly szükségképpen megkívántatott tárgyat elébb vittem; de amellet a magyar nyelvnek gyakorlása és elterjesztése eránt is, mely a közönséges életben az adásra és vevésre, a közönséges és személyes boldogulásnak ezen forrására elmúlhatatlanul megkívántató, az érzékeny hazafi előtt pedig, mint az, amely által ő nemzete más nemzetektől legbizonyosabban megkülönböztetik, kiváltképpen becses...”²¹ Ekkor érték azonban az első támadások is, mert II. József hívének mutatkozott, s szembe került a rendi ellenállás táborával.

„Vádlának, s még a jók is – írja önéletrajzában –, hogy feledém kötelességemet a hazához, midőn azon nyelv tanulását sürgetém, mely előlni készüle a miénket... Nem értem vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez.”²²

Ezek a kassai évek hozzák meg kezdeményező szerepét a bontakozó irodalmi életben. „Íróink s olvasóink száma mind inkább szaporodék”,²³ írja, s Péczeli, Dugonics, Horváth Ádám meg Barczafalvi Szabó Dávid munkásságát emeli ki. Maga is igen termékeny. Kiadja Gessner *Idilljeit*, a *Bácsmegyei* című adaptációt, *Hamlet*-fordítását, majd a *Heliconi virá-*

¹⁹ Uo. 270.

²⁰ Az én életem, i. m. 140.

²¹ Uo. 140.

²² Pályám emlékezete, i. m. 344.

²³ Uo. 297-298.

gok című almanachot. Elérkezettnek látta az időt arra, hogy önálló irodalmi folyóiratot indítson, mely bírálgassa a megjelent munkákat; „*végyen fel esztétikai értékezéseket*” legyen az írók „birkózó piaca”.²⁴ A *Magyar Museum*, majd az *Orpheus* szerkesztése nagy tekintélyt szerez számára, levelezésbe kezd az írókkal. Erről az időszakról írja Németh László: „Ha az irodalom nemcsak egymás mellett föltűnő könyvek összessége, hanem inkább e könyvek közös élete, akkor Kazinczy előtt aligha lehet magyar irodalomról beszélni.” Majd azt is hozzáteszi, hogy amikor rabságba hurcolják: „az irodalmi élet tetszhalálba merül”.²⁵ Amiért sokan – köztük Németh László is – némi ellenérzéssel tekintenek a „tekintélyes ifjú”-ra, azt Csetri Lajos így foglalta össze: „a magyarság eszményét annyira azonosította az európai magyarságéval, a klasszikus antikvitás példáján felnőtt európai kultúra és civilizáció részének fogva fel a magyarságot, hogy nyelvének és a benne is kifejeződő szellemi specifikumának megértésére volt eléggé érzéketlen.”²⁶ Ezért szembe került a szervesebb fejlődés híveivel, Batsányival, Kármánnal.

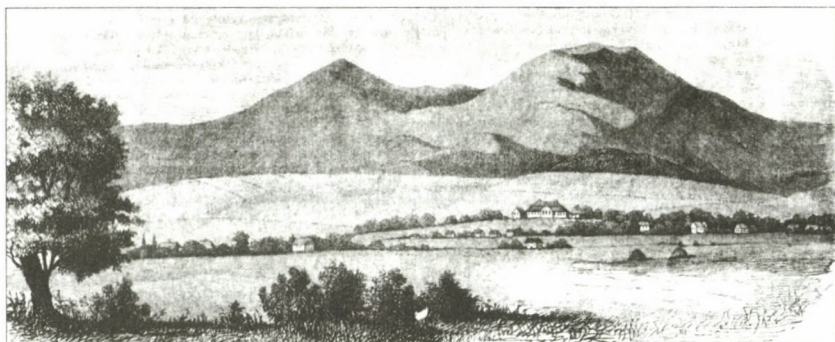
A kassai évek alatt eléri őt a szabadkőművesek, valamint a jakobinusok mozgalma, s az utóbbinak kíméletlen elfojtása megtöri szépen induló pályáját. Kazinczy emberi nagysága, teherbíró képessége a rabság hat és fél esztendei szenvedései során mutatkozik meg igazán. Abban, ahogyan a megalázó helyzetet, a gyötrő magányt, az egészségét fenyegető nyomorúságot legyőzi. 1794 telén a budai volt ferences kolostorban láncra verve szenved el a kihallgatásokat. De vele vannak Regmecről magával vitt könyvei: Horatius, Vergilius, Livius, Wieland, Gessner, Sterne művei. Írószerei nincsenek, de gondolatban verseket költ, fordít. Május 8-án hirdetnek ítéletet: felségsértés, lázadás bűne miatt fej- és vagyonszétesésre ítélik, de június 1-jén közlik a királyi kegyelmet: tartasanak addig, míg megbánásuknak elégséges jeleit adják. Átkerül a budai Gárdaházba, ahol valamivel jobbak a körülmények, írószert is tarthat. Fordítja Hollmann A természet oekonomiája című értekezését, Goethe, Wieland, Metastasio, Osszián műveit.

Októberben már a morvaországi Brünnben van; Spilberg várának kazamatájában, kétemeletnyi mélységben penészes sziklafalak közt tengődik jó két hónapig, súlyosan megbetegszik, teljesen legyengül. 1796

²⁴ Pályám emlékezete, i. m. 300.

²⁵ A tekintélyes ifjú. = Németh László: Az én katedrám. Bp., 1969. 180, 183.

²⁶ Számvetés Kazinczyról. = Csetri Lajos: Amathus. Válogatott tanulmányok. Bp., 2007. I. 78.

Széphalom 150 évvel ezelőtt

januárjában átviszik Kazinczyt az obrovici fenyőtőháza, kedvezőbb körülmények közé kerül, tollat és tintát kap. Fordításokkal tölti ki idejét, Lessing, Goethe, Molière színműveit ülteti át magyarra, ki tudja küldeni lemásoltatás céljából több fordítását. De nincs mindig írószere, elfogy az óndarab, s anyjának meg öccsének innen írt utolsó levelét emiatt így rekeszti be: „*Ezt a' véremmel írom, és tüvel.*”²⁷ A tiroli Kufstein vára lett a fogság következő állomása, ahonnan egy év múltán viszik az államfogylyokat tovább Munkácsra, a rabság utolsó helyszínére. Itt Ossziánt fordít, az ajtó vasrozsdájával ír, míg tintához jut, s innen szabadul 2387 napi szenvedés után.

Szabadsága visszanyerésével azonban nem ért véget a próbatétel; helyzete mind egzisztenciájában, mind az irodalmi világban teljesen bizonytalan, s bár 1804-ben családot alapít, szabadulása után öt esztendőnek kell elmúlnia, míg önálló otthon teremthet magának. 1806. június 10-én beköltözik a félig kész széphalmi házba; 47 éves már, amikor megírja innen Szentgyörgyi Józsefnek: „*Ott vagyok, édes barátom, a' hol ifjúságom arany álmaiban reménylettem hogy lenni fogok, és a' honnan magamat örökre kirekesztve gondoltam.*”²⁸ Képes volt azonban irodalmi műhelyt, központot teremteni e kis faluban. Újraépíti kapcsolatait írotársaival, levelek százait indítja Széphalomból az ország különböző pontjaira, s egy jó évtizeden át övé a vezéri szerep. Segített ebben a két közeli város: a megyeszékhely Sátoraljaújhely, valamint az iskola-város Sárospatak közelsége. Így írt erről: „*Újhelyben némely barátaim,*

²⁷ 1799. jún. 16. KazLev. II. 430.

²⁸ KazLev. IV. 184.

életet adának magányomnak, s ha dolgozásimban elakadtam, a pataki kollégium bibliotékája s a históriai mikrológus Szombathy, a széles és mély tudományú Kövy s a deák nyelven szerencsésen verselő Sipos és Kézy, Somosi bibliotekárius társával s a szeretetre oly igen méltó Vályi-Nagy készek voltak könyveikkel, felvilágosításaikkal segélleni. Nékem, s régolta már, nem vala egyéb óhajtásom, mint hogy falusi lakos lehessek, függetlenül, szabadon, fény és gond nélkül, s elértem, amit óhajtottam.” S azt is megvallja: „Távol literárius barátimtól, leveleik örökös összefüggésben tartának velem, s a posta nekem rakással hozá a Kis, a Jobbházi-Németh, a Révai, Virág, Dezsőffy, Pápay, Fabchich s a nagy Révai nagy tanítványa, Horvát István, Vitkovics és a még addig nem látott Szemere leveleit. Szebb élet, mint ezen esztendeim, senkinek nem juthat.”²⁹ Valóban ő lesz újra az irodalmi világ legfőbb tekintélye. Innen szól hozzá a Debrecennel Csokonai ürügyén folytatott Árkádia-pörhöz, itt írja bírálatait, episztoláit és esztétikai epigrammáit, rendezí sajtó alá Zrínyi, Dayka, Báróczy, Kis János meg a maga műveit, itt válik a nyelvújítási harc vezéralakjává.

Ezekben az években is van Kazinczy munkálkodásának vitát kiváltó eleme. Továbbra is a fordítást tartja a nyelvfejlesztés fő eszközének. Így nyilatkozott: „Hetedfél esztendőm veszvén el az örök munkátlanságban, de nem kontemplációk nélkül, meggyőződém aziránt, hogy nyelvünket és literatúránkat mostani korában semmi nem gyarapíthatja inkább, mint-ha a régiség és a külföldi klasszikus íróit, kiknek érdemök közönségesen el van ismerve, minél nagyobb gonddal fordítgatjuk.” S hozzátette: „Addig gondolkodni mesterművek teremtése felől, míg a nyelv el nincs készülve, azaz míg az írók a szükséges teremtéseket s változtatásokat a nyelvben megteszik, az olvasók pedig a javallás által elfogadják, azt én mindig fonák igyekezetnek néztem.”³⁰ Maga is igyekszik példát mutatni, 1814 és 16 között kilenc kötetben adja ki a francia, német, angol literatúra általa megkedvelt alkotóinak műveiből készült fordításait. Ekkor azonban már nem éri el a remélt hatást, az olvasóközönség meg az író-társak figyelme inkább az eredeti művek alkotása, olvasása felé fordul.

Pedig Kazinczy épp a nagy irodalmak kincseinek átültetésétől várta a magyar költői nyelv megújítását. „Rettegni az újtól, szokatlantól, ide-

²⁹ „Élet és literatúra”. = Kazinczy Ferenc: Az én életem. Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp., 1987. 500-501.

³⁰ Pályám emlékezete, i. m. 408.

gentől éppen úgy hiba, mint mohón kapni... – állította, – Még egy nemzet sem vitte elő literatúráját anélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szólást ne kölcsönözött volna.”³¹ S ezen a ponton alakult ki újabb vitakérdés. A neológus Kazinczy szerint a nagy íróegyéniiségnek joga van a nyelv önkényes fejlesztéséhez, s azt tartotta, hogy a magyar nyelv rendszere még nem szilárdult meg, szabad tehát latin, német mintára újítani. Ezzel azonban szembekerült a magyar szellem sajátos voltáról szóló felfogásokkal, az ortológusokkal, akik csak az organikus nyelvfejlődést fogadták el, a nyelvi revolúciót ellenezték. A vita azután Kazinczy tanulmányának ezzel a tételével zárult: „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszermind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával.”³² Kazinczy 1831-ben egyik episztolájában így értékelte a nyelvújításban vállalt szerepét: „Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kivivánk / A szép tusát s most béke boldogít.”³³

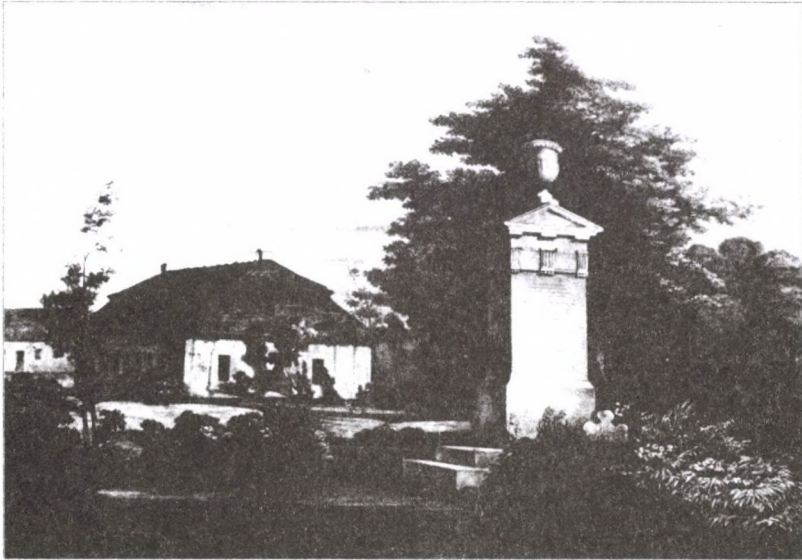
Nem hallgathatjuk el, hogy miközben Kazinczy irodalmunk és nyelvünk fejlesztésén munkálkodik, kínzó anyagi gondokkal kell megküzdenie. A kicsiny széphalmi birtok nem jövedelmezett eleget ahhoz, hogy hét gyermekének nevelése mellett a levelezéssel, könyvkiadással, könyvvásárlásokkal járó költségeit fedezni tudja. Az állam még utólag is nagy összeget követelt tőle a rabtartásért, hosszas perben állt felesége örökségéért, amelyhez haláláig nem jutottak hozzá. A zempléni levéltár rendezéséért járó napidíj nem sokat lendíthetett anyagi helyzetén. Unokaöccse, Kazinczy Gábor beszélt el Toldy Ferencnek, hogy a „levéltárban tartott ágyat, de mikor sok a dolga, három széken nyúlt el, hogy soká ne aludgyék. Élelem egy pohár tej s egy db kenyér... Otthon sokszor csak abból étkeztek, mi a házi kertben volt... Tengerivel élt akkor, s ez volt minden... Történt, hogy fiát nem küldhette be Patakra, mert csizmája nem volt.”³⁴ Gazdálkodását nem kísérte szerencse, eladósodott, birtokai egy részét zálogba kellett adnia. E kínos háttér ismeretében értékelhetjük teljesítménye igazi jelentőségét.

³¹ Dayka élete. = *Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.* Szerk. *Szaunder Mária.* Bp., 1979. 769.

³² Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. = *Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.* Szerk. *Szaunder Mária.* Bp., 1979. 832.

³³ Gróf Széchenyi Istvánhoz. = Fény és homály, i. m. 37.

³⁴ *Toldy Ferenc: Valami Kazinczy Ferenc életéhez. Közzéteszi Orbán László.* = Széphalom 17., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2007. 38-39.

Kazinczy széphalmi háza és sirja

Az 1810-es évek közepétől kezdve Kazinczy fokozatosan átadja vezéri szerepét. Fogsága utáni irodalomújítási programjának lényege ugyan korszerű, hiszen az európai irodalmakban mindenütt kölesönös utánzás történik, s a nemzeti vonások helyét az európai jelleg foglalja el, az ő klasszicizáló irodalmi eszménye azonban – a nemzeti romantika terjedő szellemiségének hatására – veszít vonzásából. A Kisfaludy Károly körül Pesten irodalmi központot szervező fiatalok kerülnek az élvonalba. Alulmarad Kazinczy a szerzői jogokat érvényesítő úgynevezett iliászi-pörben, s meg kell tapasztalnia a tekintélyvelvet elvető új nemzedék erejét a lexikoni vitában. Kazinczy azonban sohasem vált sértődötten visszavonuló remetévé (mint Bessenyei vagy Berzsenyi), megírja önéletrajzi műveit, bekapcsolódik a tudós társaság szervezésébe, ellátogat Pannónhalmára, Esztergombra, Vácra, hazafelé tartva végigutazza Nógrádot és Gömört, útjairól frissiben írásban is beszámol. Pályájának a Felföld népét pusztító kolerajárvány vetett véget, legyengült teste nem volt képes ellenállni a kórnak, 1831. augusztus 23-án örökre lehunyta szemét. Sirja azóta nemzeti zarándokhely.

Jelentőségét Kölcsey Ferenc, az életút hiteles tanúja így foglalta össze emlékbeszédében: „*Szellem vala ő, melly a' tespedő egézet olly so-*

*káig csaknem egyedül eleveníté; 's lépcső, mellyen egykorii magasabb-
ra hághassanak, 's a' szerencséebb maradék tetőre juthasson.*"³⁵ A
nemzet, a kultúra fejlődésében lépcsőfoknak lenni igazán nagy szerep.
Illő tehát, hogy mi – „a szerencséebb maradék”, a mai magyarok – ta-
nuljunk példájából, őrizzük híven emlékezetét.

Kazinczy Ferenc

³⁵ *Kölcsey Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett.* = Széphalom 16., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2006. 9.

KISS ENDRE JÓZSEF

Kazinczy Ferenc könyvei Sárospatakon

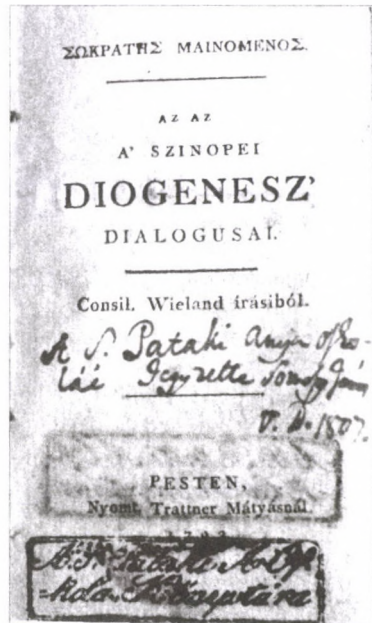
Amikor a gyermek-Kazinczy összeforgatta az útjába kerülő könyvtárakat otthon, Érsemjénben, vagy utazás közben egy-egy ismerősnél megállva, és rácsodálkozott a nyugat-európai nyomdák finom papírára, szép metszésű betűikre, életre szóló barátságot kötött a könyvvel. Ifjonti élményei alapozták meg személyében azt a „könyvesztétát”, aki majdan tanácsokat ad barátainak és tanítványainak arra nézve, hogy milyen formátumú, kötésű, nyomtatású és milyen díszítésű könyvet készíttessenek. Szüleinek volt elképzelésük arról, hogy ha nagy lesz, katonai pályán fusson karriert, vagy protestáns egyházi ágens legyen a bécsi udvarnál, de beletörődtek abba, hogy az elsőszülött fiuk mindenképp előtt „könyvesináló” lesz, és támogatták mind tanulmányaiban, mind irodalmi szárnybontogatásában.

Kazinczy, a pataki diák az olvasás művészetét mélyíti el, és megtanulja a könyvtár használatát, a könyvek beszerzésének korabeli módjait, hiszen könyvesboltok még nincsenek. Társadalmi helyzete megengedi, hogy betekintést nyerjen főúri, egyházi, iskolai és magánkönyvtárakba, s itt már nemcsak a könyvek érdeklik, hanem megfigyeli és véleményezi a könyvtár felépítését, elhelyezkedését, külsőségeit, tudakozódik a gyarapítás lehetőségei felől. Mondhatjuk, hogy a könyv szeretete végzetesnek bizonyul a számára: könyvolvasás és továbbadás miatt ítélik halálra, majd várfogságra. Könyvgyűjtéssel még fogsága alatt is foglalkozik, hiszen megengedik, hogy könyveket rendeljen, s a helyi lutheránus lelkipásztortól kölcsönözhet, így előfordul, hogy a börtönében 200-300 kötetes könyvtárából válogathat. A könyvgyűjtés miatt keveredik ké-

sőbb jelentős adósságba; és végzetszerűen a „könyvcsinálás” tölti ki termékeny éveinek nagy részét.

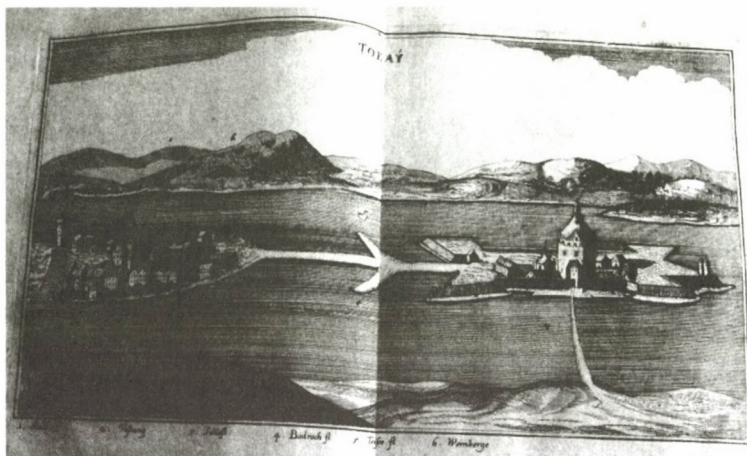
Természetesen a könyvesség új fejezete kezdődik a szabadulását követően, a 19. század első éveiben, amikor családot alapít, élete kerékvágásba zökken, berendezkedik széphalmi kúriáján. Az igazgatása alatt álló birtok ügyeinek vitele sok időt és energiát igényel, nem beszélve a gyermekáldással gyarapodó családról, ám ezek között Kazinczy összpontosítani tud arra, amihez igazán ért, s ami szíve szerint való foglalatossága: a könyvgyűjtésre. Az értelmiség szerepét betöltő vidéki nemesiség szellemi művelődését a számukra elérhető könyvtárak – leginkább saját gyűjteményeik – alapozzák meg ebben az időben. Ugyanakkor motiválja őket egy nemzeti könyvtár, múzeum, tudományos akadémia megteremtésének óhaja, melynek valamennyien részeseivé válhatnak egyéni felkészülésükkel. Tehát versenyezve válogatják, gyűjtik az értékesnek ítélt s a haza számára fontosnak tartott műveket, ritkaságokat, hungaricumokat. A gyűjtés lehet egyéni szenvedély, de egyben hazafias kötelesség és az értelmiségi hivatást megpecsételő elkötelezettség.

Kazinczy gyűjtő szenvedélye 1805-ben kap lendületet, és kb. fél évtizeden át lankadatlanul tart. Megnyitja azokat a forrásokat, melyek a klasszikus, a kortárs hazai és külföldi irodalom alkotásait közvetítik számára. Antikváriusi kapcsolatai révén jut hozzá a nyugati kolostorok felszámolásával piacra kerülő, magyar vonatkozású kódexekhez, ritkaságokhoz, ősnymtatványokhoz, könyvekhez, kéziratokhoz, térképekhez és metszetekhez. Tisztában van azzal, hogy nemzeti értékeket mentő munkát végez. A könyvek mellett a képeket is szereti. De hamarosan korlátokba ütközik: rá kell döbbsennie arra, hogy nem tud vagyonokat fizetni egy-egy könyvtári gyűjteményért. Rokonságától sok meg nem értést és kritikát kap művelődési missziója miatt. Ekkor dönt a mellett, hogy a gyűjteményének egy részét értékesíti, ekkor még azzal a reménységgel, hogy később talán tovább tud gyűjteni. Felajánlja a válogatott gyűjteményt bárkinek, de a szíve szerint egy iskolának, leginkább a pataki Kollégiumnak adná. Így kerül az 1748 tételes hungaricum-gyűjteménye három ládában a kollégiumi könyvtárba. Benne 5 ősnymtatvány, 178 16. századi, 406 17. századi, 146 magyar nyelvű könyvvel, kb. 200 nyomtatott újságlevéllel, valamint térkép- és metszetgyűjteménnyel.

Közöttük van a pataki Kazinczy-kódex, magyar humanisták – Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, Zsámboki János – művei, magyar történetek Bongarsiustól, Ransanustól, Pray Györgytől, Kézai Simontól, Werbőczitől, Istvánffytól, uralkodói, közigazgatási, vármegyei, családi nyomtatványok, tudományos munkák: Bél Mátyás, Sajnovics János, Timon, Blaskovics, Tessedik, Derczeni művei; folyóiratok, szépirodalmi alkotások, vallásos irodalom, politikai elemzések nyugati szerzőktől a magyar-török háborúról, peregrinus diákok értekezései. A külföldiekhez hozzá válogatja saját könyvtárából a hazai szerzőket,¹ közöttük Orczy, Bessenyei, Csokonai, Baróti, Budai Ésaías, Pálóczy, Baranyi, Kovachich, Verseghy, Szenthe Pál, Édes Gergely, Máriássy, Berzeviczy, Hajnóczy, Szuhányi, Szirmay, Horváth Mihály, Hatvani István, Ráth Mátyás, Báróczi, Cserei, Beregszászi Pál, Wályi András, Virág Benedek, Mátyási, Gvadányi, Döbrentei, Aranka György, Martonfalvi György műveit és többször enyhit az egyetemes irodalom kevésbé ismert szerzőiből.

¹ KazLev. No 874.

A legenda – mely szerint az egész könyvtárát eladta a Kollégiumnak – nem sokáig tarthatja magát, mivel saját, otthoni könyvtárának ezután is csodájára járnak.² Ezt pár száz kötettel ismét gyarapítja,³ és három éven belül egy tartalmában és mennyiségében a patakiéhoz hasonló gyűjteményt,⁴ hasonló áron értékesít Jankowich Miklós gyűjtőnél. Ekkor azonban már kijelenti, hogy a gyűjtés csak a valóban gazdagok osztályrésze lehet, mert már a tanuláshoz és munkához szükséges könyvek megszerzése is meghaladja anyagi lehetőségeit.⁵

Kazinczynak utóbb számot kell vetnie azzal, hogy neki – az immár hétgyermekes apának – sohasem lesz olyan bibliotékája, mint a barátai közül pl. Wesselényinek, Csereinek, Gyulainak, Rádaynak vagy Dessewffynek. A mindig szaporodó köteteket elajándékozza. Többször ad a pataki Kollégiumnak, az alakuló Tudományos Akadémiának, Telekinek, Dessewffynek. Az utóbbinak írja: „könyveimet... azért küldtem... hogy Bibliothecádat gazdagítsam, mint tőlem kitelik. Így küldék egyszer egy kis, másszor egy nagy ládával Cancellarius Telekinek, s az elfogadta ajándékomat... Mihelyt haza szabadulhatok és ráérek, keresztül megyek könyve-

² KazLev. No 1288.

³ KazLev. No 926.

⁴ KazLev. No 1437.

⁵ „nem adván fel, mint már most, azon szándékról, hogy gyűjteni ismét fogok. Oly sokba kerül csak a tanulásra, s dolgozásra szükségesekek megszerzése is, hogy azoknak megszerzése, amiknek hasznok távolabb fekszik, csak a valóban gazdagok osztályrésze lehet.” = KazLev. Uo.

*imen és újra küldök egy csomót. Neked Bibliothecád van: nekem az nincs, mert nem lehet. Illő tehát, hogy az oly könyvek, amikre nincs szükségem, nálad álljanak, nem a tiéid, hanem Bibliothecádé legyenek.”*⁶

Láthatjuk, hogy immár nem csupán a további gyűjtésről mondott le, hanem annak a könyvtárnak az építéséről is, amit pl. Ráday Gedeonnál megcsodált, s amely a kialakuló, korabeli könyvtár-eszménye jegyében, festmények, múzeumi tárgyak együttesében hivatkozott volna a nyomtatványok terén régiségekkel, ritkaságokkal, s az általa kedvelt hazai és külföldi szerzők műveivel.

Az idézett levélrészletből azonban kiderül, hogy a nagylelkűen osztogatott szellemi kincsek és kisebb részletekben, alkalmi aukciókon tovább értékesített kötetek ellenére Kazinczy sohasem maradt otthon könyvek nélkül. A gyűjtő korszakának lezárulását, 1810-et követően, életének utolsó két évtizedében még jelentős gyarapodással számolhatunk a számára megküldött tiszteletpéldányok, szerényebb vásárlások, cserék, ajándékok, s a folyamatosan gyarapodó kéziratanyaga révén. Becslésekbe bocsátkozva, könyvtárának legnagyobb állományát – beleértve az eladott gyűjtemények anyagait – kb. 3500 könyvre és 1500 egyéb nyomtatványra becsülöm, ami a kéziratokkal együtt 5-6000 könyvtári egységet tesz ki.

Életének utolsó két évtizedében figyelembe véve az általa hivatkozott hazai és külföldi szerzőket, az eladásnál, ajándékozásnál sohasem említett klasszikusokat, a folyóiratokat, saját folyamatosan megjelenő munkáit, az egyéb nyomtatványokat és állandóan növekvő kézirat-anyagát, azt mondhatjuk, hogy kézikönyvtárának állományát megint 5-6000 könyvtári egységre becsülhetjük. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy tényleges könyvtárának mennyisége döntően nem változott, pusztán a könyvek és kéziratok, s egyéb gyűjtemények aránya: a könyvek száma pár ezerről pár százra apadt, viszont ugyanakkor nőtt a folyóirat-évfolyamok száma, s a kézíratai pár ezerről több ezerre gyarapodtak.

Ezt a kézikönyvtárát nem tekinti bibliotékának Kazinczy, összehasonlítva pl. Ráday 12.000, Széchenyi 15.000, vagy a Teleki Téka 40.000 kötetes állományával, vagy akár közelebbi barátainak gyűjteményeivel, hiszen legértékesebb darabjait továbbadta, s nincsenek benne festmények, szobrok, numizmatikai és egyéb különgyűjtemények.

⁶ KazLev. No 4506. Széphalomból 1825-ben Dessewffy Józsefnek.

Még egy fontos szempont segít megérteni Kazinczy könyvtárral kapcsolatos gondolkodását. Az ő kapcsolata a pataki Kollégiummal nem szakad meg a diákéveket követően. Különösen széphalmi berendezkedésétől fogva ápolja a jó kapcsolatot az egyes tanárokkal. A gyűjteményének átadásakor több könyvet ad, mint amennyit kötelessége lett volna, s azután többször adományoz könyveket az Alma Maternek, és többször küld eladásra a diákságnak köteteket. Ha érdeklődik egy könyv után, azt először Patakon nézeti meg. Könyvkiadásról, katalógusról, publikálásról folyamatosan tanácskozik a főkönyvtárnokokkal: Szombathy Jánossal tudományos, szakmai kérdéseket vitat meg, Somossy János a barátja, Kézy Mózesnek emellett irodalmi munkáit értékeli. Folyamatosan kölcsönöz a kollégiumi könyvtárból, de kölcsön is ad a sajátjából, ha szükséges. Tagja az egyházkerületi könyvszerzeményező bizottságnak, mely dönt abban a kérdésben, hogy mely szakterületek számára mely könyvek beszerzése a legfontosabb. S ha mindez nem lenne elég, ő az, aki elkészíti a kollégiumi könyvtár kéziratainak jegyzékét,⁷ a Patakra adott könyvei 334 lapos katalógusának⁸ címléírása alapján pedig akár az iskola tiszteletbeli könyvtárnokává is kinevezhetnék.

Mindezt azért említjük, mert ezekből világosan látható, hogy Kazinczynek rendelkezésére állt a régió legjelentősebb intézményi könyvtára. A diákkorában 10.000 kötet alatti, de pár évtized múltán – az ő munkálkodásának is köszönhetően – már 20.000 kötet fölötti kollégiumi könyvvállomány – a sajátjával együtt – megfelelő szellemi háttérrel biztosított az irodalomszervező, nyelvújító, ízlést nevelő tevékenységéhez.

Katalógusa alapján a pataki Nagykönyvtár mai állományában kb. 600 könyvét azonosíthatjuk. Közülük 8 kötetben, 6 kolligátumban 83 mű a gondviselés kegyelméből 61 év után szovjet fogságból tért haza 2006-ban⁹ és foglalta el régi helyét a Nagykönyvtár raktáraiban.

Ezért, akit érdekel Kazinczy könyvtára, annak jó szívvel ajánljuk, hogy a kutatását kezdje Sárospatakon.

⁷ *Csontos János*: A sárospataki református kollégium könyvtárának kéziratai. = Magyar Könyvszemle 1881. 248-255.

⁸ *Bibliotheca antiquaria rerum hungaricarum Francisci Kazinczyi, Bibliotheco Collegii Reformato(um) Sáros. Patakiensi illata(e)*. 1807. Kézirattári jelzete: Kt. 662. Nyomatásban: Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Sárospatak, 2006. Acta Patakina XIX.

⁹ *Kiss Endre József*: Kazinczy pataki könyvei. = Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán. OSZK Kvk. Bp. 2007. 139-145.

FEHÉR JÓZSEF

Tessedik széphalmi akácfája

„A Kazinczy házához kivittek bennünket Széphalomra, s ez egy életre elhatározó befolyást gyakorolt rám” – vallotta Móricz Zsigmond pataki iskolaéveire emlékezve 1930-ban. Szokás, sőt iratlan erkölcsi törvény volt a pataki és az újhelyi iskolák számára a 19. század utolsó harmadától kezdve, hogy elzarándokoljanak „a széphalmi szent öreg” sírjához.

Így volt ez az 1960-as években is, pontosan 1967-ben, amikor a második gimnáziumi osztályban a felvilágosodást, Bessenyeit, Kazinczyt, Batsányit, Csokonait tanultuk a pataki Rákóczi Gimnáziumban. A kis görög templomot utánzó emléksarnok (közkeletű nevén mauzóleum) lépcsőjén kis irodalmi műsort mutattunk be Kazinczy műveiből, megkoszorúztuk a sírt, majd bejártuk a kertet. A mauzóleum épülete mellett, annak nyugati oldalánál ugyanolyan jelentőséggel mutattak meg két hatalmas akácfát, mint amilyen az előző két emlék volt: „Nézétek, ezeket még Kazinczy ültette a maga kezével, Tessedik Sámuel küldte neki ajándékba, amikor itt letelepedett; megvannak ezek 200 évesek is!” Ámulva néztük a faóriásokat, a nem közönséges akácokat, amelyeneket úton-útfélen láthat az ember. Hatalmas törzsével, göcsörtös ágaival, impozáns megjelenésével, már itt-ott elhalt ágaival valóban el tudta hitetni velünk a korát.

A sors úgy hozta, hogy 25 évvel ezelőtt én lettem a széphalmi emlékhely gazdája. Mindig csodálva, áhítattal és tavaszunként féltve-szorongva nézegettem, vajon kihajt-e a két öreg akác? És újra és újra, erején felül mindig hozta a zöldet, a tavasz reménységét. Az hittem már, örökké tart ez az állapot...

Tessedik széphalmi akácfája

(Hegyessy Gábor felvétele)

De hogy mi történt, olvassuk el a Sátoraljaújhely Lexikona szócikkében!

„*Tessedik-fa*: csavarodott törzsű fehér akác (*Robinia pseudoacacia*) állt Széphalmon a Kazinczy-emléksarnok mögött. Állítólag maga Kazinczy Ferenc ültette, s a csemétét Tessedik Sámuelától, az Alföld fásításának szorgalmazójától, az akác hazai elterjesztőjétől kapta. Bartha Dénes 1994-ben faóriás-katalógusában a következő adatokat adta közzé róla: '150 éves, 326 cm a törzs kerülete, 10,5 m magas, sok letört ág, szinte teljesen elszáradt korona; pusztuló; megyei védelem.' 1996 nyarán rejtélyes tüzesetben elégett, tuskója tönkrement. Csak szomszédja, egy hasonló küllemű, de jóval fiatalabb példány, valószínűleg a Tessedik-fa sarjhajtása áll még néhány méterre tőle.”

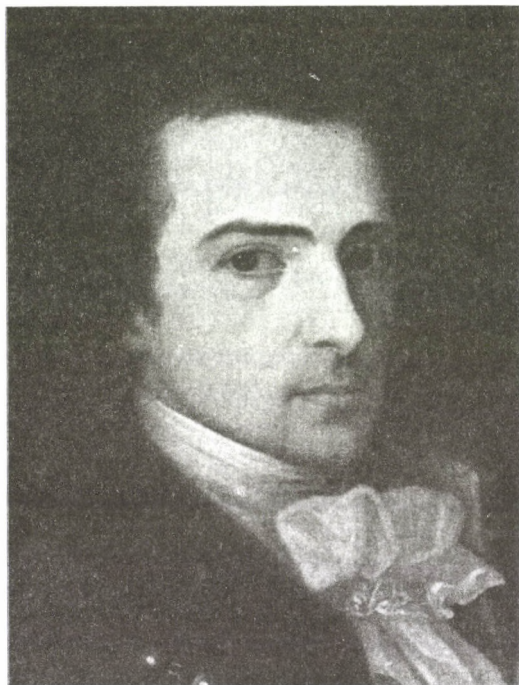
Rejtélyes tüzeset. Valójában az történt, hogy néhány helybeli vásott kölyök a nyári szünidő unalmában tüzet rakott a fa terjedelmes odvában,

Fák a mauzóleum mellett

az lángra kapott, és mire a tűzoltók kiértek Sátoraljaújhelyből, a fa nagy része megégett. A tettes ismeretlen... Megmaradt viszont a felső korona mintegy két méteres ága-boga, érdekes alakzattal (Kazinczy szava!), s azóta is őrzöm a sátoraljaújhelyi múzeum udvarán. Dr. Busa Margit, Kazinczy bibliográfusa ötletét dédelgetem, hogy a széphalmi parkban szobor-kompozíciót készíttessenek belőle. És óvjuk a törzs (a mi tájszavunkkal: csobak) körül kinövő sarjhajtásokat, talán sikerül felnevelni közülük az újabb Tessedik-fát.

Innen, a parkból vittünk egy kis akácfát a szarvasi Honismereti Akadémiára. Gesztusnak szántuk, átépítve téren és időn, hogy jelképesen visszaadjuk-visszaajándékozzuk Tessedik emlékének. A június végi, július eleji faültetés eredményessége legalábbis kockázatos tett volt, de nőnek még akácok a széphalmi kertben...

Stunder János Kazinczy-portréja

Vajon legendáról van-e szó a helyi hagyományban, vagy igaz történeletről? Egyáltalán: találkozott-e Kazinczy és Tessedik, s ha igen, hogyan jutott a fa (jutottak a fák, hiszen kettőről van szó) Széphalomba?

Nem vagyok a Tessedik-életmű és életút alapos ismerője, nem is állt rendelkezésemre elegendő forrás és idő, hogy ennek utánanézzek. Ezért Kazinczynál kezdtem keresgélni. A kutatás megnyugtató eredménnyel járt, legalábbis a két férfiú találkozását illetően. A találkozás bizonyítéka egy Kazinczyról készült festmény, melyet Stunder János festett Bécsben 1791-ben. Kazinczy írja a *Pályám emlékezetében*: „A kép nagy szerencsével készüle... Midőn én, két esztendővel később, farkas-bundában léptem be Szarvason Tessedikhez, s ez engem nevemen szólíta s csudálkozám, hogy aki soha nem látott, s nem tudhatja, hogy e földön járok, mint szólíthat nevemen: „Magadat – úgymond – nem láttalak, de képedet sokat láttam Studernél.”

A széphalmi emlékcarnok
(Szigeti Sándor felvétele)

A történetet Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek is megírta 1811. november 6-án keltezett levelében:

„1791. én öt napot tölték Bécsben. Egyike azoknak a barátimnak, kik barátim voltak anélkül, hogy ismertem s tőlök ismertetem, megsejtvén, hogy én minden időmet az oly helyek látogatására fordítom, ahol képeket s faragást lehet látni, megszólíta, hogy Stundert is látogatnám meg. Másnap felléptem nála. Egy magamforma növésű, igen édes tónusú koppenhágai dán szeretettel fogada, láttatta velem darabjait, s a legnemesebb bizodalommal megszólított, hogy engedném magamat festetni.

Amint másnap néki ülni hozzámentem, egy oly nagyságú vászon vára, mint egy ajtó... A kép egy darabig (míg tökéletesen kiszáradt) Stundernél függött, s Teschedik, Szarvasról, két hétig a képpel egy szobában lakott. 1793. én Szarvasra menvén, farkas bundában léptem be Teschedikhez, s ő engem Kazinczynak szólíta anélkül, hogy magamat néki megnevezném; s a képről ismert reám.”

Megjegyzem, hogy ez az „ajtónagyságú” kép elpusztult, tönkrement, mert rájáráról levették s „összegörgették”, emiatt az olajjal festett vászon helyre nem hozható repedéseket szenvedett. Megmaradt viszont ebből a nagyméretű képből az arckép 36 x 26,4 cm méretben, mely ma

is látható a széphalmi emléksarnok kiállításán. Felirata hátul a vásznon: „*Kazinczy Ferenc; Bécsben festette Stunder János Jakab dán születésű; oly jól, hogy szarvasi praedicator, Tessedik Sámuel engem sohasem látott, de a képet Stundernél látta és egyszerűen rám ismert, amidőn 1793-ban hozzá beléptem.*” Az idézett szövegek nemcsak a találkozás tényét erősítik meg, hanem azt is, hogy ez a kép az egyik leghűbb, legpontosabb Kazinczy-ábrázolás.

De vajon hogyan jutottak a fák Széphalomra és mikor? A látogatás alkalmával Kazinczy magával vihette? A farkasbunda jellegzetesen kora tavaszi vagy késő őszi viselet, alkalmas tehát az idő a faültetésre... S tudjuk, hogy Kazinczy éppen akkor, 1791-1794 között építette széphalmi házát és alakította az azt körülvevő kertet.

Botanikusoknak való kérdés: egyáltalán, meddig élhet egy akácfa? Lehetett ez 1793-tól 1996-ig (az elpusztulásig) számítva 203 éves?

Kazinczy szarvasi élményeiről nincs több adatunk, aminthogy a két derék férfiú egyéb vonatkozású kapcsolatáról sem. Számomra azonban a valóságot is legyőző érv a széphalmi Tessedik-akácok történetének igazsága mellett annak a levélnek egy monda, amelyet Kazinczy írt József öccsének a brünni börtönből 1798. március 10-én: „*A Széphalmi ház előtt való két akáczomra nagy gondod legyen, s ird meg, ha élnek é?*”

LAVOTHÁNÉ JÁGER KATALIN

Benedek Elek az Interneten

Az Úrnak 2009. esztendejében jeles székelyföldi írónk, Benedek Elek (1859–1929) születésének 150., halálának 80. évfordulójára emlékezünk. E kettős évforduló inspirált arra, hogy utána nézzek a Google keresőben, hány találat van az íróról. 2009. január elején 60.000, március 4-én 194.000, március 19-én 217.000 találat szerepelt ebben a nagyon jó kereső programban. A rendezvények Benedek Elek emlékére címszónál 5740 találat volt június 25-én.

A www.benedekelek.ro színes, érdekes, jó honlap, szerepel rajta az emlékház, a Cimbora című lap anyagai, mesetár, beszámoló különböző eseményekről, galéria, megyei könyvtár, kapcsolat és linkek.

A www.erdeyituzismus.hu honlapról megtudjuk, hogy Kisbacon, Benedek Elek szülőfaluja nem sokat változott az idők során, Székelyföld apró települése, amely híres szülötte révén vált ismertté.

A kisbaconi Benedek Elek ház 1896-ban épült. A 19. századi klasszicista udvarházak mintáját követő földszintes kúria oszlopos tornácának timpanonjában a Mari név olvasható, amely Benedek Elek feleségének állít emléket. Az író születésének 110., halálának 40. évfordulója alkalmából 1969-ben az épületet emlékházzá nyilvánították, amelyet kezdetben az író lánya, Benedek Flóra vezetett, napjainkban pedig Szabó István és felesége, Szabó Réka, az író dédunokája.

A kisbaconi Benedek-ház, napjainkban múzeum

Benedek Elek több lapot szerkesztett, sok lapnak volt a munkatársa. A legjelentősebbnek tartott *Cimbora* 1922. február 12-én indult a szatmári Szabad Sajtó Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. kiadásában, kezdeményezője Szentimrei Jenő költő volt. Az ő felkérésére Benedek Elek Kisbácoból szerkesztette a lapot a 29. számtól kezdődően. Alcíme: „jó gyerekek képes hetilapja”, majd „Románia és az utódállamok egyetlen magyar nyelvű képes gyermeklapja”. Verset, prózát, rejtvényeket, ismeretterjesztő cikkeket közölt. Helyet kaptak benne a magyar és az egyetemes gyermekirodalom klasszikusai, de Benedek Elek arra is ügyelt, hogy minél jobban bevonja a legjobb hazai kortárs szerzőket; többek között Áprily Lajos, Berde Mária, Dsida Jenő, Ignác Rózsa, Kacsó Sándor, Karácsony Benő, Reményik Sándor, Sipos Domokos, Tompa László, Tamási Áron közölt írásokat a gyermeklapban.

Az első világháborút követő időszak oktatási viszonyai között sok diák számára a *Cimbora* jelentette az egyetlen eleven kapcsolatot a magyar nyelvvel és a magyar irodalommal. Ezért is volt rendkívüli jelentősége az *Elek nagyapó üzeni* című állandó rovatnak, amelynek révén bensőséges kapcsolatot tartott fenn olvasóival. Az olvasói levelekre személye-

sen levélben vagy a lap hasábjain válaszolt. Benedek Elek ezzel a lappal a világban való korszerű tájékozódásra, a hagyományok megbecsülésére, az anyanyelv ápolására nevelt: „az állam nyelvét meg kell tanulni, és édesanyátok nyelvét nem szabad elfelejteni”.

Az utolsó lapszám 1929-ben jelent meg. (Az író halála után több ízben történt let a *Cimbora* újjáélesztésére. 1937-től 1940-ig *Új Cimbora* címen jelent meg, majd 1990-92 között és 1994-től inkig működik *Cimbora* ven gyermekeknek szóló dalmi lap Erdélyben, nek honlapja: [www.cimbora-ro.net](http://www.cimbora.ro).

A *Mesetárban* a következő hétt mese szerepel Benedek Elek írásai közül: *A hét éves gyermek*, *A tökváros*, *A csudaereji sár*, *A rózsát nevető királykisasszony*, a *Dolgozz, macska!*, *Az égig érő fa* és *Az alamizna* (audio).

Az író életében főleg az Athenaeum és a Pantheon Kiadó jelentette meg műveit, mesefeldolgozásait, amelyek a kor jelentős kiadói voltak.

Benedek Elek nagyon termékeny író volt. Alkotásaiból alapos válogatást találunk a www.benedekelek.ro/be_muvek.php honlapon, ahol a felsorolásban szerepel a művek kiadási éve és a kiadó neve: „Az Athenaeum mesekönyvtára” I-XX. Budapest, 1897-1900. *A honfoglalás mondái*, 1897. Sokoldalú írói munkásságát jellemzi, hogy a meséken kívül írt szindarabokat, ifjúsági regényeket, történelmi témájú műveket, például: *Nagy magyarok élete*, 1-13. Budapest, 1905-1914, Athenaeum. (<http://mek.oszk.hu/02000/02088>).

A kisbaconi emlékház egyik szobája Feldolgozta a világ legszebb meséit a következő sorozatban: *Csudalámpa. A világ legszebb meséi*. 1-4.; *Kék mesekönyv*, 1911.; *Piros mesekönyv*, 1912.; *Arany mesekönyv*, 1913.; *Ezüst mesekönyv*, 1914 (<http://mek.oszk.hu/03000/03059>); *Pogány Willy*, Ford. H. J., Kotász Károly rajzaival. Budapest, 1911-1914, Athenaeum.

Napjainkban sok kiadó foglalkozik Benedek Elek műveinek megjelentetésével. A teljesség igénye nélkül említek meg ezek közül néhányat: Móra Könyvkiadó, General Press, Pagony, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Holló és Társa Könyvkiadó (Benedek Elek: *Olvasókönyv* [2000]) stb. A Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) 14 kiadást sorol fel, ezeknek egy része hangos könyv: *Édes anyaföldem! MGYOSZ hangoskönyvek* (<http://mek.oszk.hu/03300/03310>); *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története* (<http://mek.oszk.hu/05800/05867>). A MEK az Interneten megjelentetett egy összeállítást Benedek Elek mesegyűjteményéből *Többsincs királyfi és más mesék* címmel. Ez a válogatás 50 népmese szövegét tartalmazza, amelyeknek többsége tündérmese (<http://mek.nif.hu/00200/00232.html#index.htm>): *Az aranygyapjas kosok*, *A talléros kalap*, *A hétszepségű királykisasszony*, *Hammas Gyurka*, *A halász fia*, *A fekete havasa*, *Tizenkét varjú*, *Ankalovicsa*, *Kerek kő*, *Többsincs királyfi*, *Az elrabolt királykisasszony*.

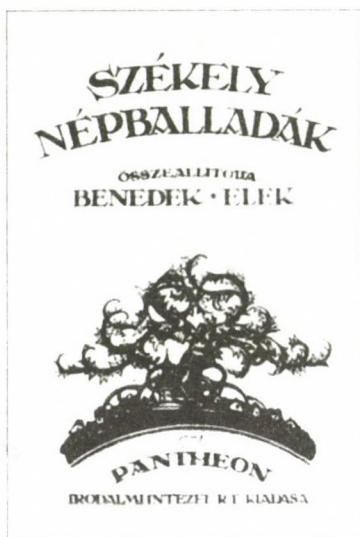

Látogatók a Mari-lakban

Ha egy-egy mesecímre kattintunk, elolvashatjuk a szövegét. Az *ezeregyéjszaka legszebb meséi* is olvashatók Benedek Elek megfogalmazásában (General Press Kiadó é. n. (www.adkk.eu/products.php)). Az évszázadok során e történetek éppúgy meghódították a világ mesét szerető közönségét, mint ahogy a ma olvasóját is elvarázsolják. A gyermekek számára átdolgozott Benedek Elek-kiadásból most újabb nemzedékek ismerhetik meg a Kelet csodás kincseit.

Az író fontosnak tartotta a jó tankönyveket a gyermekek, az ifjúság számára, ezért tankönyvirással is foglalkozott. Néhány példa azokból a tankönyvekből, amelyeknek összeállításában Benedek Elek részt vett: *Történeti olvasmányok*. Budapest, 1909, Franklin. *Vezérkönyv a magyar szó megtanítására*. Írták: Benedek Elek, Körösi Henrik és Tomcsányi János. Budapest, 1909, Franklin. *Magyar ABC és olvasókönyv*. Írták: Benedek Elek, Körösi Henrik és Tomcsányi János. Budapest, 1909, Franklin.

Az Elek apó meséinek népszerűségére jellemző, hogy többféle feldolgozás készült belőlük, így diafilmek is: a Flaccus Kiadó könyvesboltja 17 Benedek Elek műből készült diafilmet sorol fel (www.flaccus.hu). Az Európa Records Kft. kiadásában audio CD-k jelentek meg meséi alapján (www.hangoskonyv.hu/catalog/product): Az égigérő paszuly és

Benedek Elek műveiből

más Benedek Elek mesék (audio CD). Szintén az Euro Records kiadásában jelent meg 2008-ban egy mesélő CD *Lúdas Matyi és más Benedek Elek mesék* címmel (www.bookline.hu/product/home.action).

Az Interneten Benedek Elek az alkotó munkásságáról gazdag *szakirodalmat* találunk. Lássunk néhány példát ebből is: Tamási Áron: Benedek Elek halálára (www.benedekelek.ro/be); Sylvester Lajos: Benedek Elek emlékezete (Honismeret 1999/5., (www.vjrkf.hu/carus/honisme); Cserzy Mihály – Tóth Béla: Benedek Elek (www.mek.nif.hu/02200_02228). A Sulinet weblapon rövid ismertetőt olvashatunk életéről és munkásságáról: (www.sulinet.hu/tart/fncikk), (a cikkben sajnos helyesírási és vesszőhibák is szerepelnek).

A www.wikipedia.hu gazdag szakirodalmi ajánlást tartalmaz: *Benedek Marcell*: Magyar író tragédiája 1929-ben. Benedek Elek utolsó évei. Bp., 1930.; *Vezér Erzsébet*: Benedek Elek. Bp., 1937.; *Benedek Elek*: A harismadár. Novellák, karcolatok, elbeszélések. Bev.: Balogh Edgár. Bukarest, 1959.; *Lengyel Dénes*: Benedek Elek. Bp., 1974.; *Benedek Elek emlékkönyve*. Szerk.: Lengyel László. Bp., 1990.; *Csire Gabriella*: Elek Apó Cimborája. Antológia. Válogatás a 'Cimborá' évfolyamaiból (1922-1929), Székelyudvarhely, 1994, 2000.; *Benedek Elek irodalmi le-*

velezése. 1921-1929. Közzéteszi: Szabó Zsolt. 1-4. köt. Bukarest, 1979-2002.; *Perjámosi Sándor – A Szála Erzsébet – Gazda István: Az ismeretlen Benedek Elek. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból.* Sopron – Piliscsaba, 2007.

A nagy mesemondóról sok iskolát, óvodát, könyvtárat neveztek el mind Magyarországon, mind Erdélyben, a Székelyföldön, amelyeket a Google felsorol. Néhány közülük: Nyugat-Magyarországi Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar Sopronban, Benedek Elek Általános Iskola és Óvoda Ácsteszéren, Benedek Elek Óvoda Zircen, Benedek Elek Napköziotthonos Óvoda Sajószentpéteren, Benedek Elek Általános Iskola Nagybaconban, Benedek Elek Könyvtár Debrecenben stb.

Az idén gazdag *rendezvénysorozattal* emlékeznek az íróra Székelyföldön és Magyarországon. A Benedek Elek emlékévé leggazdagabb eseménysorozata Erdélyben, a Székelyföldön lesz. Hargita megyében mesemaratont szerveznek. A www.benedekelek.ro weblapon az *Események* című alatt az egész esztendő terveiről olvashatunk tájékoztatást. Néhány ezek közül: 2009. március 31-én kreatív mesevetélkedő I-IV. osztályos tanulók számára, helyszín: Bibó József Általános Iskola, Barátos. 2009. április 16-18-án megyei mesemondó vetélkedő cserkészeknek, helyszín: Tanulók Háza, Sepsiszentgyörgy; Kirándulás Erdővidékre: Elek Apó nyomdokain. 2009. szeptember 25-30-án: Elek Apóra emlékezünk, helyszín: Kisbacon, szervező: Reménység Klub, Sepsiszentgyörgy, program: *Benedek Katalin: A kor és a műalkotás, Perjámosi Sándor: Az ismeretlen Benedek Elek, avagy egy készülő Benedek Elek bibliográfia vonatkozásai, Szabó Zsolt: Benedek Elek irodalmi levelezése és munkássága, Bardócz Orsolya, Elek apó ükunokája: Kisbaconi versek című könyvének bemutatója, amelyet zenés, verses, mesés előadás követ a megzenésített művekből. Fotókiállítás, Benedek Elek életét bemutató archív fotók.* Gyűjteményét bemutatja dr. Nagy Nándor.

Az egyik legérdekesebb s legszebb kezdeményezés: Benedek Elek mesefalut alapítanak Kisbaconban. Benedek Elek-emlékévet szervez a Kovászna Megyei Tanács. Az emlékévé hivatalos honlapját a Magyar Kultúra Napján mutatta be a háromszéki önkormányzat. A www.kultur-part.hu portálra minden Benedek Elek emlékére szervezett rendezvény felkerül, így az is, hogy a meseíró szülőfalujában, Kisbaconban mesefalut hoznak létre.

Elek Apó kútja Budapesten

A programban Háromszék két testvérmegyéje is részt vesz, hiszen ők is büszkélkednek nagy meseíróval. Heves megyében, Egerben élt Gárdonyi Géza. A svédországi Varmland megyében Selma Lagerlöf, a Nils Holgersson szerzője látta meg a napvilágot. Eddig csak az előtanulmány készült el. A szervezők remélik, hogy még az idén kidolgozzák a látványtervet, megvásárolják a telket, és megtalálják a finanszírozási módot. A becslések szerint a mesefalu tervének összköltségvetése mintegy 400 millió forint.

Budapesten kiállítást rendeznek a Széchényi Könyvtárban (www.port.hu/pls/w/event.event). Fiatal illusztrátorok művei Benedek Elek meséihez (bemutatásuk az V. Gyermekirodalmi Fesztivál- és Vásáron. A megnyitó március 12-én volt a Millenáris Parkban. Az anyag bemutatása szerepel a bolognai nemzetközi illusztráció és gyermekkönyv kiállításon.) A gondola.hu weblap szintén tiszteleg az író emléke előtt: (www.gondola.hu/cikk.php). Az író leszármazottja, Bardócz Orsolya előadóművész színes weblapot szerkesztett ükapja emlékére (www.bardocz-orsolya.hu). Nagy örömünkre szolgál, hogy Benedek Elek posztumusz Magyar Örökség-díjat kapott március 21-én, amelyet íromesemondó életművéért érdemelt ki. A díjat dédunokája, Szabó Réka magyar szakos tanár vette át.

Benedek Elek munkásságával a tanító- és óvodapedagógus képző főiskolai karokon a gyermekirodalom témakörében foglalkozunk. Magyar szakos tanárként és anyaként bizom abban, hogy az óvodákban és az iskolákban még sokáig fogják olvasni az író Székelyföldön gyűjtött állat-, tréfás és tündérmeséit. Remélem, hogy az iskolások a jövőben is megismerik azokat a mondákat, amelyeket a magyarság történetéről és a székely települések eredetéről gyűjtött össze és írt le Elek Apó a *Magyar mese- és mondavilág* kötetében.

Ilyen reményekkel kívánok jó böngészést az olvasóknak a Benedek Elekről szóló anyagokban.

PAP JÁNOS

Benkóczy György a magyartanítás szolgálatában

Benkóczy György tanár úr 1911-ben született és idős korában, 2003-ban hunyt el. Nekem szerencsém volt, mert a gimnáziumban tanítványa lehettem, később pedig sokat dolgoztunk együtt, s akkor írta legfontosabb nyelvészeti könyveit, tanulmányait is. Azt azonban már most el kell mondanom, hogy Benkóczy tanár úr az a jó értelemben vett „konzervatív pedagógus” volt, aki tanulmányait, írásait, könyveit még mindig írógépen írta, világképéről, erkölcsi nézeteiről nem is beszélve. Az általa végzett fáradságos, időt igénylő munkát ma már el sem tudjuk képzelni.

Ő maga így vallott gimnáziumi tanári munkájáról nem kevésbé elmélyedve a magyar irodalom- és nyelvtan tanításában: „Magyar-francia szakos tanárként 1937 őszén kerültem a mezőkövesdi Szent László Gimnázium tantestületébe.” Innen is vonult nyugdíjba. Ez az évszám máris jelzi számunkra, hogy egész életére elkötelezte magát a pedagógus pályára. Életfelfogását azonban semmilyen változás, kényszer nem befolyásolta. Megmaradt – már családi neveltetése révén is – magyarságban, hagyománytisztelőben, a fiatalokért érzett nagy-nagy felelősségben élni.

A tanári pálya mindig nehéz. Az övé is az volt. Gondoljuk csak el, mi történt velünk, történelmünkkel 1937-től 2005-ig! Megszüntették a nyugati nyelvek tanítását az 1950-es években. Tanúr erre megtanulta az orosz nyelvet is. A rendszerváltozás után ez újból megváltozott. Irodalmi vonzódását abban is kiélte, hogy 1950-1961 között legalább 10 színművet vitt színpadra diákjaival, a vállalkozó tanárokkal. Hogy ezek a rendezések mennyire sikeresek voltak, azt jól mutatja, hogy a *Tetejetlen fa* című népi mesejátékot még a Miskolci Nemzeti Színházban is bemutatták.

De maradjunk még egy kicsit életrajzi adatainál! 1960-tól 1975-ig megyei magyar szakos szakfelügyelőként dolgozott. Az első években, mint megyei szakfelügyelő Szikszón megyei nyelvművelő versenyt szervezett, csak bizakodhatunk, hogy a gimnázium irattára megőrizte a legfontosabb dokumentumokat. A szerencsi gimnáziumban pedig több éven keresztül kezdeményezője, szervezője volt a megyei középiskolai szavalóversenynek. Mégis talán legfontosabb, maradandó kezdeményezése a sátoraljaújhelyi „Édes anyanyelvünk országos verseny” volt. Kissé szerényen, úgy fogalmazott erről, hogy „elindítói között” volt ennek az országossá kiterjedésű versenynek.

Tudom, hogy Sárospatak iskolaváros, Sátoraljaújhely gimnáziumairól, iskoláiról mindig híres volt. Itt Dél-Borsodban kicsit irigykedhetünk is, hogy a két városnak olyan nagy írói, pedagógusai voltak, mint Comenius vagy Kazinczy, a „széphalmi mester”. Éppen ezért természetesnek is vehető, hogy ott két országos társaság is működik, róluk elnevezve. Azt pedig nem hagyhatom ki, hogy végre megépülhetett a Magyar Nyelv Múzeuma Széphalmon, a Kazinczy Mauzóleum mellett. Nem titkolhatjuk, hogy ez európai vonatkozásban is egyedülálló. Most lenne szükség Benkóczy tanár úr segítségére, a múzeum folyamatos működtetésében.

Kováts Dániel szerkesztette „A nemzeti szeretet kapcsa” című könyvet az „Édes anyanyelvünk” országos verseny 25 évét összefoglalva. Ez a könyv, sokszor emlegeti Benkóczyt. Megjelenésekor, szép dedikációt is írt az egyik példányba a szerkesztő elküldve azt Kövesdre: „... egykori kiváló szakfelügyelőmnek, az anyanyelvi verseny egyik alapítójának.” Érdemes idézni Benkóczy pedagógusi személyiségének megismertetéséhez a könyvből. Ő 1972-ben levélben kereste meg a sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium magyartanárát, Kováts Dánielt, hogy segítsen az országos verseny előkészítésében. Kell-e ettől nagyobb elismerés? S az „Édes Anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny hamarosan

a középiskolai nevelés állandó és ösztönző fényezőjévé növekedett.¹ Biztosan örökérvényű mondatot fogalmaz mega beszámoló, amikor azt írja: „Nem szabad felednünk, hogy ifjúságunk gondolkodása, magatartása és beszéde közösségi, társadalmi hatások nyomán alakul, a fejlődés irányáért mindannyian felelősek vagyunk.”² Ezt a gondolatot Benkóczy tanár úr is fontosnak tartotta. Egyszer azt mondta, amit soha nem tudok elfelejteni: többet beszéljessünk gyermekeinkkel!

Benkóczy irodalmi-írói érdeklődését é hajlamait az is mutatja, hogy az újhelyi verseny Emlékkönyvében, 1979-ben kis versben köszöntötte a sikeres nevelői munkát. Záró versszaka:³

*Továbbra is a versennyel
Gondolatot örökítsünk,
Legyen nyertes évről-évre
Édes érdes anyanyelvünk.*

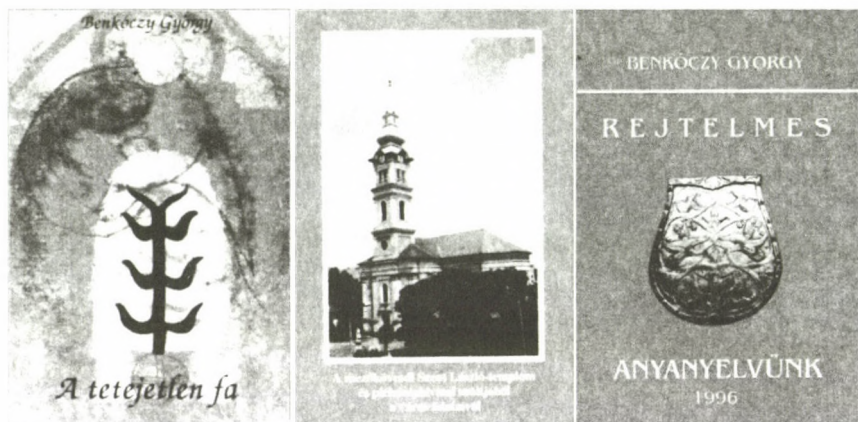
A megfogalmazott gondolat visszatér néhány év múlva Benkóczy könyvében, *A rejtelmes anyanyelvünkben*, 1996-ban.

Tanulságos, hogy hosszú pedagógusi éveit után, hogyan is emlékezik vissza, talán tanácsot is adva a jóra a rossz elkerülésére. Megváltozott a tantestület összetétele, eredetileg csupán férfiakból állott a tanári kar, a tanítványok is általában fiúk voltak, hivatásnak tekintették a pedagógusi munkát; az igazgatók kiváló pedagógiai és szakmai tudással rendelkeztek; az igényes követelmények a diákokra is vonatkoztak; sok tanár itthon és külföldön egyetemi katedrát kapott; még ma is a rendszerváltozás előtti gyakorlat érvényesül, az értelmiségi pályának nincs megfelelő megbecsülése stb. Hibás az a nézet, amely ma is uralkodó, hogy a pedagógusoknak kevés a heti kötelező órája. Sok még a tennivaló a pedagógus pálya jobbá tételével. Például a rövidített órák, napok a diákok mértékelen megterhelését jelentették. A megterhelést, a tanulói gondokat csak növeli a mai főiskolai-egyetemi felvételi rendszer. Lehet idegen nyelvet megtanulni más tantárgy rovására. A 6-8 osztályos gimnázium régen bebizonyította létjogosultságát. Fontosnak tartja Benkóczy, hogy legalább egy éven át kötelező lehetne a latin nyelv tanulása, amely fejleszt a gondolkodást, de „európai műveltségünk alapját is képezheti.”

¹ Kováts Dániel (szerk.): A nemzeti szeretet kapcsa. Sátoraljaiújhely, 1997. 31.

² Uo. 32.

³ Uo. 148.

Vissza-vissza tér Benkőczy az értelmiségi pálya jobb megbecsüléséhez. Ez lehet egyedüli útja a gazdasági nehézségeinkből való kilábalásnak. Fontosnak tartja kijelenteni a tanár úr, hogy „Veszítse érvényét a régi latin mondás: Quem dii odere, paedagógum fecere”. Akit az istenek gyűlölnek, abból pedagógust csinálnak.

1996-ban Benkőczy tanár úr egy hosszabb visszaemlékezésben, szinte egész életét elénk tárta. Ebben az életírásban arra is fény derült, hogy lelkes fiatal tanár korában, milyen drámákat, színműveket rendezett jó érzékkel kiválasztva a diákszereplőket. Ezt a részt Dala tanár úr írásából idézi, melyet az 1961. évi gimnáziumi jubileumi évkönyvben rögzített. Ma már tanulságosak, hogy mely művek voltak is ezek. Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig, Benkőczy György: A tetejetlen fa, Gogol: Revizor, Szigligeti: Liliomfi, Molière: Fösvény és a Nevetséges kényeskedők, Jókai: Arany ember és a Kőszívű ember fiai. Egy daljátékkal is sikerrel próbálkozott: Ignác Rózsa-Kemény Egon-Soós László: Hatvani diákjai. Egy-egy sikeres bemutatóhoz a tanári karból is vont be pedagógusokat. Nem véletlenül állapítja meg: „egy-egy előadás valóságos kultúrforradalmi tett volt.” Mindezt tudatosan csinálta szabadidejének feláldozásával is, mert a „nevelés szempontjából is sikeresek voltak ezek az előadások, ugyanis elmélyítették a tanulók esztétikai kultúráját, lehetővé tették a jellemek átélését és az irodalmi művek alapos tanulmányozására szoktatták őket.”⁴

⁴ Matyóöld. Mezőkövesd, 2005-2006. 59.

Amikor az igazgatóság 1953-ban, nem sokkal az érettségi előtt úgy döntött, hogy Benkóczy tanár úr vigyen bennünket az érettségi vizsgára, s ő átvett bennünket, ezeken az órákon szinte csoda történt. Olyan összefoglalókat készített a magyar irodalom korszakairól, hogy annak ismeretében könnyedén mentünk át az érettségi vizsgán. De az az igazság, hogy ezeket a tömény összefoglalókat még a felsőfokú tanulmányaim során is hasznosítani tudtam. Különösen vonatkozott ez a régi magyar irodalom korszakaira. Azt sem tudom elfelejteni, hogy örök érvényű mintát adott a verselemzésből Ady: Mag hó alatt című versével. Megmutatta, hogy magyarságunk a történelemben legyen bármilyen tragikus kimenetelű, mindig fel tudjuk emelni arcunkat „Egy új emberű új világra.”

Sok tapasztalatot szerzett szakfelügyelői munkája során a középiskolai tanárokról is. Kihasználta a lehetőséget, ha a magyar nyelv korszerű oktatásáról volt szó. De azt is tapasztalta, hogy szinte minden nevelőtestületben vannak kiváló, közepes és egészen gyenge felkészültségű szaktanárok is. Ez alól természetesen a mezőkövesdi gimnázium sem kivétel. A „begyepesedett” módszerekkel tanító idősebb szaktanárok esetében fordult elő többször a nyelvtanórák elhagyása vagy nagyvonalú kezelése. Mindig észrevette látogatásai során a problémákat, a sikeres tanítási gyakorlat, módszerek mellett. Működése alatt alapították a kazincbarcikai, a mezőcsáti, a leninvárosi (ma már Tiszaújváros), encsi, edelényi, szikszói, putnoki gimnáziumokat. De még általános iskolai szervezésben is alakultak középiskolai osztályok Göncön, Oroszlányban, Tolcsván, Cigándon. Ezek a változások arra kényszerítették a szakfelügyelőket is, hogy még az itthoni, szabadnapokon még vasárnap is az írógép előtt kellett ülni, hogy a határidőknek eleget tehessenek.⁵

Mindig kereste az újat, akkor is, amikor a '60-es évek közepén felvesette egy magyar nyelvű művelő nyelvhelyességi, nyelvhasználati versenynek a létrehozását. A sikeres elő évben teszt feladatokat állítottak össze és szóbeli vizsga is volt, ezt az új formát a fiatal szikszói igazgató elfogadta, és meg is valósította. Így kezdett kibontakozni végül az „Édes Anyanyelvünk Verseny”, mely 1974-ben vált országossá. Az országos verseny születésére így emlékezik vissza: „Néhány alkalommal részt vettem a győri Kazinczy gimnáziumban rendezett, Péchy Blanka által alapított szép magyar kiejtési versenyen. A Kodály Zoltán által hangsúlyozott szép magyar

⁵ Matyófld. Mezőkövesd, 2005-2006. 65.

kiejtés valóban igen fontos színésznek, a rádió és a televízió bemondóinak, riportereinek, tanulóinknak, rajtuk túl minden magyarnak. Ennek a versenynek megyei elődöntőjét hatvanas évek végéig Mezőkövesden rendeztem meg, majd átkerül Sátoraljaújhelyre a Kossuth gimnáziumba, Kazinczy pátriájába. Ez a verseny egyébként nem elégitett ki... felvettem, hogy mégis méltatlan dolog: Győrnek csak annyi köze van Kazinczyhoz, hogy van egy róla elnevezett gimnáziuma..., javasoltam, hogy a szikszói nyelvhasználati versenyt tegyük országossá. Újhely örömmel fogadta el az ajánlatot s vállalta az anyagi kiadásokat. Az Édes Anyanyelvünk Verseny szóbeli részére Kováts Dániel ajánlatára három aktuálisan kitűzött téma szabad választása szerepelt. ... Meghirdetését Kováts Dániellel fogalmaztuk meg. ... A verseny ma is elevenen él.”⁶

Végül hogyan foglalhatnám össze Benkóczy tanár úr egyéniségét? Pedagógusi évtizedei alatt ugyan több keleti és nyugati nyelvet is elsajátított, de mindig a magyar irodalom- és nyelvtan tanítása állt a középpontban. Pedagógusként szinte minden percét a magyartanítás foglalta le. Még fiatal tanárként megírta „A tetejetlen fa” című mesedramáját. Nyugdíjasként írta meg legfontosabb nyelvészettel foglalkozó könyvét, a „Rejtelmes anyanyelvünk”-et. Latintudását a mezőkövesdi Szent László plébániatemplom monográfiájának megírásakor használta fel, természetesen az egri egyházi levéltár anyagának felhasználásával. Azt csak sajnálhatjuk, hogy mind ez idáig kéziratban maradt ifjúsági történelmi regénye a honfoglalás időszakáról. Címéül versidézetet választott: „Rónán járó büszke rárók”. Az ifjúsági regény ismerete jó szolgálatot tenne a mai ősmagyar-kutatás kibontakoztatásához. Tanulmányai, cikkei országos és helyi szakmai, művelődési kiadványokban jelentek meg.⁷

Élete, pedagógiai munkássága gyorsan változó világunkban a ma embere számára is példamutató. Mezőkövesd városa Pro Urbe és díszpolgár kitüntetésekkel ismerte el gyakorló pedagógusi, írói, szakírói tevékenységét.

⁶ Uo. 65.

⁷ *Felhasznált irodalom:* Benkóczy György: A tetejetlen fa, Mezőkövesd, 1992. - Benkóczy György: A mezőkövesdi Szent László-templom és plébániahivatal a város adataival, Szent László Főplébánia, 1966. - Benkóczy György: Rejtelmes anyanyelvünk, Miskolc, 1996. - Benkóczy György: „Rónán járó röpke rárók...”, ifjúsági történelmi regény, kéziratban. - Benkóczy György szakfelügyelő hagyatéka, feljegyzései, kézirat. - *Török Ferenc* nekrológia. = Mezőkövesdi Újság, 2003. jan. 31. XV. évf. 2. sz. 8-9.

Honlapon a Magyar Comenius Társaság

www.mka.hu

Saját honlapunk indításáig a *Magyar Comenius Társaság* dokumentumai, hírei, a *Bibliotheca Comeniana* legújabb köteteinek tartalomjegyzékei a *Magyar Kultúra Alapítvány honlapján* olvashatók! Szakmai együttműködésünkől következett az Alapítvány felajánlása, amely lehetővé tette a Társaság világhálón való megjelenését a www.mka.hu honlapon.

A Magyar Kultúra Alapítvány a hazai és határon túli magyar kultúra, a magyar-magyar párbeszéd, a régiók és kultúrák találkozását segíti. Alapítványi feladataink gazdasági alapját vállalkozói munkával teremtjük meg. Épületünkben különböző méretű helyiségekkel várjuk megrendelőinket; amelyek kongresszusok, konferenciák, fogadások, esküvők, bálók, hangversenyek, előadások, bemutatók, kiállítások méltó helyszínei.

2008-ban díszlépcsőházunk kupolás részét, 2009-ben az aulát és a réz korlátot restauráltuk a II. világháború óta először állítva helyre az eredeti állapotot. Ezt a munkát 2009-ben folytatjuk a földszinti részen. *Köszönjük, hogy a Nemzeti Kulturális Alap Műemléki és Régészeti Szakmai Kollégiuma, a „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal támogatta és támogatja a felújítást!*

nka
Magyar Kultúra Alapítvány

A rendezvényszervezést az első emeleten működő, 16 szobás, családias hangulatú két csillagos ****Hotel Kulturinnov** is szolgálja.

MAGYAR KULTÚRA ALAPÍTVÁNY • HOTEL KULTURINNOV

1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

Tel.: (36-1) 224-8100 Fax: (36-1) 375-1886

mka@mka.hu

Alapítványi tevékenységünk keretében többek között segítjük a Magyar Comenius Társaság, a Zempléni Múzsza, a Napút, a Tekintet folyóiratok munkáját. Nálunk működik a Sárospataki Diákok Budapesti Egyesülete, a Hazatérők Panoráma Világklubja, az Ausztrália Magyar Baráti Köre, a Magyar Emlékeért a Világban Egyesület. Az év több mint száz nyitott rendezvényünkről a honlapunkon adunk tájékoztatást.

Tartalomjegyzék

DR. FÖLDY FERENC: Előszó	5
--------------------------	---

I. Comenius szellemében

Arcok Sárospatak művelődéstörténetéből

VIRÁGH SÁNDOR: Lorántffy Zsuzsanna Bibliája	9
DR. ÉLES CSABA: Comenius és az ókor szellemi öröksége	13
MARTINÁK JÁNOS. Kísérlet Comenius filozófiájának megközelítésére	31
HALÁSZI ALADÁR: Comenius esztétikai értékrendje	61
DR. DIENES DÉNES: A hazai iskolázás kritikája az 1669-es pataki zsinat tükrében	73
DR. SZATHMÁRY BÉLA: Finkey Ferenc, a tudós tanár	83
KORNYÁNÉ DR. SZOBOSZLAY ÁGNES: Kun Bertalan püspök retorikai elmélete és gyakorlata	91
DR. BENKE GYÖRGY: A lévita tanító	103
KISS FERENC: Emlékezés Várkonyi Hildebrand Dezsőre	109
DR. KONCZ SÁNDOR: Kálvin magyar kutatója: dr. Nagy Barna emlékezete (1909–1969)	117

DR. KOVÁTS DÁNIEL: Dr. Szabó Lajos (1908–1996) a néphagyomány szolgálatában	131
POCSAINÉ DR. EPERJESI ESZTER: Emlékezés Rácz István (1908–1998) fotóművészre, műfordítóra	137
DR. KONCZ GÁBOR: Feladatokat adott: dr. Harsányi István (1908–2002) emlékezete	141
HALÁSZI ALADÁR: A „hanglátó” művész, pedagógus, Bolvári Zoltán (1908–1993)	153
DR. FÖLDY LILLA: A száz éve született Képes Géza (1909–1989) és Sárospatak	161
EGRESSY MÁRIA: Nevelt: Egressy Lajos (1908–1971)	173
ECSEDI ZOLTÁN: 110 éve született Ecsedi Lajos (1899–1975)	181
TAMÁS ERZSÉBET: A comeniusi hagyományok szellemében	185
DR. BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR: Szempontok a <i>Sárospataki Iskola</i> történetének kutatásához	191
DR. KOVÁTS DÁNIEL: Gondolatok a <i>Sárospataki Iskola</i> történetének kutatásáról	199
DR. BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR: Adatok a pataki öregdiák-mozgalom történetéhez	203

II. Kazinczy szellemében

A magyar nyelv évszázadaiból

DR. TUSNÁDY LÁSZLÓ: Anyanyelvünk közös kincsünk	211
NYIRI PÉTER: Irányok a nyelvújítás küzdelmeiben	231
DR. KOVÁTS DÁNIEL: Kazinczy Ferenc, az ember és az alkotó	247

KISS ENDRE JÓZSEF: Kazinczy Ferenc könyvei Sárospatakon	259
FEHÉR JÓZSEF: Tessedik széphalmi akácfa	265
LAVOTHÁNÉ DR. JÁGER KATALIN: Benedek Elek az Interneten	271
PAP JÁNOS: Benkóczy György a magyartanítás szolgálatában	279
• Honlapon a Magyar Comenius Társaság	285

A Magyar Comenius Társaság feladatának tekinti, hogy névadója eszméinek, hagyományainak feltárására, a magyar nevelés és oktatás történetének kutatására ösztönözzön, s fórumot biztosítson a kutatási eredmények publikálására.

Társaságunk **Bibliotheca Comeniana** című könyvsorozatának első kötete az *Orbis Pictus* 1798. évi kiadásának hasonmása volt 1986-ban. A II. kötet 1988-ban a névadónak *A lelki tehetségek kiműveléséről* mondott beszédét adta közre, továbbá művelődéstörténeti írásokat közölt. A III. kötet *Comenius és Magyarország* címmel 1990-ben jelent meg Comenius írásaival, a Comenius-kutatásokról szóló beszámolókkal. A *Pampaedia* fordítása 1992-ben a IV. kötetként látott napvilágot, az V. kötetet pedig, amely az 1992-es jubileumi megemlékező ünnep tanulmányait fűzi csokorba, *Comenius és a magyar művelődés* címmel 1994-ben adtuk ki. A *Comenius és a sárospataki iskola* című VI. kötet 1997-ben jelent meg, benne tájékoztattunk a neveléstörténeti kutatás újabb eredményeiről. A VII. kötet (1999) Comeniusnak három Patakon, a magyar iskola számára készített munkáját (a *Tirociniumot*, a *Lucidariumot*, a *Schola Ludus* két fejezetét) tartalmazza latinul és magyarul, emellett ismertetést közöl e három munkáról. 1999-ben adtuk ki sorozatunk VIII. kötetét is *Művelődésünk múltjából* címmel, s benne Comeniustól, Comeniusról, neveléstörténetünk néhány személyiségéről közöltünk dolgozatokat. 2002-ben a *Comenius és a hazai művelődés* című IX. kötetünkkel tovább bővítettük a magyarul olvasható Comenius-művek körét, s közöltük benne a Társaság felolvasóülésein elhangzott előadásokat.

A sorozat X. kötetével gazdag tartalmú 400 oldalas szemelvénygyűjteményt adtunk az érdeklődők kezébe *Ködöböcz József* szerkesztésében *Comenius élő pedagógiai öröksége* címmel, amely kitűnő kézikönyvként használható Comenius érdemi megismeréséhez.

2004-ben arra emlékeztünk, hogy Comenius 450 évvel ezelőtt távozott Sárospatakról, s XI. kötetünkben a névadó méltatása mellett azokra az életutakra tekintettünk vissza, amelyek példát adnak számunkra a további munkához. XII. kötetünket 2006-ban a Magyar Comenius Társaság megalakulásának 20. évfordulójának tiszteletére jelentettük meg *Comenius és az utókor* címmel, a 2005-ben és 2006-ban tartott felolvasóülések anyagával. A XIII. kötet *Comenius előtt és után* címmel ezek folytatásaként adott közre neveléstörténeti, irodalmi és közművelődési tárgyú dolgozatokat 2008-ban.

Sorozatunk új kötete a comeniusi örökség mellett jeles sárospataki kötődésű személyiségeket mutat be, s a 250 éve született Kazinczy Ferenc előtt tiszteleg.